

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MÜHACİRƏTDƏ FOLKLOR ARAŞDIRMALARI

I KİTAB

- 14449 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdaresi

PREZİDENT KİTABXANASI

BAKİ - 2015

MÜHACİRƏT FOLKLORŞÜNASLIĞININ DƏYƏRLİ ÖRNƏKLƏRİ

Elmi redaktor: Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru

**Tərtib edəni, Azərbaycan
türkcəsinə uyğunlaşdıranı,
ön söz və şərhlərin müəllifi: Almaz HƏSƏNQIZI**
filologiya üzrə elmlər doktoru

**Mühacirətdə folklor araşdırmaları, I kitab, Bakı, Elm
və təhsil, 2015, 252 səh.**

Kitabda siyasi səbəblər üzündən doğma Vətəni tərk edərək mühacirətdə yaşayıb-yaratmağa məcbur olan Ə.Cəfəroğlu, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Yurdsevər, H.Baykara, S.R.Rəfiqoğlu, M.S.Sənan, M.H.Türkəqul, M.Altunbay, Ə.Özər, İ.Melikoff, B.Həqqi, X.Aslan və başqalarının folklorla bağlı araşdırmaları toplanmışdır.

folklorinstitutu.com

M 4603000000 Qrifli nəşr
098 – 2015

© Folklor İnstitutu, 2015
© Almaz Həsənqızı, 2015

Azərbaycan mühacirətini təmsil edənlər – Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlu, Nağı Keykurun, Hüseyn Baykara, Əbdülvahab Yurdsevər, Məmməd Sadiq Sənan, Mirzadə Mustafa Fəxrəddin, Hilal Münşi, Məcid Musazadə, Əziz Alpaut, Əziz Özər, Mustafa Haqqı Türkəqul, Yunus Lənkəranlı, Nəbi Turablı, Əli Volkan, İren Melikoff, Xavər Aslan, Turxan Gəncəyi, Həmid Nitqi, Behruz Həqqi və başqaları Vətəmindən uzaqlarda xalqın zəngin mənəvi sərvətlərinin düzgün, qərəzsiz tanıdırılması uğrunda mübarizə aparmış, xalq ədəbiyyatının bütün janrlarını bu və ya başqa şəkildə araşdırmış, beləliklə, mühacirətdə folklorla bağlı çox zəngin tədqiqatlar yaranmışdır.

On doqquzuncu əsrin son onilliyindən başlayaraq Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr və onların dünya ölkələrindəki əks-sədası vətəni istiqlaliyyətinə qovuşdurmaq arzusunda olan bir çox ziyalıların mübarizəni davam etdirmək məqsədilə başqa ölkələrə üz tutması ilə nəticələndi. Mücadilədən dönməyən bu fədakar insanlar xalq yaradıcılığı örnəklərinə öz azadlıq davalarının tərkib hissəsi kimi yanaşırdılar ki, bu da mühacirətdə folklorşünaslığın yaranmasını zəruri edən ən əsas şərtlərdən biri idi. Lakin bundan əlavə bir çox məsələlər də vətəndən kənarı Azərbaycan xalq yaradıcılığı ilə bağlı fəaliyyətlərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Onları qısaca belə xülasə etmək olar:

– Azərbaycanın rus əsarətinə düşməsilə xalqın istiqlaliyyətinin itirilməsi və vətənin hüriyyətə qovuşmasını təmin etmək məsələsinin mühacirətdəki ziyalıların ən böyük əməlinə çevrilməsi;

– Sovet ideoloji sisteminin xalq yaradıcılığına qarşı qeyri-obyektiv münasibəti, əsərlərin senzura tərəfindən “qayçılandırılması”, hətta bəzən insanlar kimi “repressiya qurbanları”na çevrilməsi, yəni tamamilə yasaq edilməsi;

– Folklor örnəklərinin sovet Azərbaycanında bir çox hallarda əslinə uyğun olaraq deyil, sosialist ideologiyası fonunda yanlış tədqiq edilməsi;

– Digər ölkələrdə yaşamaq zorunda qalan ziyalılardan senzura, yəni azad mühitdə tədqiqat aparmaq imkanlarının olması;

– Xalqın itirilmiş istiqlaliyyətini bərpa etmək arzusunda olan mühacirət folklorşünaslarının bu mübarizədə folklor örnəklərinə xüsusi önəm vermələri;

– Sovet sisteminin bütün türkdilli xalqları, o cümlədən azərbaycanlıları öz tarixi soy-köklərindən uzaqlaşdırmaq, nəticə etibarilə milli dəyərlərdən təcrid etmə cəhdləri;

– Azərbaycan folklor materiallarının toplanması, ümumtürk kontekstində tədqiqi, nəşri, dünya ölkələrində təbliğ edilməsi – bu çox mühüm məsələ idi. Çünki sovet ideoloji sistemi cidd-cəhdlə türk xalqları arasındakı soy-kök bağlarını qoparmağa, onlara yeni bir tarix uydurmağa çalışırdı.

Mühacirət folklorşünaslığının elmi-nəzəri tədqiqatları bir çox hallarda həmin dövrdə sovet basqısı altında yaranan araşdırmalardan özünəməxsusluğu, obyektivliyi, metodoloji aspekti ilə ciddi şəkildə fərqlənməkdədir. Xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrları ilə bağlı sovet senzurasının yasaqladığı bir sıra məsələlərə ilk dəfə mühacirətdə diqqət yetirilmiş, bu və ya digər şəkildə münasibət bildirilmişdir. Onlardan bir neçəsini xatırlatmağa ehtiyac vardır.

Hər şeydən əvvəl, vətəni Quzey və ya Güney parçasına ayırmadan, daha doğrusu, Bütöv Azərbaycan xalq ədəbiyyatının tam şəkildə araşdırılması baxımından mühacirətdə aparılan tədqiqatlar çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bundan əlavə, xalq ədəbiyyatı örnəkləri tarixi köklərinin bağlandığı türk və dünya folklorşünaslığı kontekstində təhlilə cəlb olunmuşdur. Keçən əsrin iyirminci illərindən başlayaraq, mühacirətdə qədim türk abidələrindəki (“Orxon-Yenisey”, Mahmud Kaşğarlıın “Divanü-lügat-it türk”, Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnanın “Hilyətül-insan həlbətül-lisan” və s.) folklorla bağlı

məsələlər təhlilə cəlb olunmuşdur. Həmin illərdə repressiya dəhşətlərinin yaşandığı Azərbaycanda qədim türk mənbələrinin hər hansı bir şəkildə təhlilə cəlb edilməsi imkansız idi.

Qaçaqqla bağlı bir çox dastanvari rəvayətlər mühacirətdə sovet Azərbaycanındakı təhlillərdən tam fərqli bir prizmadan – xalqın müstəmləkəçilərə (birbaşa ruslara!) qarşı mübarizəsindən yaranması qənaətləri ilə tədqiq edilmişdir.

Qaçaq Məhəmməd bəy Kavalərə bağlı yaranan folklor örnəkləri – rəvayət və şeirlər haqqında isə yalnız mühacirətdə məlumatlar verilmişdir.

Azərbaycan və dünya (slavyan, alman, hind və s.) xalqlarının inancları mühacirətdə keçən əsrin otuzuncu illərindən öyrənilməyə başlamışdır ki, bu da Azərbaycandakı tədqiqatlardan bir xeyli əvvəl təsadüf etməkdədir.

Xalqın azadlıq uğrunda üsyanlarının liderləri Babək, Şeyx Şamil, Cavad xanla bağlı yaranan folklor örnəkləri və onların müəllifləri olan el şairləri ilə bağlı mühacirətdə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Hətta maraqlı bir fakt diqqətə cəlb etməkdədir. Öbdülqadir Süleyman 1932-ci ildə “Azərbaycan yurd bilgi”sində nəşr etdirdiyi “Türk qövmünün xalq ədəbiyyatında rus istilasının inikası” adlı tədqiqatında “Cavad xan” dastanının Güney Azərbaycanda iki müxtəlif variantını dinlədiyini bildirməkdədir.

“Koroğlu” dastanının Paris nüsxəsilə bağlı mühacirətdə 1933-cü ildə məlumat verilmişdir, həmin əsər Azərbaycana 1989-cu ildə gətirilmiş, 1997-ci ildə Bakıda nəşr edilmişdir.

Mühacirətdə türk folklorunun müqayisəli təhlili probleminə təxminən səksən il bundan əvvəl diqqət yetirilmişdir. Belə ki, Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun 1933-1934-cü ildə yazdığı “Azərbaycan və Anadolu hekayələrinin təhlili və müqayisəsi” əsərini görkəmli türk alimi Mehmet Fuad Köprülü məhz müqayisəli folklorşünaslığa bir töhfə kimi yüksək dəyərləndirmişdir. Sovet dövründə bu metodologiyada tədqiqat aparmaq senzura nəzarəti altında mümkün deyildi. Təəssüf ki, yazılmasından səksən il keçməsinə baxmayaraq, hələ də həmin əsər Türkiyənin İstanbul

şəhərində Bəyazid Dövlət Kitabxanasında əlyazması şəklində qorunmaqdadır.

Mühacirətdə İraq türkmənlərinin – Kərkük folkloru ilə bağlı tədqiqatlar keçən əsrin 50-ci illərindən aparılmışdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda bu işə 60-cı illərdən sonra başlanmışdır.

Bütün sadalananlarla yanaşı, “Azərbaycan antroponimisinə dair notlar” (1958), “Dədə Qorqud” hekayələrinin antroponim yapısı” (1959), “Türk onomastikasında ay və günəş ünsürləri” (1964), “Türk onomastikasında at kultu” (1965) adlı araşdırmaları ilə Əhməd Cəfəroğlu adlar sisteminə (onomastik vahidlərə) folklorşünaslıq elminin mövqeyindən yanaşma metodunun əsasını qoymuşdur.

Həmçinin İren xanım Melikoff bəzi dastan qəhrəmanlarının adlarının əbcəd hesabı ilə ədəd qarşılığını və həmin sayların müqəddəsliyini müəyyənləşdirmişdir ki, bu təcrübəyə hələ də Azərbaycan folklorşünaslığında təsadüf etmək çətindir.

Mühacir aşıqlarla bağlı yenə onlarla eyni taleni yaşayan tədqiqatçılar müəyyən qədər məlumatlar vermişlər. Azərbaycanda hələ də bu barədə tədqiqat əsərləri, demək olar ki, yoxdur.

Türk mifoloji düşüncəsi keçən əsrin 30-cu illərindən mühacir ziyalıların tədqiqatlarında araşdırma mövzusunə çevrilmiş, ilkin ^{ibtidai} təsəvvürlərlə yanaşı, etnosun rənəvi dünyası təhlilə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, etnosun ilk dini təsəvvürləri, şamanizm baxışları, musiqi mədəniyyəti, qopuz və onun təsir dairəsi haqqında Ə.Ağaoğlunun, M.Ə.Rəsulzadənin, Ə.Cəfəroğlunun, İ.Melikoffun, B.Həqiqinin və başqalarının maraqlı tədqiqatları vardır. Sovet senzurasının yasaqladığı mövzular olması isə mühacirətdə aparılan bu tədqiqatların dəyərini daha da artırmaqdadır.

Xatırladaq ki, son illərdə türk və o cümlədən Azərbaycan mifoloji sistemlə bağlı çox dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır, onların mühacirətdəki araşdırmalarla müqayisəli təhlilinə ehtiyac vardır.

Mühacirətdə xalq ədəbiyyatına aid materialların nəşrinə xüsusi diqqət yetirilmiş, həbsxanalarda belə folklor örnəkləri toplanmış, beləliklə, “məhbəs folkloru” silsiləsi yaranmışdır. Azərbaycanda bu təcrübəyə təsadüf edilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti illərində nəinki mühacirətdə yaranan tədqiqatlardan bəhs etmək, hətta onların adlarını xatırlamaq belə böyük narahatlıq yaratmışdır. Bununla yanaşı, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Cəfəroğlu, C.Hacıbəyli və başqalarının adları sovet dövrü Azərbaycan mətbuatında ara-sıra səslənmişdir. Lakin təəssüf ki, bu məqalələr çox vaxt onların fəaliyyətinə kölgə salmaq məqsədi daşmış, qeyri-obyektiv, sovet senzurasının tələbinə müvafiq olaraq qərəzli tənqid ruhunda yazılmışdır. Belə ki, Ə.Cəfəroğlunun “Sovetlər Birliyi türkolojisi araşdırmalarında rus kultür üstünlüyü davası” məqaləsi ilə bağlı xüsusi olaraq Azərbaycanda iclaslar təşkil edilmiş, İ.Kərimovun “Agent kafedra arxasında”, F.Köçərlinin “Böhtənçiyə cavab” və s. məqalələri yazdırılmışdı. Xatırladaq ki, Əhməd Cəfəroğlunun həmin tədqiqatı 1971-ci ildə Münhendə Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutunun orqanı olan “Dərgi”də nəşr olunmuşdu. Əhəmiyyətini nəzərə alaraq, “Azərbaycan” (Ankara) dərgisi 1972-ci ildə həmin tədqiqatı yenidən nəşr etmişdi.

Mühacirlər yalnız dövlət və kultür istiqlaliyyətinin birlikdə xalqın azadlığına gətirəcəyinə əminliklərini bildirmiş, əgər bu iki mühüm amil bir-birindən təcrid edilərsə, hürriyyətin tam olmayacağına inanmışlar. Onların bu fikrinin doğruluğunu bütün zamanlarda yaranan ədəbi əsərlər sübut etmişdir, çünki bir çox hallarda, o cümlədən yaxın keçmişimizdə – sovet hakimiyyəti illərində dövlət istiqlaliyyətinin olmaması öz təsirini kultür sahəsində də göstərmişdir.

Azərbaycan mühacirət folklorşünasları dünyanın müxtəlif ölkələrində – Almaniya, Amerika, Fransa, İsveç, Polşa, İngiltərə və başqa ölkələrdə, əsasən də qardaş Türkiyədə fəaliyyət göstərmişlər.

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının təxminən XIX əsrin sonlarında yaranmasını qəbul etmək olar və dörd mərhələdə təsnif etmək mümkündür:

I. XIX əsrin sonlarından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər;

II. 1920-ci il sovet hakimiyyətinin qurulmasından İkinci Dünya müharibəsinə qədər;

III. İkinci Dünya müharibəsi dövrü mühacirəti;

IV. 1978-ci il İran inqilabından və 1991-ci il Azərbaycanın Quzeyinin müstəqilliyinin elan olunmasından sonra.

Ayrıca qeyd olunmalıdır ki, mühacirət folklorşünaslığının ən fəal dövrü ikinci və üçüncü mərhələyə – sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf etməkdədir. Bunun da əsas səbəbi sovet siyasi sisteminin türk xalqlarına qarşı olan qeyri-obyektiv münasibəti ilə bağlıdır.

Mühacirətdə yaşamaq məcburiyyətində qalan ziyalılar folklorun müxtəlif janrları – inanclar, ovsunlar, əmək nəğmələri, bayatılar, xalq mahnıları, atalar sözləri, tapmacalar, əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, lətifələr, dastanlarla bağlı tədqiqatlar aparmışlar.

Ümumilikdə, mühacirətdə folklor materialları əsasən iki: ədəbi-nəzəri və ictimai-siyasi aspektdə araşdırılmışdır

Lakin mühacirət folklorşünaslığının mövzu istiqamətləri çox rəngarəngdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrları əsasən elmi-nəzəri cəhətdən tədqiq edilmişdir. Bundan əlavə, siyasi məqsədlə yazılan tədqiqatlarda folklorun mənəvi təsir gücündən məharətlə istifadə olunmuşdur. Lakin hər bir halda, istər elmi-nəzəri, istər siyasi məqsədlə yazılan tədqiqatlarda vətənin istiqlalı, hüriyyəti ön planda verilmişdir. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədzadənin (1898-1959) siyasi səpkidə yazdığı və Berlində çıxan “Qurtuluş” dərgisində 1937-ci ildə nəşr etdirdiyi “Dövlət quşu” məqaləsində əslində xalq diplomatiyası haqqında danışılır və nağıl fiqurundan istifadə edilir. Müəllif nağıl süjetləri, qəhrəmanları, orada iştirak edən qeyri-adi qüvvələr və s. haqqında məlumat versə də, onun məqsədi Azərbaycan xalqının folklor ənənələrində və tarixində demokratik seçki məsələsinin uğurlu həllinin mövcud olduğunu bildirməkdir. Müəllif: “Dövlət quşu yalnız istiqlalın hamisidir. Və istiqlalı yenidən qurtaranların başına qonacaqdır”, – yazaraq, tədqiqatında izlədiyi əsas məqsədi ifadə etmişdir.

Ə.Cəfəroğlunun tam fərqli – nəzəri səpkidə apardığı, bir ustad aşığın həyatı və yaradıcılığına həsr olunan və ilk dəfə 1948-ci ildə “Zeytun dalı” (İstanbul), 1953-cü ildə isə “Azərbaycan” (Ankara) dərgisində təkrar nəşr etdirdiyi “Hüdüdboyu saz şairlərimizdən Dədə Qasım” adlı tədqiqatının son cümləsi heyrat doğurur: “Hələ bu gün Dədə Qasım öz Güləsərilə Azərbaycanın Əfşar elində “28 May köşkündə”, matəmimi tutduğu ana vətənin əsarətinə sazı və sözü ilə aqlamaqdadır”.

Fikrimizcə, şərhə ehtiyac yoxdur. Nədən yazırlarsa, yazsınlar, mühacirətdə Azərbaycan ziyalılarını düşündürən yalnız və yalnız bir ideal vardı – Vətənin istiqlalı!

Sovet senzura sisteminin təkidi ilə xalq ədəbiyyatı örnəklərinin yanlış təbliğinə və ya yasaqlanmasına qarşı mübarizə mühacirət folklorşünaslarını narahat edən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Belə ki, sovet Azərbaycanındakı qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar, “Kitabi-Dədə Qorqud”un yasaqlanması, Novruz bayramına olan qeyri-obyektiv münasibət və s. kəskin tənqid edilmiş, rəsmi və ya qeyri-rəsmi qadağan edilən mövzular mühacirətdə daim diqqət mərkəzində saxlanmışdır.

Folklor örnəkləri toplanaraq müxtəlif dillərə tərcümə edilmiş, ayrı-ayrı ölkələrdə nəşr və təbliğ olunmuşdur. Bu da, bir tərəfdən, folklor örnəklərinin unudulmasının qarşısını almaq, vətəni dünyada tanıtdırmaq arzusundan irəli gəlmişdirsə, digər tərəfdən, ziyalılardan qürbət acılarını qismən azaltmış, onlara təskinlik vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçən əsrin 20-ci illərindən folklor örnəkləri mühacirətdə dünya standartları səviyyəsində toplanmışdır. Belə ki, əsasən bu materiallar tam söyləndiyi dialektə, heç bir dəyişiklik edilmədən verilmiş, düzgün tələffüz üçün xüsusi şərti işarələrdən (uzun, qısa, sağır nun və s.) istifadə olunmuşdur. Hər səhifədə bəzi anlaşılmayan dialektizmlərin ədəbi dildə qarşılığını göstərən lüğətlər tərtib edilmiş, informator haqqında lazımı bilgiler əlavə olunmuş, həmçinin folklor örnəkləri çox vaxt variantları ilə birlikdə göstərilmişdir. Bu da tədqiqatçıların işini xeyli asanlaşdırmış, həmin materialların folklorşünaslıq üçün olduğu qədər

dilçilik, xüsusən dialektologiya üçün zəngin mənbəyə çevrilməsini təmin etmişdir.

Bundan əlavə, mühacirətdə Azərbaycanın milli-mənəvi sərvətlərinin təbliği üçün həmin ziyalılar tərəfindən folklor materialları, həmçinin onlarla bağlı tədqiqat əsərləri dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində nəşr olunmuşdur ki, bu zəngin irsin dəyərləndirilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Məsələn, Ə.Cəfəroğlunun 1929-1930-cu ildə Berlində alman dilində “Gəncə şivəsində 75 azəri bayatıları və lisana aid bir müqəddimə” (“75 Azarbağjanische Lieder “Bajaty” in der Mundart von Ganğa nebst einer sprachlichen Erklärung”), 1936-cı ildə Neapolda Şərq Tədqiqatları İnstitutunun Annalında italyan dilində “Azəri xalq ədəbiyyatında sayacı sözləri” (“La canzone del “Sayagi” pela Lettarutura popolare dell Azerbaydjan”), 1957-ci ildə Berlində alman dilində “Azərbaycan və Anadolu folklorunda saxlanan iki şaman tanrısı” (“Zwei Schamanen-Gotheiten Aserbaidshans und Anadolien’s”), 1964-cü ildə Visbadendə alman dilində “Türk dünyası ədəbiyyatı” silsiləsindən “Azərbaycan ədəbiyyatı” (“Die Aserbeidschanische Literatur”), 1933-cü ildə Ceyhun bəy Hacıbəylinin Parisdə, fransız dilində “Qarabağın dialekti və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı)” (“La Dialekte et le folklore du Karabagh (Azerbaidjani du Caucase”), İren Melikoffun 1957-ci ildən başlayaraq fransız, ingilis dillərində nəşr etdirdiyi tədqiqatlar (Onların bir qismi türk dilinə Turan Alptekin tərəfindən tərcümə edilərək, 2008-ci ildə İstanbulda “Dastandan masala – türkoloji yolçuluqlarım” adı ilə nəşr edilmişdir), 1997 və 1998-ci illərdə Kölnə Behruz Həqqinin yayımladığı “Ata sözlərinin kökləri və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər”, 2000-ci ildə Kölnə “Tapmacalar, bilməcələr” və s. Qeyd etmək lazımdır ki, həm Türkiyə, həm Azərbaycan türkcəsində nəşr olunan folklor materialları sayca olduqca çoxdur.

Mühacirətdə ayrı-ayrı folklorşünasların yaradıcılığı araşdırılmış, dünyada aparılan tədqiqatlar izlənilmiş və həm vətəndə, həm xaricdə nəşr olunan tədqiqatlarla bağlı münasibət bildirilmiş, resenziyalar yazılmışdır. Belə ki, Kırzioğlu M.Fəxrəddinin “Kitabi-

Dədə Qorqud”la bağlı tədqiqatı haqqında M.Ə.Rəsulzadə “Dədə Qorqud oğuznamələri” adlı resenziya yazmışdır, həmçinin Şamil Cəmsidovun “Kitabi-Dədə Qorqudu vərəqləyərkən” kitabı haqqında Əhməd Cəfəroğlu “Türkiyyat” məcmuəsində münasibət bildirmişdir, amerikalı professor Robert Dankoffun yanlış təhlillərlə bağlı İren Melikoff “Qazan sözcüyü üzərinə” adlı cavab yazmışdır və s.

Bundan əlavə, 1928-ci ildə Fransada “Asiya jurnalı”nda xanım Şatskayanın (M-me Chatskaya) N.Dmitriyevlə birlikdə “Tatar xalq şərqləri” adı altında tədqiqatı nəşr edilmiş və orada 76 Azərbaycan bayatısı verilmişdir. Ə.Cəfəroğlu həmin tədqiqat haqqında 1932-ci ildə “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə kəskin tənqidi münasibət bildirmişdir. Alimi qəzəbləndirən, hər şeydən əvvəl, tədqiqatın sərlövhəsi olmuşdur, digər tərəfdən, bayatıların toplanma xüsusiyyətlərinin də düzgün olmadığı bildirilmişdir.

Xatırladaq ki, Azərbaycanın Quzeyinin öz müstəqilliyini yenidən bərpa etməsindən iyirmi ildən çox keçməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, hələ də mühacirətdəki folklor irsi bütöv şəkildə təhlilə cəlb olunmamışdır. Halbuki Azərbaycanın öz istiqlaliyyətinə təkrar qovuşması ədəbi-mədəni irsimizin yenidən, milli mənafeələr baxımından nəzərdən keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaratmış və yetmiş ildən artıq sovet ideoloji sisteminin birbaşa müdaxiləsi, həmçinin kommunist partiyasının tələbləri fonunda ciddi senzura-ya məruz qalan mənəvi irsin tamamilə fərqli mövqedən araşdırılması, həmin tədqiqatların, toplanan folklor örnəklərinin vətəndə nəşri və təbliği məsələsi folklorşünaslığın qarşısında mühüm bir vəzifə kimi qalmaqdadır.

Bundan əlavə, artıq Güney Azərbaycandakı folklor materiallarının toplanması, nəşri və təhlili də qarşıda bir vəzifə olaraq qalmaqdadır. Mühacirətdə bu sahədə çox ciddi tədqiqatlar aparılmışdır, onların da nəzərə alınmasına ehtiyac vardır.

Budur, ömrü əzablar, qürbət ağrıları və heç kimə acımayan ağır həyat fırtınaları içərisində keçən ziyalıların yalnız müəyyən qisminin yaradıcılığından seçmələri əhatə edən ilk kitab qarşınız-

dadır. “Bu, Azərbaycan mühacirlərinin xalq yaradıcılığı ilə bağlı apardıqları zəngin tədqiqat irsinin çox kiçik bir hissəsidir”, – deyə bilərik. Gələcəkdə bu araşdırmaların, həmçinin mühacirətdə toplanan folklor materiallarının nəşrinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulur. İnanırıq ki, bu ilk təşəbbüs sonrakı nəşrlərin meydana çıxması üçün bir zəmin olacaq və mühacirətdə ömür sürən ziyalıların haqq etdikləri diqqət onlardan əsirgənilməyəcəkdir.

* * *

Topluya daxil edilən ilk tədqiqat Gəncədə doğulub İstanbulda dünyasını dəyişən məşhur azərbaycanlı folklorşünas alim Əhməd Cəfəroğlunun (1899-1975) çox zəngin yaradıcılığına aiddir.

Hələ keçən əsrin 30-cu illərində Ə.Cəfəroğlu “Azəri xalq ədəbiyyatında batil etiqadlar” məqaləsində qaldırdığı problemə müraciət etməsinin səbəblərini aydınlaşdırarkən, Azərbaycanda mərasimlərlə bağlı tədqiqatların aparılmadığını, bu zəngin irsin toplanılmadığını, diqqətdən kənar qaldığını, lakin xalqın mənəvi zənginliyinin, milli xarakterinin göstəricisi olan bu ənənələrin yaşadılmasının vacibliyini qeyd etmişdir.

Ə.Cəfəroğlu bu mövzu ilə bağlı bir mənbə, tədqiqat əsəri əldə edə bilmədiyi üçün yalnız öz xatirində qalan və ailəsində icra edilən mərasimləri araşdırmasına əlavə etdiyini oxucusunun diqqətinə çatdırmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, onun bu əsəri folklorun tədqiqatdan kənar qalmış mühüm bir janrının öyrənilməsi sahəsində ilk addım olmaqla yanaşı, vətənin həm Quzey, həm də Güney parçasının, daha doğrusu, Bütöv Azərbaycan xalq ədəbiyyatının araşdırılması baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu tədqiqatın yazıldığı illərdə sovet senzura sisteminin ciddi nəzarəti altında Azərbaycanın özündə bu metodologiyada bir əsərin meydana çıxması mümkün deyildi. Əlbəttə, həmin sistemə qarşı digər mühacir həmvətənləri kimi daim mübarizədə olan Əhməd Cəfəroğlu bu gerçəyi dərk edirdi və belə bir araşdırma aparmaqla xalqımızın mənəvi sərvətlərinin qorunması, təbliği sahəsində onun mühüm bir addım olacağına inanırdı.

Beləliklə, folklorşünaslığımızda Bütöv Azərbaycanın xalq ədəbiyyatının araşdırılması kimi çox böyük bir addımın atılması bu tədqiqat əsərinin dəyərini daha da artırmaqdadır. Məlum səbəblərdən yalnız Azərbaycanda sovet sistemi dağılıb müstəqil dövlət qurulduqdan sonra Güney Azərbaycan folkloru da müəyyən qədər araşdırılmağa başlanmış və çox zaman vətənin hər iki parçasında yaranan xalq ədəbiyyatı nümunələri ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmişdir. Halbuki hər hansı janrın tədqiqində vətənin bütövlükdə nəzərə alınması daha çox əhəmiyyət daşıyardı, biz yetmiş il öncədən Ə.Cəfəroğlu kimi təcrübəli folklorşünasın yaradıcılığında bunun şahidi oluruq.

Diqqətəlayiqdir ki, sonrakı tədqiqatlarında da alim öz yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalmışdır. Bu bir daha göstərir ki, mühacirət folklorşünasları mümkün olduğu qədər xalq ədəbiyyatını Güney və Quzey olaraq ayrılmış vətənin deyil, Bütöv Azərbaycanın təmsalında araşdırmağa çalışmış, gələcək tədqiqatçılara da bunu tövsiyə etmişlər.

Ə.Cəfəroğlunun xidmətləri bütün bunlarla məhdudlaşmır, O, öz tədqiqatına dini etiqadlarla bağlı məqamları da əlavə etmişdir. Ateizmin təbliğatçısı olan sovet hakimiyyəti illərində dinlə bağlı inancların nəinki toplanıb təbliğ edilməsi, adının çəkilməsi belə mümkün deyildi. Bu xüsusiyyət, təbii ki, özünü həmin dövrün tədqiqatlarında göstərməkdədir.

Məişət mərasimləri ilə bağlı aparılan tədqiqatların, demək olar ki, hamısında ənənəvi olaraq, ölüm və ona aid olan adətlər ən sonda verilir, yəni ilk növbədə doğum, toy və s. bəhs edilir. Bu əsərdə isə müəllif əvvəlcə ölüm və onunla bağlı inanclar, ayinlər haqqında məlumat vermiş və onlara daha çox yer ayırmışdır ki, bunun da bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl, sovet hakimiyyəti zamanı ən çox diqqətdən kənar saxlanan bu mərasim olmuşdur. çünki, bir tərəfdən, yas keçirilərkən ayinlərin icrası zamanı dini amillərə xüsusi diqqət yetirilir, digər tərəfdən, sosializm cəmiyyəti kədərli olan hər şeyi inkar edirdi, ölümdən qaçmaq mümkün olmasa da, sovet ideologiyası onun qələmə alınmasının əleyhinə idi.

Ə.Cəfəroğlu yas mərasimlərində ifa edilən ağılarn ölənln yaşına, mənəbınə uyğun olaraq xüsusi müqəddimə ilə başladığına diqqət yetirmiş və bəzi örnəkləri də əsərinə əlavə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, alimin əsərində verilən örnəklər Azərbaycanı nəşr edilən folklor materiallarından müəyyən qədər fərqlidir.

“Azəri-türk həyatında batil etiqaqlar” tədqiqatının diqqəti cəlb edən daha bir cəhəti ondan ibarətdir ki, Ə.Cəfəroğlu kəndlərdəki yas mərasimlərində oxunan ağılarn şəhərdəkindən fərqləndiyinə, orada ölənln igidliyinin, cəngavərliyinin daha çox mədh olunduğına nəzər yetirmiş və buna uyğun örnək göstərmişdir.

“Azəri-türk həyatında batil etiqaqlar” əsərinin “Nəzir” fəslində Ə.Cəfəroğlu azərbaycanlıların müxtəlif məqsədlərlə yerinə yetirdikləri başqa adətlərindən bəhs etmişdir. Xüsusilə alimin nəzir olaraq hazırlanan yeməklərlə bağlı verdiyi şərhlər diqqəti cəlb edir, ona görə ki, onlar dövrümüzdə, demək olar ki, artıq unudulmaqdadırlar. Burada şilə, səməni, qovut, dürmək və s. haqqında danışılmış, onların hazırlanma üsulları və mövsümləri də əsərdə öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, alim çoxcəhətli araşdırma aparmış, milli yeməklərin unudulmasının qarşısını almaq məqsədilə imkan daxilində onların bişirilmə qaydalarını da tədqiqatına əlavə etmişdir ki, bu da əsərin yalnız folklorşünaslıq üçün deyil, Azərbaycan kulinariya elmi üçün də dəyərli mənbəyə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, mühacirət folklorşünaslarının araşdırmalara ümumtürk və dünya ədəbiyyatşünaslığı kontekstində yanaşmasının nəticəsidir ki, Ə.Cəfəroğlu Anadolu folklorunu toplayıb, digər türkdilli xalqların yaradıcılığına əhəmiyyət verilməməsinin, müqayisələrin aparılmamasının yolverilməz olduğunu söyləyirdi. Belə ki, Əhməd bəy xalq yaradıcılığına həsr etdiyi “Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri” məqaləsində türklərin zəngin yaradıcılıq irsinə sahib olduqlarını qürurla söyləsə də, bu mənəvi sərvətin toplanması, tədqiq və təbliğinin lazımi səviyyədə aparıl-

mamasından narahatlığını ifadə etmişdir. Folklorun türk xalqlarının tarixi keçmişindəki bir çox gizlinləri aydınlatmaq dəyərində olduğunu, lakin araşdırıcıların bu əvəzsiz sərvətlə çox vaxt düzgün davranmadıqlarını dilə gətirən Ə.Cəfəroğlu diqqəti bu sahəyə yönəltməyin vacibliyini qeyd etmişdir.

Əhməd bəy peşəkar bir alim kimi elə problemlər qaldırmışdır ki, onlar hər zaman araşdırmalarda diqqətə alınmalıdır. Alimin folklor materiallarının toplanması və araşdırılması sahəsində təklif etdiyi tələblər bu tədqiqatın yazıldığı illərdə sovet ölkəsinin tərkibindəki türkdilli xalqların tədqiqatçıları üçün imkansız idi, senzura buna yol verməzdi, lakin həmin vacib problem bu gün də aktual olaraq qalmaqdadır.

Ə.Cəfəroğlu yalnız problemi qaldırmaqla işi bitmiş hesab etməmiş, bu sahədə ciddi bir araşdırma aparmış, türkdilli xalqların yayıldığı geniş ərazini tarixi axınlara əsaslanaraq, iki istiqamət üzrə – Xəzərlə Qara dənizin şimalından cənubi Rusiyaya doğru və İrandan keçərək Qara dənizin cənubundan Anadoluya doğru olmaqla izlənilməsinə təklif etmişdir. Onun fikrincə, birinci yolla mühacirət edən hun, peçeneq, avar, xəzər, kuman türkləri bir çox folklor məhsulları ilə bərabər ərimiş və bizə, demək olar ki, heç bir yadigar qoymamışlar.

Müəllif ikinci istiqamət üzrə mühacirət edənlərin, əksinə, öz milli mədəniyyətlərini, dini baxışlarını həm folklorunda, həm həyatında qoruduqlarını söyləməklə yanaşı, onların digər xalqların kultürünə ciddi təsiri məsələsinə şərh etmişdir. Əhməd bəyin Qərblə Şərq arasındakı mədəni əlaqələrə aydınlıq gətirdiyi mülahizələri olduqca önəmlidir. Belə ki, Əhməd Cəfəroğlu öz elmi mülahizələrini dəqiqləşdirmək məqsədilə dünya folkloru inciləri arasında müqayisələr aparmışdır. Almanların məşhur “Nibelunq nəğmələri”nin əsas qəhrəmanının Hun hökmdarı Atilla olduğunu bildirən alim türk qopuzunun və şeirinin müxtəlif xalqların kultür həyatına təsirini də xatırlatmışdır. Əhməd Cəfəroğlunun türk axınları ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələr folklorumuz üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və müasir dövrümüz üçün eynilə aktual olaraq qalmaqdadır.

Əlavə olaraq, türkdilli xalqlar üçün qürurverici bu məqamı Ə.Cəfəroğlunun hələ keçən əsrin 40-cı illərindən qaldırdığını xatırlatmalıyıq, çünki bu gün də folklorumuzun dünya mədəniyyəti kontekstində araşdırılması problem kimi qalmaqdadır.

Ə.Cəfəroğlu "Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri" (1940) əsərində xalqın yaratdıqlarına sahib çıxmaqla bütün dövrlərdə türk mədəniyyəti, adət-ənənəsi, yaşayış tərzii haqqında bilgi almağın mümkünlüyünü bildirmiş, bunu yalnız ümumtürk kontekstində, qövmlərin kultürlərini müqayisə apararaq yerinə yetirməyi məsləhət görmüşdür. Bundan əlavə, müəllif həmin tədqiqatında həm sayacı, həm də "Qodu-qodu" mərasimlərinin türkdilli xalqların kultüründə ən qədim zamanlardan bəri mövcud olduğunu, son illərə qədər uşaq oyunları şəklində gəlib çatdığını bildirməkdədir.

Xatırladaq ki, Əhməd Cəfəroğlu əslində 1940-cı ildə İstanbulda Xalq evində dinləyicilər qarşısında çıxış etmiş və onun əsasında "Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri" tədqiqatı hazırlanaraq nəşr olunmuşdur.

* * *

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının ən çox diqqət yetirdiyi dastanlardan biri, bəlkə də, birincisi "Kitabi-Dədə Qorqud"dur. Təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, ümumən Oğuz türklərinin əski mədəniyyətinin qədim və ilkin yazılı abidələrindən olan bu dastan haqqında bir sıra maraqlı tədqiqatların aparılması, mühacirət folklorşünaslarının əksəriyyətinin ona müraciət etməsi bir sıra amillərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, mühacirət folklorşünaslığında "Kitabi-Dədə Qorqud" Oğuz türklərinin ən qədim yazılı sənət örnəklərindən biri kimi diqqət və maraq doğurmuşdur. Mühacirət folklorşünaslığının əsas etibarını ilə Türkiyədə yarandığını nəzərə alarsaq, abidənin türk xalqlarının ortaq sənət nümunəsi olması da ona marağın artmasına səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, dastanın qəhrəmanlıq, alp-ərənlik dünya görüşü ilə zənginliyi, yalnız sənət əsəri kimi qalmayıb, tarixi faktları da əks etdirməsi, xüsusilə Türk-Oğuz dövlətçilik tari-

xinin bir sıra xüsusiyyətlərini daşması da ona marağı şərtləndirən amillərdəndir.

Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud" haqqında ilk tədqiqlər keçən əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. 1927-28-ci illərdən başlayaraq Əmin Abid, Atababa Musaxanlı, İsmayıl Hikmət epos haqqında məqalələr yazmış, dastan mətni isə Həmid Araslı tərəfindən 1939-cu ildə nəşr edilərək elmi ictimaiyyətin mühakiməsinə verilmişdir. Ə.Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə, Ə.Sultanlı, M.H.Təhməsisib, H.Araslı və başqaları eposla bağlı tədqiqatlar aparmış, hətta Ə.Dəmirçizadə əsərin motivləri əsasında "Qaraca çoban" adlı bir pyes də yazmışdır. Lakin 1951-ci ildə Azərbaycan KP-nin XVIII qurultayında M.Bağırov "Azərbaycana qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifi nə həsr edilən", "qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilən" bu kitabın nəşrini Azərbaycan Elmlər Akademiyasının "kobud səhvi" adlandırmış və epos özünün yasaq dövrünə qədəm qoymuşdur.

Belə ki, həmin iclasda M.Bağırov, ilk olaraq, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının elmi işlərlə bağlı fəaliyyətinə etiraz etmiş və ironiya ilə demişdir: "Elmi tədqiqat işi "plan"larında "Abşeron toy adətləri" kimi "vacib" və "elmi" mövzular var idi".

"Kommunist" qəzeti çıxışın həmin hissəsindən sonra mötərizədə salonda gülüşmə olduğunu ayrıca qeyd etmişdir. Bu da milli adət-ənənələrə o dövrün münasibətini göstərən faktlardır. Lakin "rəhbər" in etirazı yalnız bununla bitməmiş, M.Bağırov daha da kəskin ifadələrlə ana kitabımız – "Kitabi-Dədə Qorqud" u marksist-leninçi ideyalara əsaslanaraq, "təhlil etməyə" başlamışdır: "Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissini itirərək, uzun illər ərsində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. "Dədə Qorqud" xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millət-

ŞİKHTI

"Kommunist" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəzeti, Bakı: 26 may 1951
İşlər İdarəsi
17
PREZİDENT KİTABXANASI

çilik zəhərilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır”¹.

M.Bağirovun nitqinin davamında sovet iqtidarının iç üzü bütün eybəcərliklərlə görünməkdədir. Belə ki, başdan-ayağa azərbaycançılığa, türkcülüyə nifrət notlarına köklənən bu dəhşətli nitqdə elm, sənət adamlarına – ziyalılara qarşı ağılasız cəza tədbirlərinin həyata keçirilməsinə çağırış dövrün acınacaqlı və vahiməli mənzərəsini əks etdirməkdədir: “Yoldaşlar, ideoloji təhriflərə və burjua millətçiliyi təzahürlərinə qəti son qoymaq və marksizm-leninizmə zidd ideologiya yayanları amansızlıqla ifşa etmək və onlara divan tutmaq lazımdır”².

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında da “Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqi tarixi keçən əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. 1928-ci ildə M.B.Məmmədzadə Azəri Türk Gəncləri Birliyində “Millətlərin oyanmasında dastanlar” mövzusunda çıxış edərkən, “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında da danışmış, M.Ə.Rəsulzadə (1884-1955) həmin ildə yazdığı “Qafqazya türkləri” əsərində eposun təhlilini vermişdir. Qeyd olunmalıdır ki, 30-cu illərdə “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə və digər mühacirət mətbuatında eposa dəfələrlə müraciət edilsə də, əsərin yasaq edildiyi 50-ci illərdə “Kitabi-Dədə Qorqud”a daha çox diqqət yetirilmiş, dastan bəşəri dəyərlər baxımından ən yüksək sənət abidəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Yasaqlar ucbatından xeyli müddət tədqiqatdan kənar qalan, hər hansı aspektdə ona müraciət edilməsinə, öyrənilməsinə və yayılmasına ciddi qadağa qoyulan epos mühacirət folklorşünaslığı tərəfindən dəfələrlə təhlilə cəlb edilməsinə baxmayaraq, onun araşdırılması prosesində hər hansı ideoloji müdaxilədən söhbət gedə bilməz.

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının eposla bağlı araşdırmalarından danışılarkən, ilk növbədə diqqəti M.Ə.Rəsulzadənin tədqiqatları çəkir. Belə ki, hələ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra, Stalinin himayəsi ilə Moskvada yaşayıb-

¹ “Kommunist” qəzeti, Bakı: 26 may 1951

² “Kommunist” qəzeti, Bakı: 26 may 1951

yaratdığı dövrlərdə o, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının rus dilinə tərcüməçisi olan görkəmli şərqşünas alim V.V.Bartoldla görüşmüş, akademikın xahişi ilə eposun mətnindəki müəyyən çətin sözlərin şərh və sərrast tərcüməsi üçün ona yardım etmişdir. Qorqudşünaslıq üçün əhəmiyyətli olan bu fakt “Kitabi-Dədə Qorqud”un rusca nəşrində akademik tərəfindən sayğıyla etiraf olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadə sonralar mühacirətdə olduğu dövrdə də “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı araşdırmalarını sistemli şəkildə davam etdirmiş, müxtəlif səpkili tədqiqatlarında öz qənaətlərini ünmüləşdirmişdir. Ədibin mühacirətdə qələmə aldığı “Dədə Qorqud dastanları”, “Dədə Qorqud oğuznamələri” və b. məqalələrində, habelə ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlarının müəyyən qisminə dastanla bağlı ciddi elmi-nəzəri məqamlar vardır.

M.Ə.Rəsulzadə məşhur türk alimi Kırzioğlu M.Fəxrəddinin 1952-ci ildə İstanbulda çap olunmuş “Dədə Qorqud oğuznamələri” adlı monoqrafik tədqiqatına həsr etdiyi eyniadlı araşdırmasında da “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunu təhlil etmişdir. Həmin məqaləsində müəllifin “Kitabi-Dədə Qorqud”u “Qurandan sonra ən çox oxunan kitab” adlandırmasını M.Ə.Rəsulzadə eposa verilən ən yüksək qiymət kimi dəyərləndirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanı təbliğ etmək, onun zəngin mədəniyyətini dünyada tanımaq üçün müxtəlif dillərdə nəşr etdirdiyi tədqiqatlarda da “Dədə Qorqud” və digər dastanlar haqqında danışılmışdır. Məsələn, ədibin 1938-ci ildə Berlində almanca nəşr etdirdiyi “Azərbaycan problemi” əsərində (Bu əsər Pərixan Mete və Səbahəddin Şimşir tərəfindən türkcəyə çevilərək 1996-cı ildə Ankarada nəşr olunmuşdur) “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycanda yaranmasına toxunularaq qeyd olunur ki, əski türk xalq ədəbiyyatının ən böyük əsərləri “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və bənzərləri Azərbaycanda ortaya çıxmışdır. Modern türkoloji bunlara böyük dəyər vermiş və bunları ümumtürk ədəbiyyatı üçün önəmli bir qaynaq olaraq görmüşdür.

Azərbaycan mühacirətinin tanınmış nümayəndələrindən olan Mirzə Bala Məmmədzadənin (1898-1959) də istər tarixi-

siyasi, istərsə də ədəbi-kulturoloji səpkili tədqiqatlarında, yeri gəldikcə, bu və ya başqa şəkildə “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət edilmiş, dastandakı əhvalatlar xalqımızın mücadilə tarixinin şanlı səhifələri kimi canlandırılmışdır.

Hələ 1928-ci ildə İstanbuldakı Azəri Türk Gəncləri Birliyində etdiyi “Millətlərin oyanmasında dastanlar” adlı məruzəsində (Qeyd edək ki, 6 aprel 1928-ci ildə oxunmuş bu məruzənin mətni Ankarada çıxan “Azərbaycan” dərgisinin 1970-ci il 191-196-cı sayında nəşr olunmuşdur) müəllif diqqəti xalq ədəbiyyatının mühüm janrlarından biri olan dastanların milli ruhun oyanışında müstəsna əhəmiyyət daşıdığına yönəltmişdir.

Məqalədə eposu yunanların “İliada” və “Odisseyə”, almanların “Nibelunq nəğmələri”, finlərin “Kalevala”, çexlərin “Slavi dçera” və “Kral Vadur”, estonların “Kalevi Puyek” dastanları ilə müqayisə edən M.B.Məmmədzaadə bu əsərlər kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un milli həyatı, hürriyyəti əks etdirdiyi üçün qüdrətli, əzəmətli olduğu fikrini irəli sürmüşdür.

Xüsusilə müəllifin 1952-ci ildə Münhendə dərc olunan “Qafqasya” dərgisində nəşr etdirdiyi “Dədə Qorqud” adlı məqaləsində epos müfəssəl təhlilini tapmışdır. Məqalədə tədqiqatçı XVII əsr səyyahları Adam Olcari və Övliya Çələbiyə, XVII əsr müəllifi Əbdülqazi Bahadura, Elxanilər dövrünün tarixçisi Rəşidəddinə istinadən “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsasında tarixi hadisələrin dayanması, Dədə Qorqud, Qazan xan, Burla xatun və b. dastan qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyət olması, onun öyrənilməsinə qoyulan qadağaların əsərin qəhrəmanlıq ruhuyla bağlılığından doğması qənaətinə gəlmişdir.

Türk dastanları haqqında qeyri-adi yanaşma tərzilə diqqət çəkən araşdırmaların müəlliflərindən biri də İren xanım Melikoffdur (İrene Melikoff (1917-2009)). Ömrünün çox hissəsini Fransada yaşamaq zorunda qalan əslən azərbaycanlı İren xanım 1957-ci ildə “Məlik Danişmənd” dastanı, “Danişməndnamə”nin tənqidi incələməsi” adlı doktorluq işi müdafiə etmişdir ki, əsərin

“Abidədə folklor mətnləri və dastan motivləri” fəslə alimin xalq ədəbiyyatının bu janrı ilə bağlı mülahizələrinə həsr olunmuşdur.

İren xanım folklorla bağlı araşdırmalara davam edərək, 1962-ci ildə “Türk-İran dastan gələniyində Xorasan təbərdarı Əbu Müslüm” adlı əsərini tamamlamışdır. 1995-ci ildə fransızca nəşr olunan, uzun sənələrdən sonra – 2008-ci ildə Turan Alptekin tərəfindən türk dilinə tərcüməsi yayımlanan “Dastandan masala – türkoloji yolçuluqlarım” (“De L’epopee Au Mythe: Itineraire turcologique”) adlı tədqiqat əsəri isə İren xanımın zəngin folklor araşdırmalarının yekunu hesab edilə bilər. Kitabın içərisində verilən “Türk Qafqazyalılıq: Babək Xürrəmi və Seyid Battal” (“Notes turco-cauasiens: Babek Hurrani et Seyyid Battal”), “Gürcülər, türkmənlər və Trabzon: “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərinə” (“Georgiens, Turcomans et Trebizonde: Notes sur le Livre de Dede Korkut”), “Türk dastan ədəbiyyatında Kərbəla olayı” (“Le drame de Kerbela dans la litterature epique turque”), “Halva qutsallığı və halva dağıtma ənənəsi: ortaçağ Türkiyəsində məslək loncalarında bir uyğulama üzərinə araşdırma” (“Le rituel du Helva: recherche sur une cotume des corporations de Metier dans la Turquie medievale”), “Anadolu türklərinin dinsel-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar” (“Nombres simboki ques dans la litterature epico-religieuse de Turcs d’Anatolie”) və s. fəsilərdə adlarından da göründüyü kimi, həm dastanlar, həm də folklorun digər janrları ilə bağlı təhlillərə yer verilmişdir.

İren xanım Melikoffun “Gürcülər, türkmənlər və Trabzon: “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərinə” məqaləsində ana kitabımızla bağlı maraqlı məlumatlara təsadüf olunmaqdadır. Tədqiqat ilk dəfə 1964-cü ildə Parisdə fransız dilində “Revue de Katvelologie”də (sayı 45-46, s.18-27) nəşr edilmişdir. Məqalənin giriş hissəsində Qafqaz xalqlarının XI-XV əsrlər tarixi ilə bağlı məlumat verən müəllif Trabzon imperatorluğunun yaranması, Gürcüstanda, Ermənistanda hakimiyyət uğrunda baş verən savaşlar, həmçinin aparılan siyasətlə yanaşı, səlcuqlar, onların yürüşləri, monqollar, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri ilə bağlı həqiqətləri də üzə çı-

xarmağa çalışmışdır.

İren xanım, hər şeydən əvvəl, “Kitabi-Dədə Qorqud”u oğuz türklərinin “div bir əsər”i kimi cox yüksək dəyərləndirmiş, digər tərəfdən, Qafqaz xalqlarının həmin əsrlərdəki tarixinin çox qarışıq hadisələrlə zəngin olduğunu xatırladaraq, qaranlıq qalan məqamları aydınlaşdırmaq üçün mücərrəd, yarımçıq mənbələrdənsə, məhz bu dastana müraciət edilməsinin daha məqsədəuyğun olduğunu, eposun yalnız ədəbi deyil, həm də tarixi əhəmiyyət daşıdığını müəyyənləşdirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un, əslində, tarixən daha qədimlərə aid olduğunu, bir neçə yüz il əvvəllərdən yaranaraq, ağızdan-ağıza şifahi şəkildə yayılmasına diqqəti yönəldən müəllif eposun XV əsrdə Təbrizdə yazıya köçürüldüyünü qeyd etmişdir.

Beləliklə, İren xanım da bir sıra türk tədqiqatçıları (O.Ş.Gökyay, M.Ergin və s.) kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya alınması tarixini XV əsrə aid etmişdir. Qorqudşünaslıqda uzun illər bu məsələ ilə bağlı mübahisə davam etsə də, eposun Drezden mətninin XI əsr – təxminən 1052-1053-cü illərdə yazıya alınması, demək olar ki, artıq sübuta yetirilmişdir.

Əsərin meydana çıxmasında əvəzsiz xidmət göstərən və dastanın özündə adı hər zaman sayğı ilə xatırlanan əsas qəhrəmanlardan biri, oğuzların müdrik ağsaqqalı, ozanı Dədə Qorquddan böyük sevgi ilə bəhs edən məqalə müəllifi əsas hadisələrin mərkəzində duran şəxsən Bayındur xan olduğunu söyləməklə qalmamış, onun yaşadığı tarixi dövrü, siyasi hadisələri də müəyyənləşdirməyə çalışmışdır.

İren xanım dastanın beşinci (“Duxa Qoca oğlu Dəli Dömrül boyunu bəyan eylər”) və altıncı (“Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan eylər”) istisna olmaqla qalan boylardakı hadisələri XIII əsrə aid olduğunu qeyd etmişdir, nədənsə alim səkkizinci boyla (“Basatın Təpəgözü öldürdüğü boyu bəyan eylər”) bağlı heç bir qənaət irəli sürməmişdir. Bu, bir qədər təəccüb doğurur. Lakin müəllif hadisələrin baş verdiyi ərazilərdən bəhs edərkən, yalnız altı boyun bir-biri ilə daha sıx bağlı olduğunu bildirmişdir.

İren xanım həmin altı boyun hər biri və olayların baş verdi-

yi yerlər haqqında ayrı-ayrı məlumat vermişdir. Müəllifin türk salnamələrində kafir hökmdarlara aid olaraq istifadə edilən “tekfur” sözünün izahı ilə bağlı fikirləri də maraq doğurur. Bunun ermənicə “takavor” sözündən olduğunu, krallara verilən ad kimi işləndiyini müəyyənləşdirən İren xanımın məqaləsindəki bir məqam da düşündürücü və mübahisəlidir. Onun fikrincə, o biri Anadolu türk dastanlarının, özəlliklə əsas hadisələri Kapadokya keçən “Məlik Danişmənd” abidəsinin əksinə Qafqaz Ermənistanı XI yüzildən bəri Bizansa buraxılmış olduğundan Ermənistan və ermənilərlə bağlı bir xatırlatmadan söhbət belə getmir. Türkmənlər Qafqazda ermənilərlə savaşımlarsa da, – ki bundan şübhə edilə bilməz, – onları gürcü “kafir”lər sanmışdılar.

İren xanım eposun bəzi boylarının mövzu baxımından daha əski çağlara aid olduğunu, məsələn, altıncı boydakı əhvalatın “türk dastan ənənəsində sıx rastladığımız və şübhəsiz, matriarxat dönəmlərinə çıxma biləcək savaşı qadın (amazon) motivi kimi” dəyərləndirmiş, dastanın mətninin bizə “azəri ləhcəsi olaraq müəyyənləşən bir dillə” çatdığını da ayrıca xatırlatmışdır.

İren xanım Melikoffun “Qazan sözcüyü üzərinə” adlı digər məqaləsi Amerikadan olan professor Robert Dankoffa cavab kimi yazılsa da, bir çox məsələlərin həllində əhəmiyyətli araşdırma hesab edilə bilər. Məqalədən görüldüyü kimi, İren xanım dünya folklorşünaslarının qaldırdığı müxtəlif məsələlərə diqqət yetirmiş, türk mifologiyasında və xalq ədəbiyyatında mühüm yeri olan “qazan” sözünün Çikaqo Universitetinin professoru Robert Dankoff tərəfindən “ləyən” kimi yanlış izahına etirazını bildirmiş, tədqiqatına öz mülahizələri ilə aydınlıq gətirmişdir ki, bu da təqdirəlayiqdir.

İren xanımın “Asiya jurnalı”nda (“Journal Asiatique”) 1962-ci ildə (s.435-445) fransızca nəşr olunan “Anadolu türklərinin dinsel-qəhrəmanlıq mətnlərində simvollaşan saylar” məqaləsi dastanlardakı sayların işlənmə məqamları, ifadə etdikləri sətiraltı mənaların izahına həsr edilmişdir. 1, 3, 5, 7, 40 və 300 saylarına sıx-sıx rastlandığını bildirən müəllif, eyni zamanda, 17 və 72-nin də cox işləndiyini, bu rəqəmlərin əslində 9 ilə 8-in toplanması və vurul-

masından yarandığını müəyyənləşdirmişdir. Danişmənd, Sarı Salkuk, Əbu Müslim, Seyid Battal və başqa dastan qəhrəmanlarının adlarını ərəb hərflərinin əbcəd hesabı ilə say qarşılığı əsasında incələməklə İren xanım bu iki rəqəmin qutsallığını üzə çıxarmaqla yanaşı, onların əski dövənlərdən həm fars folklorunda, həm də türk dastan ənənəsində yaşadığını müxtəlif mənbələr əsasında sübuta yetirmişdir. İren xanım bu iki sayın (əsasən 17 sayının) təhlilləri zamanı daha çox Bəktəşi-ələvi təriqətlərilə bağlılığı məsələsini ortaya qoysa da, mövzu ətrafında müraciət olunan mənbələr maraqlı doğurur. Fikrimizcə, bu problemin Azərbaycan folklorunda da özünəməxsus yeri vardır və belə təhlillərə ehtiyac duyulmaqdadır. bu da gələcək araşdırıcılar üçün bir istiqamət kimi dəyərlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, İren xanım xalq ədəbiyyatında simvollaşan saylarla bağlı araşdırmalarını davam etdirərək, “Bəktəşi-ələvilinin simvollaşdığı üzərinə: on iki heyvanlı təqvimdən on iki imama” məqaləsində problemlə bağlı bildirməkdədir ki, on iki sayının qutsallaşdırılmasına dinlərin və mədəniyyətlərin bir çoxunda rastlaşırıq. Qədim çağda yunan-latın panteonunun başlıca tanrılarının sayı da on iki idi: on iki qeysər. Xristian dövəndə on iki havari bu dinin dastan ədəbiyyatında Dəyirmi Masada on iki cəngavər bulunurdu. İslamda on iki sayı On İki İmamın yüksəldilişi ilə şlələrdə müəyyənleşdi.

Həmin məqaləsində müəllif qısa olaraq yeddi sayı ilə bağlı düşüncələrinə yer ayırmış, bu rəqəmin islamın qəbulundam öncə də türklərdə müqəddəsliyini göstərən bəzi detallara rastladığını nəzərə çatdırmaqla yanaşı: “Bu dərinleşməyə dəyər bir mövzudur”, – yazaraq, onun aydınlığa qovuşmasını gələcək araşdırmalara saxlamışdır.

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının diqqət mərkəzində olan dastanlardan biri də “Koroğlu” dur.

Səlim Rəfiqin “Nigaristanlı Aşiq Sadığın bir şeiri haqqında” adlı məqaləsində Paris milli kitabxanasında qorunan “Koroğlu” dastanının İstanbul Universiteti Türkiyyət İnstitutunda mühafizə edilən surəti haqqında məlumat verilmişdir. Məqalə müəllifinin

qeydinə görə, dastan Nigaristanlı Sadığın dilindən Azərbaycanda qələmə alınmışdır. O həmçinin Nigaristanlı Sadığın “açıq və sadə lisanında azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri”ni daşıyan bir el sənətkarı olduğunu, onun dilindən yazıya alınmış “Koroğlu”nun digər variantlar kimi nəzmlə nəsrin əvəzlənməsi formasında qurulduğunu qeyd etmişdir. Bundan əlavə, həmin variantda verilən bir qoşmanı da S.Rəfiq məqaləsinə daxil etmişdir.

“Koroğlu”nu dastan deyil, “xalq romanı” kimi təqdim edən tədqiqatçı Paris milli kitabxanasının kataloquna əsasən S.R.994 şifrəsi altında saxlanılan “Koroğlu” variantının Əhməd Qutsi bəyə istinadən 1750-ci ildə yazıya alındığını qeyd etməyi də unutmamışdır. Bununla da o, nüsxənin elm aləminə məlum variantlarından daha qədim olması qənaətinə diqqəti yönəltmək istəmişdir. Eyni zamanda, verdiyi qoşmanın dilinə diqqət yetirərək, bu şeirin XVIII əsrin birinci yarısında yazıla biləcəyi ehtimalını da irəli sürmüşdür.

Bu tarixə diqqət yetirən bəzi tədqiqatçılar da həmin nüsxənin tarixi ilə bağlı yanlış mülahizələr yürütmüşlər. Əslində Səlim Rəfiqin məqaləsindəki “Koroğlu”nun Paris milli kitabxanasında saxlanan nüsxəsinin 1750-ci ildə yazıya alınması faktı yanlıştır.

Məlumdur ki, “Koroğlu” haqqında ilk ciddi araşdırmanın müəllifi olan polyak alimi A.Xodzko 1832-1834-ci illərdə İrandakı rus konsulluğunda baş katib işlədiyi vaxt Hacı Mirzə İsgəndərin təşəbbüsü, Mirzə Əbdülvahabın mirzəliyi ilə Aşiq Sadığın dilindən qələmə alınmış “Koroğlu” dastanının nüsxəsini Paris Milli Kitabxanasına təqdim etmişdir.

Buradaca qeyd etməyə ehtiyac vardır ki, folklorşünaslıqda Aleksandr Xodzkonun şəxsiyyəti ilə bağlı başqa, bir qədər mübahisə doğura biləcək qənaət də mövcuddur. Tədqiqatçı Elçin Abbasova görə, “Koroğlu” dastanının Paris nüsxəsinin sonunda toplayıcı kimi göstərilən Mirzə İsgəndər Aleksandr Xodzkonun özüdür.

Xatırladaq ki, Səlim Rəfiqin 1933-cü ildə bəhs etdiyi “Koroğlu”nun həmin nüsxəsi yalnız 1997-ci ildə Bakıda işıq üzü görmüşdür və folklorşünaslıq üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edən bu abidəni filologiya elmləri doktoru, professor İsrəfil Abbashi

nəşrə hazırlamışdır. Lakin Səlim Rəfiqin yuxarıda bəhs olunan məqaləsinin “Koroğlu” dastanının bu variantına diqqətin yönəldilməsində mühüm rol oynadığı danılmazdır.

Mühacirətdə folklorşünaslar qaçaqlarla bağlı qəhrəmanlıq nəğmələrini, xüsusən “Qaçaq Nəbi” dastanını hərtərəfli təhlilə cəlb etmişlər. Yaxın tarixi keçmişin məhsulu olması, burada milli-azadlıq mübarizəsi ilə bağlı motivlərin, xüsusilə rus zülmünə qarşı etiraz ruhunun qabarıq əksi, həmçinin sovet senzurasının ciddi “redaktə”sinə məruz qalması mühacirətdə marağa səbəb olmuş, mətbuatda “Qaçaq Nəbi”dən vaxtaşırı parçalar verilmiş, haqqında məqalələr dərc edilmişdir. Xalq təfəkkürünün məhsulu olan bu bədii materiala təkcə estetik baxımdan deyil, həmçinin siyasi-ideoloji müstəvidən yanaşan mühacirət folklorşünaslığı Azərbaycan milli-istiqlal savaşının tarixinə güzgü tutan bu təkrarsız sənət nümunəsini bütün yönrlərlə təhlilə cəlb etmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Hüseyn Baykara, Nağı Keykurun, Yunus Lənkəranlı, Nəbi Turablı və başqa müəlliflərin yazılarında “Qaçaq Nəbi” dastanı təhlil və tədqiq olunmuşdur.

Məlumdur ki, “Qaçaq Nəbi” ilə bağlı rəvayət və nəğmələri P.V.Vostrikov XIX əsrdə toplamağa çalışmış, ilk dəfə kiçik parçanı SMOMPK məcmuəsində nəşr etdirmişdir. Dastan Ə.Tahirov tərəfindən 1938-ci ildə ilk dəfə kitab halında nəşr olunmuşdur. Mühacirətdə isə bu əsər hələ 1928-ci ildə, yəni Azərbaycanda “Qaçaq Nəbi” dastanı ilə bağlı tədqiqatlara başlanılmadığı dövrdə Ə.Cəfəroğlu tərəfindən təhlilə cəlb edilmişdir. İstanbulda M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr edilən “Azəri türk” dərgisində Ə.Cəfəroğlunun “Azəri xalq ədəbiyyatında “Qaçaq Nəbi” dastanı” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Müəllif Qaçaq Nəbini tarixi şəxsiyyət kimi səciyyələndirərək, onun Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatındakı xidmətlərini açıqlamış rus müstəmləkəçilərinə və onların yerli əlaltılarına qarşı barışmaz mübarizəsindən bəhs etmişdir. Ə.Cəfəroğlunun “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” (1932) əsərində də “Qaçaq Nəbi” dastanı ciddi tədqiq obyektinə çevrilmişdir. Ə.Cəfəroğlu “Qaçaq Nəbi” dastanını

Azərbaycan xalqının rus müstəmləkəçilik zülmünə qarşı mübarizəsini əks etdirən ən mükəmməl folklor abidəsi kimi səciyyələndirərək, dastan qəhrəmanı ilə onun prototipi arasında müqayisəli təhlil fonunda Nəbinin xan və bəylərin zülmünə qarşı mübarizə aparan bir kəndlidən rus əsarətinə qarşı vuruşan bir qəhrəman səviyyəsinə yüksəlməsinə diqqəti çəkmişdir. Müəllifin fikrincə, Qaçaq Nəbinin rus müstəmləkəçilik rejiminə qarşı durması onun mübarizəsini sosial zəmindən siyasi müstəviyə keçirmiş, məhz buna görə də bir çox düşmənləri onu bağışlamış, hətta, yeri gəldikdə, yardımçı olmuşlar.

Dastanda Həcərin qabarıq təsvir olunmasının məqsədli səciyyə daşdığı qeyd edən tədqiqatçının fikrincə, bu, hər şeydən əvvəl, rus işğalçılıq rejimi əleyhinə mübarizənin kütləvi mahiyyət kəsb etdiyinə işarədir. Dastan yaradıcıları həmçinin Həcərin təqib olunması ilə rus jandarma rejiminin Azərbaycanda qadınları belə əfv etmədiyini göstərmək istəmişlər.

Tədqiqatçı Həcərin qəhrəmanlığının dastanda geniş yer tutmasının, eyni zamanda, ənənədən doğduğunu da göstərmiş, bunun əsas səbəbini Azərbaycan qadınlarının kişilərlə bərabər döyüşməyə, vətəni, torpağı, şərəf və ləyaqətini qorumağa qadir olması ilə izah etmişdir.

Azərbaycanda gedən milli-azadlıq mübarizəsində XIX yüzilin qaçaqçılıq hərəkatına xüsusi əhəmiyyət verən Hüseyn Baykara (Qara Hüseynov (1904-1984) siyasi təqiblər üzündən 1927-ci ildə İrana, sonra Türkiyəyə getməyə məcbur olmuş, İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsini bitirərək, Elazığda hakim, İstanbulda prokuror vəzifələrində çalışmışdır) bu mübarizənin rus çarlıq rejiminin əsaslarını sarsıdan faktor kimi səciyyələndirmişdir. “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları” adlı tədqiqatında H.Baykara qaçaqçılıq hərəkatı ilə bağlı qoşulan dastanların real həyatdan doğduğuna, canlı tarixi hadisələrə söykəndiyinə diqqəti yönəltmiş və tarixin heç bir çağında rus çarizm idarəsinin Azərbaycanda “qaçaq” deyə adlandırılan xalq qəhrəmanlarından yaxasını qurtara bilmədiyini qeyd etmişdir. Gəncədə Qaçaq Dəli Ali, Qarabağda Qa-

çaq Nəbi, Sofi təxəllüslü şair Qaçaq Kəblə Məhəmməd Kavalər və başqalarına aşığıların dastanlar yaratdığı və bu hərəkətlərin Azərbaycan xalqının rus istilasını rejiminə durmadan, aralıqsız apardığı mübarizə olduğunu bildirmişdir.

Tədqiqatçı həmçinin Nəbinin qardaşı Mehdiyin Gürcüvan kəndində çar casusları tərəfindən öldürülməsini, bu hadisədən üç gün sonra Nəbinin həmin kəndə gələrək qardaşının qisasını almasını, onun rus kazak birlikləri ilə döyüşərək Arazın o tayına keçməsinə, Çiçəkli kəndində qalan arvadı Həcərin həbs edilib Gorus həbsxanasına salınmasını və 1895-ci ilin oktyabr ayının 28-də Nəbinin Gorus həbsxanasına hücum edərək arvadı Həcəri xilas etməsini dastan qəhrəmanının azadlıq uğrunda mübarizəsi kimi səciyyələndirmişdir.

Qeyd edək ki, H. Baykara “Qaçaq Nəbi” dastanındakı şeir parçalarına da müəyyən yer vermişdir. Məsələn, müəllif Həcərin dilindən verilən aşağıdakı parçanı diqqət önünə çəkmişdir:

Qazamat istidi, yata bilmirəm,
Ayaqda qandalaq qaça bilmirəm.
Açar urusdadır aç bilmirəm,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi.

Burada dastanın dilindəki bəzi ifadələrə diqqət yetirməyə ehtiyac vardır. Belə ki, Azərbaycanda nəşr olunmuş “Qaçaq Nəbi” dastanının məlum variantında “Açar urusdadır aç bilmirəm” misrası “Qapısı bağlıdır aç bilmirəm” şəklində dəyişikliyə uğramışdır. Sovet senzurasının bu redaktəsi sadəcə bədii redaktə deyildir. Dastanın məzmununu, Nəbinin apardığı mübarizənin mahiyyətini pərdələyən, onu mücərrəd istiqamətə yönəldən “məqsədli” bir dəyişiklikdir.

Tədqiqatdakı daha bir parçaya diqqət yetirək:

Nəbinin atlısı əllidi, beşdi,
Qırx gözəl içində Həcəri seçdi.
Güllələr urusun böyrünü deşdi,
Qoy mənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi

Bu parçada da “Güllələr urusun böyrünü deşdi” misrası sovet senzurasının redaktəsinə məruz qaldığından şeirin məzmununa əhəmiyyətli dərəcədə xələl toxunmuşdur.

Nəbi Turablinin “Qaçaq Nəbi” məqaləsində də adı çəkilən dastan siyasi yöndən təhlilə çəkilir. Qaçaq Nəbinin sevilməsinin əsas səbəbini onun “əsərət zəncirinə yenilməzliyində”, “türkə yaraşır məğrur hali”ndə görünən N. Turablı dastanla S. Rüstəmin “Qaçaq Nəbi” pyesi arasında müqayisə apararaq, həmin əsərdə qaçaqlıq hərəkətinin çarizmə qarşı mübarizə kimi göstərilməsinə kəskin etirazını bildirmişdir. Digər mühacir yoldaşları kimi Nəbi Turablı da qaçaqların əslində müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə apardıklarını qeyd etməkdədir. Qaçaq Nəbiyə həsr etdiyi bu araşdırmasında Nəbi Turablı köləliyə etiraz olaraq başlanan bir neçə üsyan və onların artıq unudulmaqda olan qəhrəmanları – Qaçaq Qənbər, Zəyəmli Hacı Əhməd, Qaçaq Məcid haqqında da məlumat vermişdir və beləliklə, onları xatırladaraq gələcəkdə bu dövrün daha dəqiq öyrənilməsi üçün araşdırıcıların istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Şübhəsiz ki, xalq öz qəhrəmanlarının adını yaşatmaq üçün onların şərəfinə nəğmələr qoşmuş, dastanlar bağlamışlar. Lakin, təəssüf ki, bu əsərlərin yayılması və yaşaması sovet sosialist sistemi üzündən imkansız olmuşdur.

Yunus Lənkəranlının “Qaçaq Nəbi” məqaləsi də xalqımızın qəhrəmanlıq tarixini əks etdirən “Qaçaq Nəbi” dastanına həsr edilmişdir. Məqalədə müəllif dastanın yaranması səbəblərini araşdırmış, mühacirətin digər nümayəndələri kimi, Qaçaq Nəbinin haqq-ədalət, azadlıq uğrunda mübarizə apardığını, məhz buna görə də xalq arasında ölməzlik qazandığını qeyd etmişdir.

Azərbaycanın mühacir ziyalılarından Səlim Rəfiqin “Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Ali” dastanı”, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” adlı tədqiqatlarında “Dəli Ali” dastanı haqqında ətraflı danışılmışdır. Hər iki tədqiqatçı əvvəlcə Qaçaq Dəli Alının (1857-1917) qısa bioqrafiyasını vermiş, onun həyatı və mübarizə yolu haqqında canlı təsəvvür yaratmağa çalışmışdır.

S.Rəfiq qəhrəmanlıq dastanları arasında müqayisələr apararaq, “Qaçaq Nəbi” kimi “Dəli Alı” dastanının “sırf məhəlli şərətdən doğulduğunu” qeyd etmiş, Azərbaycan xalqının bu igid oğlu haqqında rəvayətləri və şeirlərdən örnəkləri məqaləsinə daxil etmişdir. S.Rəfiq həmçinin xalqımızın bu igid oğlunun şərəfinə qoşulmuş dastandan örnək parçalar da təqdim etmişdir. Həmin məqaləsində verilən rəvayəti müəllif Nağı bəydən eşitdiyini qeyd etmişdir. Çox güman ki, bu azərbaycanlı mühacir, xalqımızın mübariz oğlu Nağı (Şeyxzamanlı) Keykurundur. Belə ki, Dəli Alı və onunla bağlı yaranan qəhrəmanlıq nəğmələri Nağı Keykurunun xatirələrində də öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda köləliyə qarşı mübarizədə qaçaqçılıq hərəkatının böyük əhəmiyyətindən, həmçinin onların başçılarının igidliyindən danışarkən, N.Keykurun yazmışdır: “Qaçaqları şəhər əhalisi və kənd ağaları bəslərdi. Bunların ruslara qarşı etdikləri qəhrəmanlıqlar ağızdan-ağıza yayılır, dillərdə dolayırdı. Haqlarında yaradılan qəhrəmanlıq dastanları dərhal xalq arasında söylənilirdi. Saz şairləri – aşıqlar, bunları kənd-kənd, qəsəbə-qəsəbə dolanaraq yayırdılar. “Qaçaq” dastanları şifahi ədəbiyyatımızın, demək olar ki, bir süsü olmuşdu. Qaçaqlardan məşhur Dəli Alı 14 il durmadan ruslarla mücadilə etmişdi”¹.

Nağı Keykurun həmçinin Dəli Alının ətrafına yığıdığı 2000 nəfərlə birgə erməni-rus birliklərinə qarşı savaşıaraq, Gəncə əhalisinin qırğından qorumaq üçün göstərdiyi böyük şücaətlərdən söhbət açmış, bununla da onun adının yaşatmağa çalışmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Rəfiq tədqiqatına H.Əlizadənin 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi “Nağıllar” kitabına istinadən Aşıq Ələsgərin Dəli Alı ilə bağlı yazmış olduğu bir mənzum parçanı daxil etmiş və şeirin bəndlərinin ayrı-ayrı təhlilini vermişdir. Lakin S.Rəfiq bu şeirin müəllifi Aşıq Ələsgər haqqında daha dolğun məlumat əldə edə bilməmiş və bunu təəssüflə məqaləsində bildirmişdir. Məqalədə Aşıq Ələsgərin yaşı və Göyçaydan olması ilə bağlı yanlışlıqlar, görünür, adı keçən kitabdan qaynaqlanmaqdadır.

¹ Nağı Keykurun. Xatirə dəftərindən bir yarpaq, “Novruz” qəzeti, Bakı, 28 may 1991

Dastan yarandığı dövrdə Dəli Alının sağ olduğuna diqqəti çəkən S.Rəfiq Azərbaycan xalqının öz igid övladlarını hətta sağlıqlarında belə əfsanəviləşdirdiyini, onlara olan sonsuz məhəbbətini göstərmək istəmişdir.

H.Baykara da Qaçaq Dəli Alının şəxsiyyəti və həyat yolu haqqında ayrı-ayrı tədqiqatlarla yanaşı, həmçinin onu görən və tanıyan insanların xatirələrinə, daha çox isə Səlim Rəfiqin yuxarıda bəhs olunan məqaləsinə istinad etmişdir. Bu da mühacirətdə mənbə əldə etməyin böyük çətinliklərlə başa gəlməsilə bağlıdır. Hüseyn bəy bu mübariz insanı tanıtdırmaq və əbədiləşdirmək üçün uzun illərdən sonra yenidən həmin problemə qayıtmış, qaçaqlardan bəhs edən tədqiqatında ona xüsusi yer ayırmışdır ki, bu da təqdirəlayiqdir.

H.Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” əsərində qaçaqçılıq hərəkatında mühüm xidmətləri olan, haqqında dastanvari rəvayətlər, əhvalatlar, şeirlər qoşulan Məhəmməd bəy Kavalər haqqında da danışılmışdır. Müəllifin qeydlərindən aydın olur ki, o, Məhəmməd bəy Kavalər barəsində geniş və dərin məlumat malikdir. Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində Məhəmməd bəy Kavalərin birtərəfli, “yanlış dəyərləndirilmiş bir hal tərcüməsi” olduğunu göstərməsi də bunu təsdiq etməkdədir. Qeyd edək ki, Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərində Məhəmməd bəy Kavalərin haqqında çox qısa məlumat və bir qəzəli verilmişdir.

Məlumdur ki, müəyyən şəxsiyyətlərlə əlaqədar olaraq əxlaqi-ibrətamiz rəvayətlər yarana bilər və onların həmin insanları daim yaddaşlarda yaşatması baxımından mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, Hüseyn Baykara “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” əsərində XIX yüzilin qaçaqçılıq hərəkatı, onun doğurduğu əks-səda və xalqın bununla bağlı yaratdığı nəğmələr, dastanlar haqqında məlumat verərkən, Qaçaq Nəbi, Həcər, Dəli Alı, Qaçaq Məhəmməd Kavalər ilə bağlı yaranan rəvayətləri də kitabına daxil etmişdir ki, bu da həmin tədqiqatın folklorşünaslıq üçün dəyərini artırmaqdadır. Tədqiqatçı Şuşanın tanınmış din xadimi, ədib və şairi Mirzə Cəlal Əfəndiyə istinadən Qaçaq Mə-

həmməd bəy Kavalər haqqında iki rəvayət vermişdir.

H.Baykaranın hələ də çox az tanınan Qaçaq Məhəmməd Kavalər və onun anası haqqında verdiyi rəvayətlər xüsusilə diqqətə çəkir, çünki onlar həmin igid insanla bağlı müəyyən qədər məlumat verməklə qalmır, həm də danışılan əhvalatda sadə bir Azərbaycan qadını, onun zəngin mənəvi dünyası öz əksini tapır, eyni zamanda, xalqın müstəmləkəçilərə olan qəzəbi göz önündə canlanır.

“Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” kitabında H.Baykaranın böyük uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlərin, bircə, şərhə ehtiyacı yoxdur: “Bütün nöqsanları ilə birlikdə “Azərbaycan mədəniyyət tarixi” ilə “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” adlı kitabların Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin əlifbasıdır. Gələcəkdə Azərbaycanda bu mövzuda daha sanballı əsərlər yazılacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini, onun azadlıq mübarizəsini öyrənənləri zaman özü yetişdirəcəkdir. O zaman gələcək nəsil bu mübarizəni necə və haradan öyrənəcəkdir? Beləliklə, bu kitabları mənə yazdıran səbəblər bunlardır”¹.

Əlbəttə, Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının xalq üsyanları ilə bağlı araşdırmaları bəhs olunan tədqiqatlarla bitmir, əsarətə qarşı mücadilə mövzusunun Azərbaycan xalq yaradıcılığında çox geniş bir yer tutaraq məktəb səviyyəsinə yüksəlməsi mühacir tədqiqatçıların araşdırmalarında qeyd olunmaqdadır.

* * *

Artıq 2009-cu ildən BMT-nin qərarı ilə bütün dünyada 21 mart “Beynəlxalq Novruz günü” elan edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirətdə folklorşünasların əksəriyyəti Novruz bayramı ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar, bu, bir tərəfdən, onun xalq ənənəsindəki əvəzedilməz mövqeyi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən, sovet siyasi rejiminin ona qarşı apardığı yanlış siyasətdən irəli gəlmişdir.

Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadənin “Novruz bayramı” məqaləsi

¹ Baykara Hüseyin. Azərbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s.11

yazıldığı dövr üçün olduğu qədər bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Xatırladaq ki, ilk yaradıcılıq illərində “İran türkləri”(1911) adlı tədqiqatında Zöhhakla bağlı məşhur İran əfsanəsini öz əsərinə daxil edən M.Ə.Rəsulzadə toplumun təhqirə dözməyərkək üsyana qalxdığı və qələbə çaldığı günün məhz Novruza təsadüf etdiyini diqqətə çatdırmış, yəni onu Cəməşidin adı ilə bağlamışdır. Lakin 1914-cü ildə nəşr etdirdiyi “Novruz münasibətilə” məqaləsində bu bayramın qeyd edilməsinə Cəlaləddin Məlik şah Səlcuqinin dövründən başladığını, bu mərasimin əbədiləşməsinə də həm fars, həm türk xalqlarının böyük əməyindən bəhs etmişdir.

“Novruz bayramı” məqaləsində isə Məhəmməd Əmin bəy bu bayramın Azərbaycanla bağlılığı məsələsini ortaya qoymuş, onun islam dini ilə əlaqəsi olmadığını əsaslandırmaqla yanaşı, Novruzda yerinə yetirilən adətlərin təsvirini vermiş, onu Türkiyədə keçirilən şəkər bayramı ilə müqayisə etmişdir. Məqalədə daha sonralar onun İrana yayılma səbəbləri şərh edilmişdir.

Bundan əlavə, Məhəmməd Əmin bəy xeyrin şəərə qarşı qalibiyyəti kimi keçirilən bu humanist bayramın azərbaycanlıların tarixi köklərinə bağlılığını qoruduğunu, xalqımız üçün çox önəmli olduğunu anladığından onun keçirilməsinə qadağalar qoyan sovet sisteminin çökməsilə Vətənin azadlığa qovuşacağı günlərdə bu mərasimin yenidən təntənə ilə qeyd ediləcəyinə inandığını bildirmiş, tarix onun düşüncələrinin doğruluğunu sübuta yetirmişdir.

Azərbaycan mühacirləri Novruza çox böyük əhəmiyyət verdiklərindəndir ki, Ankaradakı “Azərbaycan” dərgisinin elə ilk sayında Əbdülvahab Yurdsevərin (1898-1972) bir çıxışının (“Ərgənəkon bayramı münasibətilə yapılan çayda Ə.V.Yurdsevərin konuşması”) mətni dərc edilmişdir. Burada Novruzun tarixi məlum Ərgənəkonla bağlanmış, həmin əfsanə haqqında geniş məlumat verilmiş, hətta bayram da belə adlandırılmışdır.

Azərbaycan mərasimlərinin mühacirətdəki tədqiqi və təbliğindən bəhs edilərkən bir məqamı da xatırlatmaq vacibdir. Mühacir ziyahların memuarlarında (onların əksəriyyəti xatirələrini

qələmə almışlar), həmçinin avtobioqrafik bədii əsərlərində müxtəlif mərasimlər təsvir edilmişdir.

Baninin (1905-1994) “Qafqaz günləri” avtobioqrafik romanında Novruz və Ramazan bayramları, İmam Hüseynin qətl günü, toy və yas mərasimlərindən ətraflı bəhs edilmişdir. Məlumdur ki, əsl adı Ümmülbanu olan bu yazıçı məşhur milyonçu Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin nəvəsidir, Bakıda doğulsa da, sovet hakimiyyətinin qurulmasından az sonra – 1924-cü ildə əvvəl Türkiyəyə, daha sonra isə Fransaya mühacirət etmiş, ömrünün sonuna kimi Parisdə yaşamışdır.

Əziz Alpoudun (Alpaut) (1895-1988) “Həyatımın hekayətləri” memuarında Novruz bayramından bəhs edilmişdir

Məlumdur ki, sovet siyasi rejiminin senzurasının əli ilə ayrı-ayrı mərasimlərə bəzən rəsmi, bəzən qeyri-rəsmi qoyulan yasaqlar onların Azərbaycanda uzun illər daha ətraflı tədqiqinə imkan verməmiş, bəzən isə yanlış təbliğinə yol açmışdır. Belə ki, Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqında siyasi məqsədlər uğruna ayrı-ayrı mədəniyyətlərin unudurulması və “ruslaşdırılması” istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərilmiş, xüsusən türkdilli xalqların öz milli kökündən qoparılması naminə bu gün də insanı dəhşətə gətirən müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Bircə faktı xatırlamaq kifayətdir ki, bərəkət, məhsuldarlıq, xeyirxahlıq, imkansızlara yardım, gözəllik və s. kimi məqsədləri özündə ehtiva edən Novruz kimi xalqın müqəddəs bayramı unudurulmağa çalışılarkən, “Oktyabr”, “28 Aprel”, yalançı məhsul bayramlarının, “komsomol” toylarının, ənənəvilikdən uzaq yas mərasimlərinin zorla xalqın məişətinə daxil olunmasına cəhd edilmişdir.

Məmməd Altunbayın xatirələrində isə sovet ideologiyasının zorla qəbul etdirmək istədiyi gülünc bir matəm mərasimi təsvir edilmişdir. “Lenini mən gömdüm” fəslində kiçik yaşlı uşaqların psixologiyasına dəhşətli zərbə olan saxta bir sovet “mərasim”i təsvirini tapmışdır. Belə ki, bu gün də Kremlə torpağa qoyulmasını gözləyən Vladimir İliç Leninin (1870-1924) ölümündən sonra 1924-cü ilin soyuq yanvar günündə Bakı məktəblərində simvolik tabutların

qəbiristanlığa aparılaraq “dəfn edilməsi” mərasiminin təsvirini həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Həmin ildə on üç yaşlı sovet məktəbli olan Məmməd Altunbay bu hadisələrin şahidi olmuşdur.

Xatırladaq ki, 1911-ci ildə Gəncədə dünyaya gələn Qaçaq İbrahim oğlu Məmməd Altunbay (1911-1987) sovet hakimiyyəti qurulanda kiçik olsa da, Azərbaycanda keçirdiyi ağır günlərdən sonra 1942-ci ildə iki yoldaşı – Həsən Zeynallı və Cəlal Məmmədzadə ilə birlikdə təyyarə qaçıraraq çox böyük çətinliklə əvvəl İrana, sonra Türkiyəyə keçə bilmişdir. Xatirələrini də məhz bu səbəbdən “Hürriyyətə ucan türk” adlandırmışdır.

Ümumiyyətlə, mərasimlərin mühacirlərin avtobioqrafik əsərlərindəki və xatirələrindəki təsviri ayrıca bir araşdırma mövzudur. Biz yalnız qısaca nəzər yetirməklə gələcək tədqiqatçıların diqqətini bu mövzuya yönəltmək istədik.

* * *

“Nuhoğlu V.” imzası ilə nəşr olunan “Dövlət quşu” məqaləsi çox maraqlı bir mövzuya həsr edilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu əslində M.B.Məmmədzadənin imzalarından biridir və həmin məqalə də rus-sovet müstəmləkəçi idarəçiliyinin tənqidi münasibətilə qələmə alındığından siyasi mahiyyət daşımaqdadır. Müəllif vətəninin var-dövlətini talan, ruhunu məhv etməkdə olan imperialist qüvvələrə etirazını bildirmək üçün çox maraqlı bir vasitədən – folklardan məharətlə istifadə etməklə nail olmuşdur. Beləliklə, nağıl elementləri müəllifə, bir tərəfdən, öz düşüncələrinin ifadəsi üçün yardım etmişdirsə, digər tərəfdən, xalq müdrikliliyinin, milli fəlsəfənin təbliği, tanıtılması diləklərindən irəli gəlmişdir. Məqalənin adından da göründüyü kimi, Nuhoğlu məşhur bir nağıl fiqurundan – dövlət quşu və onun xalq təfəkküründəki yerini aydınlaşdırmaqla siyasi düşüncələrini ifadə etmişdir.

Tədqiqatçı bu quşun demokratik xalq seçkisinin rəmzi kimi nağıllarımızda hələ əski zamanlardan mövcud olduğunu göstərmiş və qeyd etmişdir ki, o, hər hansı bir şəxsi deyil, xalqı bir çox fəlakətlərdən xilas edən, hər cür qara qüvvələrə – yeddibaşlı əjdəhaya,

divə, təpəgözə qalib gələn “gedər-gəlməz”dən dönən igidləri başçı seçər. Məqalədə yeddibaşlı əjdaha, ağ div, təpəgöz, dövlət quşu kimi Azərbaycan nağıllarının personajları ilə yanaşı, xalqın öz düşüncəsində yaratdığı və əsrlər boyu yaşatdığı qəhrəman obrazları işıqlandırılmış, bundan əlavə, süjetlərdəki “qırx gün qırx gecə”, “divin oğurladığı gözəl pəri qız” və s. haqqında bilgiler verilmişdir. “Dövlət quşu yalnız istiqlalın hamisidir. Və istiqlalı yenedən qurtaranların başına qonacaqdır” – yazaraq, əsl məqsədini bildirən Nuhoğlu “Dövlət quşu” məqaləsində nağıllarımıza xas olan fiqurları təhlilə cəlb etməklə əcnəbi oxucuda Azərbaycan xalqının milli düşüncə tərzini, demokratik idarəçilik əxlaqı haqqında təsəvvür yaratmağa nail olmuşdur. Ayrıca, tədqiqatında Mirzə Balanın, bir çox mühacir yoldaşları kimi, “nağıl” terminindən deyil, “hekayə” sözündən istifadə etməsi də diqqəti cəkməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirətdə Səlim Rəfiq Rəfiqoğlunun 1933-1934-cü illərdə yazdığı “Azərbaycan və Anadolu xalq hekayələrinin təhlili və müqayisəsi” əsərində dövlət quşu və ayrıca Simurğla bağlı məlumatlar verilmişdir. Lakin S.Rəfiq bir qədər fərqli təhlil aparmışdır, bu da Nuhoğlunun tədqiqatının daha çox siyasi məzmun daşması ilə bağlıdır.

Xatırladaq ki, on bir il sonra “Vətən uğrunda” dərgisində çap olunan (1945, sayı 5, s. 93-101) “Əfsanəvi quşlar” adlı məqaləsində Simurğla (Səməndər, Zümrüd) bağlı M.Təhmasibin şərhində S.Rəfiqin verdiyi İran mənşəli səg+murğ birləşməsi ilə yanaşı, Midiya dini əfsanələri və “Avesta”ya əsaslanan məlumatlar da öz əksini tapmışdır. Lakin tədqiqatçı dövlət quşu ilə bağlı qənaətlərini Şəmsəddin Sami lüğətinə əsaslanaraq irəli sürmüş, onun Humay (Umay) olduğunu bildirmiş, bu kəlmənin etimologiyasını isə M.Kaşğarlıya istinadən müəyyənləşdirmişdir Geniş şərhlər verən alim dövlət quşunu xalq ədəbiyyatında əsətiri surətlərindən biri adlandırmış, eyni zamanda onun iki xüsusiyyətini – səadət, var-dövlət və hakimiyət rəmzi olduğunu qeyd etmişdir.

Fikrimizcə, etimoloji cəhətdən dövlət quşu ilə bağlı Məmmədhusəyn Təhmasibin Mahmud Kaşğarlıya istinadən verdiyi

şərh ağlabatandır, lakin bu əsətiri obrazın nağıllardakı rolu və onun xalq diplomatiyasının – demokratik hakim seçiminin simvolu olması barədə mühacirətdə M.B.Məmmədzadə tərəfindən verilən izahat daha aydındır, daha düzgündür.

* * *

Azərbaycan aşıq sənəti mühacirət folklorşünaslığının daim diqqət mərkəzində olmuşdur, hətta qürbətə düşmüş, vətən həsrəti çəkən bu insanlar, belə demək mümkündürsə, bu yaradıcılıq sahəsinin tədqiqindən əvvəl, ilk günlər xalq ədəbiyyatından, xüsusən ozan sənətindən təskinlik ala bilməmişlər. Belə ki, M.B.Məmmədzadə 1929-cu ildə yazırdı: “1926-cı ilin qışında ... yarısı daşdan, yarısı çamurdan yapılmış evin ortasında yerdən qazılmış və “təndir” adı verilən ocağın başında toplanır, xalq aşıqlarının, digər bir deyişlə ozanların söylədikləri dastanları, ixtiyar nənələrin, ağ saqqallı dədələrin hekayələrini dinlərdik”¹.

Lakin bu vəziyyət uzun sürməmiş, az sonra mühacirətdə həm ayrı-ayrı aşıqların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış, həm də onların yazdıqları şeirlər, dastanlar toplanaraq bəzən mühacirət mətbuatında, bəzən ayrıca kitab şəklində dərc edilmişdir. Belə ki, Məmməd Sadiq Sənanın “Azərbaycan saz şairləri”, Mehmet Şakirin “Aşıq Qurbaninin üç mənzuməsi”, Mirzadə Mustafa Fəxrəddinin “Azəri aşıqlarından Sarı Aşıq”, Əbdülvahab Yurdsevərin “Aşıq Oləsgər” və s. kimi məqalələri nəşr olunmuşdur. Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının görkəmli nümayəndəsi, professor Əhməd Cəfəroğlu aşıq yaradıcılığına xüsusi önəm verərək el ədəbiyyatının klassikləri Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Bağdad xanım və başqaları ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, onların əsərlərini toplayıb nəşr etdirmişdir.

Aşıq yaradıcılığı ilə bağlı mühacirətdə nəşr olunan ilk tədqiqatlardan biri Məmməd Sadiq Sənanın “Azərbaycan yurd bilgisi”nin ikinci sayında verilən “Azərbaycan saz şairləri” məqa-

¹ Veliyev Afğan. Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirza Bala Mehmetzadə (1898-1959), İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2006, s.151

ləsi hesab edilə bilər. Elə buna görə də müəllif əvvəlcə xalq ədəbiyyatı, onun toplanması və nəşri ilə bağlı problemlərdən bəhs etməyi özünə borc bilmişdir. “Klassik ədəbiyyat dövründə türk millətinin mənliliyini qoruyan, ədəii zövqünü ruhlarda hərərətə yaşadan işlə bu ədəbiyyatdır”, – yazaraq, müəllif aşıq sənətinin tədqiqinin böyük əhəmiyyətinə diqqət yetirmişdir.

M.Sadiq Sənan aşıqların xalqa istər əxlaqi, istərsə də ictimai-siyasi təsiretmə qüdrətinə malik böyük nüfuz sahibi olduqlarını nəzərə alaraq, onların şəxsiyyətlərinin və yaradıcılıqlarının araşdırılmasının vacibliyini göstərmişdir. M.Sənanın aşıqlar və dərvişlər barəsindəki mülahizələri də diqqətçəkicidir. Müəllif aşıqların xalqa daha yaxın və bağlı olduğunu, nəsilər dəyişsə də, onların yaratdıqlarının ağızdan-ağıza keçərək yaşadığını qeyd etmişdir.

“Xalqın ağızından not etdiyimiz parçaların bir yerdə qeyd edildiyini də bilmirik, hansı əsrə aid olduğu da, təbii, bəlli deyildir”, – yazan Məmməd Sadiq məqaləsinə əlavə etdiyi örnəkləri toplayanın məhz özü olduğunu, sonradan onları yaddaşına əsaslanaraq yazıya aldığını ayrıca bildirmişdir.

Bu məqalə Azərbaycan aşıq sənətinin tanıtılmasını məqsədilə qələmə alınmışdır və otuzuncu illərdə mühacirət nümayəndələrinin xalq ədəbiyyatı ilə bağlı baxışlarını əks etdirdiyi üçün bu gün də əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirətdə ilk dəfə Qurbani ilə bağlı məlumat M.S.Sənanın “Azərbaycan saz şairləri” məqaləsində təsadüf edilməkdədir. Burada müəllif Qurbani haqqında çox qısa məlumat vermiş, şeirlərinə əsasən onun hicri X əsrdə yaşadığını müəyyənləşdirmiş, lakin nədənsə aşığın adını “Qurban” yazaraq, üç şeirini və dastandan kiçik bir parçanı məqaləsinə daxil etmişdir. Lakin elə həmin ildə “Azərbaycan yurd bilgisi”nin dörd-beşinci sayında M.Şakirin “Aşıq Qurbaninin üç mənzuməsi” məqaləsi dərc edilmişdir ki, bu da söz sənətkarına olan böyük maraqdan xəbər verir. Müəllif ilkin mənbələrə – əlyazmalara əsasən Azərbaycanda və Anadoluda çox sevilən bu aşığın adının Qurbani olduğunu müəyyənləşdirdiyini, şeirlərinin

də son bəndinin bu fikri təsdiq etdiyini bildirmişdir. Məmməd Sadiq bəyin məqaləsindəki şeirlərlə bağlı: “Birinci mənzumənin məqta bəndi şairin adını, digər iki mənzumədə “Qurbani” olaraq yazılı bulunmasına rəğmən, Sadiq Sənan bəyin qeydi vəchilə “Qurban” olaraq göstərilməkdədir” – yazan M.Şakir yanlış təshih etməyə çalışmışdır.

Mühacirətdə Qurbani yaradıcılığının əsas tədqiqatçısı Ə.Cəfəroğlu hesab edilə bilər. Alim bu ustad aşığı həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, müxtəlif məqalələrində, tədqiqatlarında onunla bağlı araşdırmalarını davam etdirmişdir. Belə ki, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərində XVI-XVII əsrdə xalq yaradıcılığında bəhs edərkən, ilk növbədə Qurbani və onun yaradıcılığını incələmiş, onu sələflərinin ən böyük ustası – “piri” kimi yüksək dəyərləndirmişdir.

Ə.Cəfəroğlu özü kimi mühacir ömrü yaşayan Aşıq Namazla¹ görüşmüş və “Qurbani” dastanını yazıya almış, İstanbulda 1948-ci ildə “Türk dili və ədəbiyyatı” dərgisində “Tərəkmə ağzı ilə hüdütbodyu saz şairlərimizdən Qurbani və şeirləri” adlı tədqiqatını nəşr etdirmişdir.

Xatırladaq ki, “Aşıq Ələsgər” kitabına yazdığı müqəddimədə Qurbani yaradıcılığını X.Aslan yüksək qiymətləndirmiş, onun yaradıcılığının yazılı ədəbiyyata, xüsusən Şah İsmayıl Xətayiə böyük təsirindən söhbət açmışdır.

Fikrimizcə, mühacirətdəki nəşrlər – Ə.Cəfəroğlunun, M.Şakirin, X.Aslanın və başqalarının tədqiqatları nəzərə alınmadıqca, Qurbani irsi öz bütövlüyünü, kamilliyini, zənginliyini əhəmiyyətli dərəcədə itirmiş olacaqdır.

Mühacirətdə Aşıq Abbas Tufarqanlı haqqında ilk məlumat verən Məmməd Sadiq Sənan olmuşdur. “Azərbaycan saz şairləri” adlı məqaləsində aşığı “Deharqanlı Aşıq Abbas” kimi təqdim edən

¹ Ə.Cəfəroğlunun verdiyi məlumata görə, Aşıq Namaz əslən Azərbaycan türkü olub, Qazax mahalının Daşsalahlı kəndində doğulmuşdur. Lakin gənc yaşlarından əvvəl Axıskaya, 1933-cü ildən Türkiyəyə köçərək aşıq Muş ilçəsinin Bulanıq kəndində məskən salmışdır – tərtibçi

tədqiqatçı onunla bağlı kiçik bir rəvayəti və şeirlərindən nümunələri araşdırmasına daxil etmişdir. Müəllifin verdiyi rəvayət “Abbas-Gülgəz” dastanının qısa xülasəsini xatırladır, şeirlərdən biri isə on iki bənddən ibarət olan qoşmadır və imamların hər birinin tərifinə həsr edilmişdir. Bu gün Azərbaycan təziyə məclislərinin, demək olar ki, hamısında oxunan bu şeir sovet dövründə nəşr edilməmişdir. Bu da təbiidir. Dastanlarda islamla bağlı bəzi məqamlara yer verilsə də, sosialist – ateist cəmiyyətdə sırf dini məzmun daşıyan bu qoşmanın dərci imkansız idi.

“Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin üçüncü sayında isə Əhməd Cəfəroğlunun “XVI əsr azəri saz şairlərindən Tufarqanlı Abbas” adlı irihəcmli məqaləsi dərc edilmişdir. Tədqiqatçı ilk növbədə aşığın həyatına diqqəti yönəltmişdir, xalq arasında Tufarqanlı Abbas adlanan aşığın əslən Güney Azərbaycanın Dixarqan kəndində doğulduğunu, lakin bu adın ağızdan-ağıza dolaşaraq “Difaraqan”, “Tufarqan” şəklinə düşdüyünü hələ 1932-ci ildə göstərmişdir. Əhməd Cəfəroğlu öz məqaləsində Sadıq Sənanın mülahizələrinin düzgün olduğunu bildirməklə yanaşı, xalq arasında geniş yayılan “Tufarqanlı” sözünü işlətməyi məqsədə müvafiq hesab etmişdir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sarı Aşıq həyatı və yaradıcılığı uzun illər qaranlıq qalan, həmişə mübahisələrlə müşayiət olunan simalardan biridir. Azərbaycan ədəbiyyat tarixində onunla bağlı ilk tədqiqat aparanlar sırasında Ə.Qaracadaği, S.Mümtaz, B.Behcət, Ə.Axundov və başqalarının adı çəkilməkdədir. Lakin qeyd etməliyik ki, mühacirətdə ilk olaraq Mirzadə Mustafə Fəxrəddin bu sənətkarla bağlı tədqiqat aparmış, 1934-cü ildə İstanbulda “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində “Azəri aşıqlarından Sarı Aşıq” adı ilə nəşr etdirmişdir. Tarix etibarını ilə bu məqalə yalnız Ə.Qaracadaği və S.Mümtazın araşdırmalarından sonraya təsadüf etməkdədir.

Mustafə Fəxrəddin bu sənətkarın adının Nəbi olduğunu, lakin el arasında Sarı Aşıq kimi tanındığını, qəbrinin müxtəlif etiqadlara inanan insanlar tərəfindən ziyarətəgaha çevrilməsi faktına

əsaslanaraq, xalq tərəfindən böyük bir sevgi qazandığını müəyyənləşdirmişdir. Mustafə bəy məqaləsində ustadın adı ilə bağlı mülahizələrinin doğruluğunu sübut etmək üçün nəqşbəndi təriqətinin böyük nümayəndəsi Seyid Mir Həmzə Nigariyə istinad etməyi məsləhət bilmiş, onun divanında bu barədə məlumat verildiyini xatırlatmışdır.

Bu aşığın adı ilə bağlı müxtəlif mülahizələr uzun illərdir ki, davam etməkdədir. Göründüyü kimi, mühacirətdə daha çox sanballı mənbəyə istinad edilmişdir – Seyid Nigari Cəcmli kəndindən idi, yəni bu böyük ustadın Sarı Aşığın Həkəri çayı sahilində yerləşən qəbrini görmək ehtimalı da çoxdur. Mustafə Fəxrəddin onun qəbrini təsvir edərkən də məhz bu fakta diqqət yetirmişdirsə də, bununla yanaşı, oxucuda onun özünün həmin yerləri görməsi təsəvvürü yaranmaqdadır. Müəllif təsvirini verdiyi abidənin incəlikləri ilə yanaşı, onun aşığın yadigarı və mövcudluğunun sübutu kimi xalqımız üçün dəyərli ölçülməz dərəcədə böyük olması qənaətinədir, lakin Mustafə Fəxrəddin, eyni zamanda, xalqın tarixini qoruyan abidənin qiymətləndirilməməsindən təəssüf hissi keçirməkdədir.

Sarı Aşığın hansı illərdə yaşaması məsələsi də illərdir ki, mübahisələr doğurmaqdadır. Mustafə bəy “Altı yız ildən bəri” onun sevildiyini qeyd etməklə aşığın XIII əsrdə yaşadığına işarə etmişdir. Ə.Cəfəroğlu isə “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı tədqiqatında Sarı Aşığın XVII əsrdə yaşadığını müəyyənləşdirmiş, onunla bağlı məlumatın azlığına baxmayaraq, özünəməxsus orijinal yaradıcılığı ilə digər aşıqlardan seçildiyini qeyd etmişdir.

Azərbaycanda son illərdə tədqiqatçıların əksəriyyəti Cəfəroğlu kimi, Sarı Aşığın XVII əsrdə ömür sürdüyünü qeyd etməkdədirlər.

M.Fəxrəddin Aşığın bayatlarını məqaləsinə əlavə etmiş, onun da Vətən və eşq acıları çəkdiyinə diqqəti yönəltmişdir.

“Hüddud boyu saz şairlərimizdən Bağdad xanım” adlı araşdırmasında Ə.Cəfəroğlu yenə də öz tədqiqatçılıq ənənələrinə sadıq qalaraq, yaradıcılığı hələ də Azərbaycan ictimaiyyətinə məlum olmayan bir qadın-aşığın – Bağdad xanımın mümkün

olduğu qədər həyatından bəhs etmiş, şeirləri haqqında məlumat və əsərlərindən örnəklər vermişdir.

Ə.Cəfəroğlu Bağdad xanımınla bağlı tədqiqatının elə ilk cümləsindəcə əslində vaxtilə sevilən və tanınan bu xanım-aşığın nəcənsə unudulduğunu, adı, həyatı, doğulduğu yerlə bağlı dəqiq məlumatın olmaması nəticəsində müxtəlif fərziyələrin meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Müəllifin verdiyi məlumatlara görə, Bağdad xanım Çıldırım ya Pekreşen, ya da Çiyahor kəndində doğulub yaşamışdır. Bu aşığın adı ilə bağlı da müxtəlif fərziyələrin dolaşdığını, hətta bəzi məlumatlara görə, onun “Bağdagül” olduğu bildirilsə də, Ə.Cəfəroğlu öz qənaətlərini “Şeirlərində qullandığı adına baxılacaq olursa, bizcə də, “Bağdad” əsli, “Bağdagül” sonradan törəmədir”, – sözlərilə yekunlaşdırmışdır.

Bu qadın-aşiq barədə dəqiq bir məxəzin olmamasını xüsusi diqqətə çatdıran Ə.Cəfəroğlu Şərqi Anadoluda folklor materialları toplayarkən, bir təsadüf nəticəsində onun haqqında müxtəlif rəvayətlər dinlədiyini və şeirlərindən örnəkləri topladığını, bəzi məlumatları Aşiq Namazdan öyrənmək istədiyini də məqaləsində xatırlatmışdır. Alimin fikrinə görə, rəvayətlərdəki bilgiyə görə, Bağdad xanımın nişanlısı uzun illər əvvəl göl kənarında yerləşən Albızlı kəndindən olmuşdur, lakin həmin ərazinin xeyli zərərindən bəri dağıldığına, yalnız xarabalıqlarının qaldığına əsaslanaraq, Bağdad xanımın bir neçə əsr əvvəl yaşadığını müəyyənləşdirmək mümkündür. Beləliklə, demək olar ki, bir neçə əsr bundan əvvəl yaşamış bir qadın sənətkar mühacirət folklorşünasının söyləri nəticəsində ədəbiyyatımıza qazandırılmışdır.

Ə.Cəfəroğlu Bağdad xanımınla bağlı el arasında mövcud olan rəvayətin onun şeirləri əsasında sonradan yaradılması qənaətindədir və məqaləsində də bunu xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Bu xanımın çox böyük əzablar çəkməsinə, öz həyatını bütünlüklə sevgisi yolunda qurban verməsinə diqqət çəkən müəllif Bağdad xanımın yaradıcılığının tamamilə nişanlısına həsr edildiyini və bu şeirlərin xalq arasında sevilə-sevilə yaşadıldığını xatırlatmışdır.

Diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, Bağdad xanımın şeirlərində işlənən sözlər və frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti Azərbaycan dilindədir. Türkiyədə ömür sürməsinə baxmayaraq Bağdad xanım əsl azərbaycanlılar kimi ana dilinin incəliklərinə bələd olmuş, ondan sevə-sevə və zövqlə istifadə etmişdir. Belə ki, onun şeirlərində “öybədy”, “viranım”, “kül etmək”, “qara geymək” kimi ifadələrə və ya mana, üzmək, ürək, iynələmək kimi (Osmanlı türkcəsindəki bana, yüzmək, yürək, ignələmək və s. əvəzinə) sözlərə təsadüf olunmaqdadır.

İyirminci əsrin sonlarında aşiq yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparılanlar arasında doktor Xavər Aslanın araşdırmaları ayrıca qeyd edilməlidir. İstanbulda nəşr edilən “Xəzər” dərgisində Azərbaycan xalq ədəbiyyatı ayrıca bir rubrika kimi nəzərdə tutulmuş, hər nömrədə aşıqların yaradıcılığında örnəklər verilmişdir. Həmin dərginin müxtəlif saylarında yayımlanan “Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı”, “Güney Azərbaycan ədəbiyyatı üzərinə araşdırmalar”, “Əbədi yaşayanlar” və s. məqalələrində Xavər xanım Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat vermiş, ayrıca olaraq Aşiq Ələsgərin sənətkarlığını araşdırmış, əsərlərini toplayaraq bir kitab şəklində nəşr etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet siyasi rejimindən fərqli olaraq, mühacirətdəki araşdırmalara heç bir təzyiqdən söhbət gədməz ki, bu da həmin tədqiqatların daha çox həqiqətləri əks etdirdiyini göstərməkdədir. Bundan əlavə, 2009-cu ildə aşiq sənətinin YUNESKO-nun qorunan qeyri-maddi mədəni irsi siyahısına daxil edilməsi onun tədqiqinin daha sistemli aparılmasını aktuallaşdırır ki, mühacirətdəki tədqiqatları nəzərə almadan bu təhlillər yarımçıq olardı.

Mühacirətdə Aşiq Ələsgərlə bağlı ilk tədqiqat Ankarada nəşr edilən “Azərbaycan” dərgisinin 1952-ci il 7-ci sayında verilmiş Əbdülvahab Yurdsevərin eyniadlı məqaləsi hesab oluna bilər. Müəllif məqaləsinə ilk növbədə aşığın həyatı haqqında bilgi verməklə başlamış, lakin təəssüf ki, onun doğum yerini Göyçay olaraq göstərmişdir. Əbdülvahab bəy məlumatı əldə etdiyi mənbəni bil-

dirməsə də, S.Rəfiqin hələ 1933-cü ildə “Azərbaycan yurd bilgisi”ndə nəşr etdirdiyi “Azəri xalq ədəbiyyatında Dəli Alı dastanı” məqaləsini (bu haqda yuxarıda bəhs edilmişdir) xatırlasaq, eyni səhvin haradan yarandığı aydınlaşdırmaq mümkündür.

Ə.Yurdsevər bütövlükdə Aşıq Ələsgər yaradıcılığını – məhəbbətə, gözəllərin vəsfinə, təbiət təsvirlərinə həsr edilən, əxlaqi-tərbiyəvi səpkidə yazılan, nəhayət, ictimai-siyasi məzmunlu şeirlər kimi qruplaşdıraraq təsnif etmişdir.

Məqalədə müəllif aşığın xalq arasında bu şəkildə populyarlaşmasının səbəbini onun axıcı dilində və yüksək sənətkarlıq qabiliyyətində olduğunu qeyd etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Yurdsevərin yuxarıda bəhs olunan tədqiqatını professor İsrail Abbaslı 1972-ci ildə qələmə aldığı “Türk alimləri Aşıq Ələsgər haqqında” məqaləsində xatırlatmışdır.

İ.Abbaslının haqqında danışdığı müəllifin (Ə.Yurdsevər siyasi mühacir idi) azərbaycanlı olduğuna işarə etməməsi, yəqin ki, məqalənin yazıldığı sovet dönəmi ilə bağlıdır.

“Xəzər” (İstanbul) dərgisində ən çox təbliğ edilən saz və söz ustası da Aşıq Ələsgərdir, onun qoşma və gəraylıları vaxtaşırı burada dərc edilmişdir (sayı 1, s.17; sayı 3, s.9; sayı 11-12, s.17; sayı 15, s.23; sayı 17, s.8 və s.)

Aşıq Ələsgərlə bağlı daha əhatəli tədqiqatı isə Xavər Aslan həyata keçirmişdir. “Azərbaycan aşıq şeiri” silsiləsi ilə “Aşıq Ələsgər” adlı kitab tərtib etmiş, özü də ona geniş müqəddimə yazmış, 1984-cü ildə nəfis şəkildə İstanbulda nəşr etdirmişdir. Xavər xanımın yazdığı “Ön söz”ə böyük həssaslıqla seçdiyi, bütün mühacirlərin qəlbini titrədən “Eldən ayrı aşıq niyə yaşadı?” sərlövhəsi də diqqəti cəlb etməkdədir. X.Aslan, yəqin ki, Aşıq Ələsgərin “Dağlar” rədifli qoşmasındakı çox ibrətəməz məzmunlu: “Arsız aşıq elsiz niyə yaşadı? Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar!” – beytindəki misraya uyğun olaraq bu adı seçmişdir.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığını qruplaşdıraraq tərtibçi kitaba 67 qoşma, 18 tənris, 2 dodaqdəyməz, 5 cığalı tənris, 3 deyişmə, 16

gəraylı daxil etmişdir. Maraqlıdır ki, İstanbulda nəşr edilən və əsasən türk oxucusu üçün nəzərdə tutulan bu şeirlər ustanın dilindən deyildiyi tərzdə, tam orijinal verilmiş, hər səhifədə aydın olmayan sözlərin lüğəti tərtib edilmişdir ki, nəticə etibarlı ilə Aşıq Ələsgər yaradıcılığının tərəvəti qorunmuş, şeirlər öz bədii dəyərini itirmədən təqdim olunmuşdur.

Xavər xanım Aşıq Ələsgər yaradıcılığına heyranlığı ilə yanaşı, ana dilimizin zənginliyini, gözəlliyini də tədqiqatında əks etdirməyə çalışmış və sənətkarın sözünün qeyri-adi cazibəsinin bu faktla sıx bağlı olduğunu bildirmişdir. Bu fikrini əsaslandırmaq üçün müəllif:

Bax bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım, döndü közə.
Keçən sözü vurma üzə,
Keçən keçdi, olan oldu, –

gəraylısını tədqiqatında örnək kimi vermişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin gəraylı Aşıq Alının “Osərləri”ndə, A.Nəbiyevin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” dərsliyində Aşıq Alının gəraylısı kimi təqdim edilmiş, son – möhür bənddə onun adı öz əksini tapmışdır:

Aşıq Alı sənə qurban,
Gəl eyləmə bağrımı qan.
Uçdu əldən tülək tərən,
Sar da kəklik alan oldu.

Xavər xanım həmin gəraylıyı “Aşıq Ələsgər” kitabına bütöv şəkildə, “Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı” məqaləsinə isə bir parça daxil etmişdir, onun variantında əvvəlki bəndlər Aşıq Alının şeirinə tamamilə uyğun gəlsə də, yalnız sonuncu bənd fərqli səslənməkdə, bu məqamda Aşıq Ələsgər adını yaşatmaqdadır:

Ələsgərəm, sənə qurban,
Gəl eyləmə bağrımı qan.
Səni məndən ayrı salan,
Filan oğlu filan oldu.

Məlumdur ki, Aşıq Ələsgər yaradıcılıq üslubuna görə Aşıq Aliya ən yaxın olan sənətkar hesab edilir. Məhz belə yaxınlıq bəzi hallarda onların şeirlərinin bir-birinin adına aid edilməsi ilə nəticələnmişdir.

“Sözlü ədəbiyyatımızda həcv” məqaləsində Xavər xanım yenidən Aşıq Ələsgər yaradıcılığına qayıdaraq, onun bir sıra şeirlərinin sənətkarlıqla şirin, sadə xalq dilində və incə yumorla süsləndiyini bildirmiş, mülahizələrini dəqiqləşdirmək məqsədilə bir neçə örnəyi də məqaləsinə daxil etmişdir

Qeyd edək ki, Aşıq Ələsgər mühacirət ömrü yaşayanların ən çox sevdiyi, yaradıcılığına heyranlıq duyduğu böyük söz ustadıdır. Sənətkarın yetişdiyi torpağa, milli mədəniyyətə, özündən əvvəl yaranan zəngin kultura sədaqətini, sıx bağlılığını nəzərə alan Ə.Cəfəroğlu heyranı olduğu Aşıq Ələsgər yaradıcılığının möhtəşəmliyinin əsas səbəblərindən birini məhz onun Qurbani irsinə olan sonsuz sevgisi ilə əlaqələndirmişdir.

Xavər Aslanın “Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı” məqaləsində yaradıcılığı təhlilə cəlb edilən aşıqlardan biri də Dədə Qasımdır. Lakin məqaləsində Xavər xanım Bakıda nəşr olunan araşdırmalardan bəhrələnsə də, tədqiqatçıların əksəriyyətindən fərqli olaraq, Xəstə Qasımın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı mübahisəli məqamlara deyil, daha çox onun qürbət acıları ilə bağlı yazdıqlarına diqqəti yönəltmişdir.

Siyasi-ideoloji təzyiqlər üzündən vətənidən didərgin düşən Xavər xanımın Xəstə Qasımın məhz qürbət ağrılarına əks olunduğu şeirlərini daha çox təhlilə cəlb etməsi, şübhəsiz ki, özünün çəkdiyi vətən həsrəti duyğuları ilə birbaşa bağlıdır. Bu şeirlər yalnız Xəstə Qasımın deyil, qürbət əldə ömür sürərək doğma yurd dərdi ilə alışan hər bir azərbaycanlının qəlbini fəryadı kimi səslənir.

Mühacirətdə Dədə Qasım yaradıcılığına, xüsusən onun “Qal indi” qoşmasına olan marağın bir səbəbi isə məhz orada əksini tapan qürbət ağrıları ilə ruhani bağlılıqdan irəli gəlməkdədir.

X.Aslanın tədqiqatında diqqəti cəlb edən digər bir cəhət aşığın yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini də təhlilə cəlb

etməsidir. Xavər xanım XVII-XVIII əsrdəki Azərbaycan dilinin dolğun mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün ən düzgün yolun məhz Xəstə Qasımın əsərlərinə müraciət olduğunu qeyd etməklə aşığın həmin dövrdə yaşadığını bildirmək istəmişdir.

* * *

Xavər Aslan “Sözlü ədəbiyyatımızda həcv” adlı tədqiqatında incə, zərif xalq yumorundan bəhs edərkən, ilk növbədə, bu mövzudakı ata sözlərini təhlilə cəlb etmişdir. Tədqiqatçı onların gündəlik həyatın bütün məqamlarını özündə qısa, lakonik, lakin müdrik ifadə etdiyini bildirmiş, mövzu istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Bundan əlavə, Xavər xanım öz tədqiqatlarında bayatıları da təhlilə cəlb etmiş, toplayaraq “Xəzər” dərgisində nəşrinə nail olmuşdur. Xavər xanım “Sözlü ədəbiyyatımızda həcv” adlı məqaləsində bayatıları “keçmişimizi yaşadan, əski çağların izlərini daşıyan keçmiş nəsilin, ata-babaların bağrından qopan həsrət dolu, sevgi dolu, istək və arzu dolu, hikmət dolu nəğmələr” adlandırmış, xalq ədəbiyyatında bu janrın yalnız hüzn, kədər deyil, həm də incə yumor, acı gülüş doğuran nümunələrinin kifayət qədər olduğunu bildirmiş və çox maraqlı örnəkləri təqdim etmişdir. Ümumiyyətlə, folklor örnəklərində xalq gülüşünün mənə çalarları, fəlsəfi, magik mahiyyətlə bağlı professor Muxtar Kazımoğlunun dəyərli tədqiqatları vardır. Mühacirətdə bu haqda ayrıca araşdırma aparılmasa da, yalnız müəyyən mülahizələrə təsadüf etmək mümkündür. Belə ki, Xavər xanım “Sözlü ədəbiyyatımızda həcv” adlı tədqiqatında verdiyi atalar sözlərindəki gülüşü qısa şəkildə xarakterizə etmişdir.

B.Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabında deyimlərin yarandığı mətnlər toplanmışdır ki, onların mühüm bir qismi lətifələrdir. Tədqiqatçının Almanyanın Köln şəhərində 1997-ci və 1998-ci illərdə nəşr etdiyi “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” adlı kitabının mühüm bir qismi zərbi-məsəllərin (deyim-

lərin) və atalar sözlərinin tanıtılmasına, təbliğinə və tədqiqinə həsr edilmişdir. “Ata sözlərinin kökləri” fəslində tarixən müxtəlif əfsanə, nağıl, rəvayət və s. ilə yanaşı, lətifələrlə bağlı (“Yetimə ağlayan çox olur, çörək verən az olur”, “Hər rəngdən görmüşdüm, bu rəngdən görməmişdim”, “Eşşəyin quyruğu əvvəldən yoxmuş” və s.) yaranan deyimlər də toplanmışdır.

Müəllif əfsanə, nağıl, rəvayət, lətifə və s. ilə əlaqədar yaranan təxminən yüz otuza qədər deyimin nəşət etdiyi, doğulduğu mətnləri verməklə bərabər, həmin ifadələrin müasir dövrümüzdəki işlənmə məqamlarını aydınlaşdırmış, onların hər birinin informatoru haqqında da lazımı bilgiləri göstərmişdir. Almaniyanın Bonn şəhərində yaşayan gözəl sənətlər (incəsənət) tənqidçisi professor Əli Minai bu kitabı yazdığı “Bir neçə söz” adlı resenziyasında onun Azərbaycan folklorşünaslığı üçün mühüm elmi məziyyətlərini diqqətə çatdırmış və yüksək dəyərləndirmişdir.

Kitabdakı deyimlərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Tehran, Zəncan, Mərənd, Marağa, Sulduz kimi bölgələrlə yanaşı, Almaniyanın Bonn, Berlin, Hannover, Köln, həmçinin Bakı şəhərindən uzun illərdən bəri toplandığını informatorlarla bağlı bilgilərə əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür və burada da bir məqam diqqəti cəlb edir. Təbriz, Məşhəd, Bəndərabbas, Qızılqala, Sənəndəc zindanlarında cəza çəkənlərin dilindən də kitabda deyimlər toplanmışdır və bu fakt müəllifin ömrü boyu xalqın milli mənəvi sərvətinin qorunmasına olan ciddi qayğısını, ürək yanğısını göstərməklə yanaşı, həmin məhbəslərdə hələ də əzablar, ağrılar, işgəncələr içərisində azadlıq mücadiləsi verən Behruz bəy və onun kimi digər Vətən övladlarının adının əbədiləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Behruz Həqqi “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” adlı kitabının “Güney Azərbaycandan bir neçə ata sözü” (“Güney Azərbaycan’dan bir kaç atasözü”), “Azərbaycanın Tikantəpə bölgəsindən bir neçə ata sözü və deyim” (“Azerbaycan’ın Tikantepe bölgesinden bir kaç atasözü ve deyim”), “Miyana şəhərindəki atasözü və deyimlərdən örnəklər” (“Miyana şehrindeki atasözü ve deyimlerden örnəklər”) adlı

fəsillərinə qarşılıqlı şəkildə həm Türkiyə, həm də Azərbaycan türkcəsində bu janrdan örnəklər verməklə Azərbaycan xalqının müdrik kəlamlarını təbliğ etmək istəmişdir.

* * *

Mühacirət folklorşünaslığının ədəbi-nəzəri cəhətdən təhlilə cəlb etdiyi janrlardan biri də xalq mahnılarıdır, bundan əlavə, onların toplanması, nəşri və təbliği ilə bağlı bu gün də aktullığını qoruyan təqdirəlayiq işlər görülmüşdür.

Türk xalqlarının musiqi mədəniyyətinin qədimliyi və zənginliyi ilə bağlı Azərbaycan mühacirət folklorşünaslarının çox maraqlı və maraqlı olduğu qədər düşündürücü tədqiqatları vardır. Belə ki, Əhməd Cəfəroğlu “Cahan ədəbiyyatında türk qopuzu” tədqiqatında onların musiqiləri barədə məlumat vermiş, hətta bir miniatürə əsasən qədim dövrlərdə uyğur türklərinin müxtəlif musiqi alətlərinin və orkestrinin olması qənaətini də qeyd etmişdir.

M.H.Türkəqulun “Azərbaycan musiqisi” adlı məqaləsinin nəşr olunduğu “Azərbaycan” (Ankara) dərgisində verilən izahatdan aydın olur ki, bu tədqiqat Ankara Xalq Evinə keçirilən konfransda etdiyi məruzə əsasında hazırlanmışdır. Türkəqul çıxışına musiqinin xalqların varlığındakı dəyərini izah etməklə başlamış, fikrini Pifaqorun, Əflatunun, Russonun, ingilislərin və başqalarının söylədiyi aforizmlərlə sübut etməyə çalışmışdır.

Müəllif həm rəqslərin, həm də nəğmələrin yaranma tarixini araşdırmağa çalışmış, fikrini dəqiqləşdirmək üçün müxtəlif əsərlərdən örnəklər vermişdir. Lakin diqqəti cəlb edən əsas cəhət odur ki, Türkəqul burada Azərbaycan musiqisini ayrılıqda deyil, ümumtürk kontekstində dəyərləndirmiş, onun tarixən yunan, Misir, Şumer və başqaları ilə eyni vaxtda yaranması qənaətini dəlillərlə aşkara çıxarmışdır.

Türkəqul nəğmələrin insanların üzərindəki qeyri-adi təsirinə səbəblərini yaradana minnətdarlıq və sevgi olduğunu aydınlaşdırmaqla yanaşı, onların çox qədim bir tarixi yaşatdıqlarını da əsaslandırma bilməmişdir.

“Azərbaycan musiqisi” məqaləsində M.H.Türkəqul bəşəriyyətin bu sənət növü ilə ilk tanışlığını araşdırarkən, əsəti və əfsanələrə nəzər salmağı məqsəduyğun hesab etmişdir. Türkəqul bu gözəl sənət növü ilə bağlı yaranan əfsanələrə işarə edərək, yazmışdır: “Rəvayətə görə, əski yunan qəhrəmanlarından Orfe öz rübabının nəğmələriylə yalnız insan və heyvanları deyil, ağacları, qayaları da vəcdə gətirmiş”. Əslində bu Orfey olmalıdır. Qədim yunan mifologiyasına görə, Orfey lirik musiqinin ən gözəl ifaçısı olmuşdur. Sfinksin atası Orf isə ikibaşlı köpək olmuş və Herakl tərəfindən öldürülmüşdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, M.H.Türkəqulun “Azərbaycan” (Ankara) dərgisinin 1953-cü ilin yanvarında çıxan 10-cu sayında nəşr etdirdiyi “Koroğlu” ilk dəfə necə təmsil edildi” məqaləsi operanın 30 aprel 1937-ci ildə Bakıda keçirilən ilk tamaşasına həsr olunsa da, burada xalq mahnılarına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məqalə müəllifi Üzeyir bəyin məhz “Koroğlu”nu mövzu seçməsinin onun xalqa daha məhrəm bir əsər olması ilə izah etmişdir.

Uzun illər Amerikada mühacir ömrü sürən Əziz Özər “Türkiyədə azəri türkü və oyun havaları” adlı tədqiqatı ilə Azərbaycan xalq mahnılarının zərifliyini və gözəlliyini tərənnüm etməklə yanaşı, bu gün də aktuallığını qoruyan bir məsələyə –Türkiyədə çox sevilərsə də, mahnı mətnlərinin əslinə müvafiq olaraq düzgün ifa edilməməsi probleminə diqqəti yönəltmək istəmişdir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, mühacirət folklorşünasları artıq unudulmuş, ifa edilməyən xalq mahnılarını da üzə çıxararaq nəşr etdirmişlər. Ümumiyyətlə, xalq mahnılarının bəzən müəyyən bəndlərinin ifa edilmədiyini üçün yaddaşlardan silinməsi adi bir prosesdir və buna bir çox mətnlərdə təsadüf etmək mümkündür. Məhz “Aman, ovçu” ,”Şuşanın dağları ”mahnısı da uzun bir yol keçsə də, hələ tam şəkildə sirtini açmayan nadir sənət nümunələrindən biridir. Əziz Özərin “Azəri xalq türkü və oyun havaları” məqaləsində “Ovçu” adı ilə verdiyi “Aman ovçu” mahnısının son bəndi, demək olar ki, unudulmaq üzrədir. Qeyd etməliyik ki, “Azərbaycan” (Ankara) dərgisində həmin bəndin qismən fərqlə-

nən başqa bir variantı da verilmişdir:

Bir daş atdım, çaya düşdü.
Çaydan bir cüt sona uştu.
Mənim göylüm sana düşdü,
Sənin gözün, ay balam, kimə düşdü?

Bu mahnının həmin bəndinə Azərbaycandakı nəşrlərin heç birində təsadüf edilmir.

Azərbaycanda son illərdə nəşr olunan “Şuşanın dağları” mahnısının isə ilk bəndini mühacirətdəki mətnlə müqayisə etsək, daha çox sonuncunun məntiqə uyğun gəldiyinin şahidi olarıq.

“Azərbaycan xalq mahnıları” kitabında:

Şuşanın dağları deyil dumanlı,
Qırmızı qoftalı, yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə yoxdur gümanlı... --

kimi verilsə də, mühacirətdə:

Şuşanın dağları mavi dumanlı,
Qırmızı kömləkli, yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə çoxlar gümanlı, --

şəkildə nəşr edilmişdir ki, fikrimizcə, bu təsvir Şuşanın dumanlı dağlarına daha çox yaraşdığı kimi, bu torpaqların dərdindən hər zaman ölməyə hazır olan və uzun illərdir onun itkisindən əzab çəkən xalqımızın ruhuna da yaxındır. Eyni zamanda, bu bənddəki təsvir (mavi duman – qırmızı kömlək – yaşıl tuman) müstəqilliyimizin əsas atributlarından olan üçrəngli bayrağımızı xatırlatmaqdadır.

* * *

Bu kitabda Türkiyə, Almaniya, Fransa, Amerika Birləşmiş Ştatlarında mühacir həyatı yaşayan ziyalılarımızın folklorla bağlı yazılarından az bir qismi toplanmışdır. Gələcəkdə bu iş davam etdiriləcək, tədqiqatlarla yanaşı, mühacirətdə toplanaraq, dünyanın müxtəlif ölkələrində nəşr olunmuş folklor materialları da nəşr ediləcəkdir.

AZƏRİ TÜRK HƏYATINDA BATİL ETİQADLAR¹

(Qiymətli türkoloq, professor Əhməd Cəfəroğlu bu çox gözəl etüdündə türk folklorunun ən geniş və hətta bütün türk aləminə şamil sahələrindən birinə müraciət edir. Hər cəmiyyətdə daim canlılığını mühafizə edən batil etiqadlar xalqın fərdi və ailəvi həyatında ümumiyyətlə çox təsirli və qüvvətli bir rol oynadığı halda, türkoloji baxımdan ən az təmas edilmiş məsələlərdəndir. Müxtəlif türk qövmlərinin batil etiqadları arasında yaxın bir münasibət vardır. Möhtərəm Cəfəroğlunun azəri türk sahəsinə aid etdiyi etiqadların çox cüzi fərqlərlə Anadolu türklərində də eynilə mövcud olması bunların bütün türk qollarında müştərək şeylər olduğuna ən əsas dəlil deməkdir. Bu səbəbdən, fikrimizcə, bu sahəyə aid materialın tam olması üçün ilk görüləcək iş, məmləkətdən məmləkətə bu etiqadlar arasında mövcud olan fərqləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Biz bunu təmin etmək üçün bu nüsxəmizdən etibarən bir anket açıraq. İstər məmləkətimizin müxtəlif tərəflərinə, istərsə də xaricdəki türk kütlələrinə mənsub ziyalılardan bu mühüm anketdə iştirak edərək türk folkloruna xidmət etmələrini rica edirik. Veriləcək cavablarda qiymətli alimimiz Cəfəroğlunun təsbit etdiyi nöqtələr əsas tutulmalı və bunların Azərbaycandan başqa yerlərdə nə kimi fərqlər göstərdiyi təsbit edilməlidir. Cavablar sıra ilə nəşr ediləcəkdir)².

* * *

Azəri türklərinin həyatında mühüm rollar oynayan və oynamış olan batil etiqadlar haqqında kiçik bir məqaləyə belə rast gəlmək imkanı yoxdur desəm, mübaliğə etməmiş olaram. İllərdən bəri məşğul olduğum azəri türk batil etiqadlarına dair ağızdan ağıza dolaşan rəvayətlərlə müxtəlif yerlərdə bu gün belə hələ də tətbiq edilən bir yığın mərasim, şübhəsiz, azəri türk həyatını təsvir

Mətnlər tərtib edilərkən, müəlliflərin yazı üslubu, işlədikləri ifadələrin mümkün olduğu qədər əslinə uyğun şəkildə verilməsinə çalışılmışdır.

Bir məqamı ayrıca qeyd etməyi özümüzə mənəvi borc bilirik. Mühacirətdə yaşayıb yaradıcılıqla məşğul olan bu fədakar insanların əsərlərini Vətəndə nəşr etdirmək haqqında uzun illər düşünsək də, işə başlamaq üçün fürsət tapa bilmirdik. Lakin xoş bir təsadüf bu böyük arzumuzun gerçəkləşməsinə səbəb oldu. Görkəmli folklorşünas alim, professor **İsrafil Abbaslı** əlimizdə mühacirlərə aid tədqiqatların olduğunu biləndə AMEA Folklor İnstitutunun rəhbərliyindən onların nəşrinə kömək göstərilməsini xahiş etdi, lakin əfsuslar olsun, bu kitabı görə bilmədən dünyasını dəyişdi. Ona Allahdan rəhmət diləyirik, məzarı nurla dolsun!

Kitabın hazırlanmasında göstərdiyi diqqət və qayğıya görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Folklor İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru **Muxtar Kazımoğluna**, bu qiymətli mənbələrin dünyanın müxtəlif ölkələrindən – Türkiyə, Rusiya, Böyük Britaniya, Almaniya, Amerika, Fransa, Polşa, İsveçrədən toplanmasında maddi və mənəvi yardımını əsirgəməyən professor **Vaqif Sultanlıya**, mətnlərin oxunub islah olunmasında ciddi zəhmət çəkən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru **Vəfa İsgəndərovaya** minnətdarlığımızı bildiririk.

Bu kitab mühacirətdə folklorla bağlı aparılan tədqiqatların Vətəndə toplu şəkildə nəşri istiqamətində ilk təşəbbüs olduğundan, təbii ki, müəyyən qüsurları da vardır. Buna görə də irad və təkliflərini bildirəcək mütəxəssislərə öncədən təşəkkür edirik.

Almaz Həsənzadə,
filologiya üzrə elmlər doktoru

¹ “Batil etiqadlar” söz birləşməsilə inanclar nəzərdə tutulmuşdur. İfadənin hərfi mənası “həqiqətə uyğun olmayan etiqadlar” kimi başa düşülür – tərtibçi.

² Bu tədqiqatı nəşr edən redaktorun qeydidir – tərtibçi

etdiyi qədər, onun düşüncə və xarakterini də aydınladacaq dəyərde bir qiymətə layiqdir. Xüsusən azəri klassik ədəbiyyatının da etiqadlardan təsirlənməsi və hətta bəzi etiqadların səmimi bir ədəbiyyat mövzusu olması bu unudulmuş sahənin qiymətini bir qat daha artırmaqdadır. Bundan ötrüdür ki, illərdən bəri azəri türklərinin batil etiqadlarına dair xatırladığım və qismən öz ailə mühitimdə topladığım bir çox məlumatın bir qismini indilik xam material halında olmaq üzrə nəşrinə qərar verdim. Digər türk qövmlərinin eyni etiqadları ilə geniş bir müqayisəyə ehtiyac olsa da, daha çox azəri həyatının batil etiqad vəziyyətini tanımaq qayəsində bulduğumdan hər hansı bir müqayisəli araşdırma tərzindən çəkinməyi lazım bildim. Sahəni yalnız Qafqaz Azərbaycanı ilə məhdudlaşdırmadım. Eyni zamanda, Cənub Azərbaycanını da (yəni İran Azərbaycanını da) nəzər-diqqətə aldım. Bu şəkildə o geniş Azərbaycan türk sahəsini əhatə etməyə çalışdım. Bununla belə, Azərbaycan türk batil etiqadını küll halında topladığım iddiasında olduğuma hökm edilməsin. Təkrar edirəm ki, topladığım material, yalnız şəxsən mənim gördüyüm və hətta mərasim və icrasında iştirak etdiyim batil etiqadların kiçik bir hissəsidir. Qalan qismini də gələcəkdə nəşr etdirməyə çalışacağam; bu şəkildə azəri türk batil etiqadı bütövlükdə tanınmış olar.

Nəşr etdirdiyim material mənşə və xarakter etibarını ilə bir-birindən fərqlidir. Bir qismi dini həyatdan doğduğu kimi, bir qismi də bu sahə türklərinin əski ənənəvi düşüncə və həyat tərzinin məhsuludur. Bu iki bariz nöqtəni ilk nəzərdə belə anlamaq imkanı olduğundan burada uzun təfsilata girişməyə lüzum görmədim. Material içərisində bir xeyli şamanizm yadigarları da vardır. Onları gələcəkdə müxtəlif araşdırmalarda tamamlamaq lazım gələcəkdir. Belə ki, “Türklük” məcmuəsinin ikinci nüsxəsində nəşr etdirdiyim “Dodu-dodu” və “Gode-gode”dən də anlaşıldığı kimi şamanizm yadigarı olaraq bizə qədər çatan xalq məhsulları sırf Azərbaycan türklərinin məhsulu olaraq qalmamış, bu sahə türklərinin bir qolu olan Anadolu türk sahəsində də, kiçik fərqlərlə, eynən mövcud olmuşlar. Araşdırma sahəsinin genişliyi, təqdir edilməlidir ki,

mövzunun dəqiqliyinə xidmət və əldə ediləcək olan nəticənin də doğruluğuna təməl təşkil edir. Məhz bu üsula sadıq qalmaq istəyənlər üçün ilk faydalı olan vasitə materialdır. Nəşr etdirdiyimiz bu məqalə bu qayəyə doğru Azərbaycan türkləri üçün atılmış bir addımdır. Anadolu folklorşünaslarının bu yolda yürüməkdə olduqlarını görməkdəyik. Hər halda, “Artıq mal göz çıxarmaz” ata sözüne sadıq qalaraq, Türklük üçün əldən gələn edilməli, əsirgənilməməlidir. Nə də olsa, istiqbal türklüyüdür.

Ölüm. Ağı

Ölü azərilər tərəfindən çox böyük hörmətlə anılır və ona görə müxtəlif mərasimlər keçirilir. Hər şeydən əvvəl, ölünün ruhu and içmək üçün ən müqəddəs vasitələrdən biridir. Hər hansı bir azəri yəmin etmək istərsə, dərhal ölən ata və analarının məzarına, ruhuna and içməkdən çəkinməz. Ən böyük təhqir isə ölüsünə və ya ölmüş əqrəbasının məzarına küfr etməkdir. Əskidən ölü üçün edilən küfrlər yeni bir cinayət hadisəsinə qədər çatırdı. Onun üçün ölüyə qarşı duyulan hörmət həm dini təsəvvüfdən, həm də batil etiqaddan irəli gələn bir ənənə və adət şəklini almışdır. Sıra ilə bunları belə təsnif edə bilərik:

1. Ölən dərhal dəfn edilməlidir, yoxsa ölünün ruhu evdə əzab çəkər və ölü də qüdsiyyətini qeyb edər. Cənazə, yaxud ölüm hadisəsi səhər ölünün yatdığı, yaxud bulunduğu evin damından verilən “minacat”la elan edilir və eyni gündə dəfn mərasimi keçirilir.

2. Cənazə evdən qaldırıldığı zaman evin ətrafına toplanan yoxsullara, yasda iştirak edənlərə halva, yaxud xurma paylanılır. Bəzən də fəqirlərə pul paylanır. Dəfndən döndükdən sonra ölü sahibi evdə təziyələri qəbul edir. Dəfn günü isə ertəsi gün nahara qədər “başsağlığı” deyilən təziyə qurulur və hər gələnə çay verilir. İkinci gün nahardan sonra təziyə yeni bir şəkil alır. Hər təziyəyə gələn adam ya öncədən bir “kəllə qənd” göndərir, yaxud özü ilə bərabər pul gətirərək, təziyə keçirilən otağın qarşısında, yaxud görünən bir yerində masa başında oturan şəxsə müəyyən bir miqdar – mövqe-

yinə və vəziyyətinə görə – pul verərək, öz adını dəftərə qeyd etdirir¹. Sonra təziyə odasına girərək oturur. Ona çay yerinə quru qəhvə verilir. Odanın ortasına Quran “cüz”ləri qoyulmuşdur. İstəyənlər bu “cüz”dən birisini alıb oxuyurlar və ölünün ruhuna dua edirlər. İstəməyənlər isə qapının yanında oturan ölü sahibinə son başsağlığı verərək çıxıb gedirlər. Bu şəkildə dəfn mərasiminin ikinci gecəsində kişilər üçün keçirilməsi zəruri olan mərasim sona çatmış olur. Sıra qadınlara keçər. Qadınlar, təbii, dəfn mərasimində iştirak etməzlər. Dəfndən sonra ağlama mərasimi tərtib edərək ölüyə ağlarlar.

3. Azəri qadınlar ölüyə ağlamağa çox əhəmiyyət verirlər. Məclis halında yapılan bu mərasimə “ağı” adı verilir. Kişilər tərəfindən keçirilən mərasim əsnasında və sonra ölünün ailəsi və əqrabası tərəfindən böyük bir ağı məclisi qurulur. Bu məclisdə bir çox tanış və tanış olmayan qadınlar da iştirak edər. Ölünün əşyasından bəziləri qadınların toplandığı otağın ortasına qoyulur, əşyanın ətrafına toplanırlar. Qadınlardan biri, əksərən ölünün yaşlı bir qohumu həzin bir səslə şeirlər deyərək, yaxud müxtəlif bayatılar² söyləyərək ölüyə ağlamağa başlar. Yeni yaradılan ölü nəğmələri əksəriyyətlə əsl ağlama şərqilərinə məxsus müqəddimə kimi bir giriş mahiyyətindədir. Mövzu etibarlı ilə də ölünün mövqeyinə, yaşına və halına görə vəsflərini tərif edər. İlk ağlayan, yaxud “ağı” məclisini idarə edən qadını digər birisi təqib edər. Məclisdə iştirak edən digər qadınlar da ağıcı qadına tempo tutarlar.

Ağılar ölüyə görədir. Əgər ölü yaşlı, ixtiyar və mömin bir adamdırsa, ona belə bir müqəddimə ilə ağlamağa başlarlar:

Qabağının ağır cənamazına,
Qolunun tər dəstəməzina,
Annının möhür yerinə,
Hajılar yoldaşı,
Məşədilər qardaşı,

¹ Vaxtilə qənd və ya pul yerinə iki gün plov gətirilməkdə idi. Ölümün üçündə və yeddində eyni şey təkrar edilirdi

² Anadolu manilərinin eynisidir. Təfəsilat üçün bax: A.Djafaroglu, 75 Azərbaycanische Lieder “Bayatı”, Berlin, 1930

Peyğəmbər giyiminə
Bajın qurvan,
Atan, anan qurvan

* * *

Ağ geyiminə,
Ağır yuxusuna,
Xoş danışığına,
Xoş daf gəlişinə¹,
Yeriyəndə yer incitməyən,
Danışanda can insitməyən,
Meççid yollu,
Mimbər salamlı,
Qavağına² çıxan,
Atan, anan səə qurvan.

Evli olmayanlar üçün digər bir müqəddimə deyilir. Burada gəncin toy görmədiyi, gözəllərdə gözü qaldığı, barmaqları xınalı gəlin görmədiyi, gəlinin qaralara büründüyü və sairə qeyd edilməkdədir:

Taxta hamamına³,
Mürdəşir sağışına
Toy görmüyən,
Xınalı barmaxdan tutmuyan,
Elçisi yollarda qalan,
Xonçası qoltuxda qalan,
Çiyini gərdəyə dəyməyən,
Gözü gözəllərdə qalan,
Gözəli öydə qalan
Qara yaylıxlı gəlininə
Anan, xalan qurvan,
Bajın qurvan!

¹ Ağır-ağır yerişinə

² Səndən əvvəl ölənlər

³ Ölünün yuyulduğu taxta, tənəşir

Azəri kəndlilərin ağıları isə məzmunca daha başqa cürdür. Burada artıqlaması ilə kişinin cəngavərliyi, silahları, atları, qoçaqlığı və sairəsi tərif və mədh edilir. Məsələn:

Açılmayan tufəngin,
Süyrülməyən xançalın,
Öz canına qurvan.
Ay kimin doğdun,
Gün kimin battın.
Minəndə at bağı yardım,
Tüşəndə yer bağı yardım.
Saydığına salam verdin,
Saymadığına yan verdin.
Düşməninə dirsək verdin.
Qəniminə qan uddurdun,
Altının bədəvi atına,
Çiyininin süzən tufəyinə,
Tərkinin dolu xurcununa,
Ağzının kəsər sözüne,
Anan qurvan.
* * *

Dumannı dağlarına
Ağ dəyəndə,
Doloylu yollarına,
Altının kəhər atına
Minəndə at bağı yaran,
Tüşəndə yer bağı yaran,
Özü yolnan gedən,
Əzrayılı kollan¹ gedən,
Açılmayan tufəyinə,
Süyrülməyən xançalına
Anan, bajın qurvan!

Bu müqəddimə kimi tərifdən sonra bayatılar söylənir.

Mövzu etibarilə bunlar hissə xitab etməkdədir. Nümunə olmaq üzrə bir-ikisini buraya nəql edirəm:

Dağların qarı mənəm,
Gün tüşər, ərimərəm.
Qəvrimi qışodan qazın,
Cavanam, ərimərəm.
* * *

Qardaş mənim gülümdü,
Gülümdü, bülbülümdü.
Bajı qardaşa qurvan,
Qardaş ölümü zülümdü.

Ağıcı qadınlar qohum belə olmaya bilirlər. Sırf bu məsləyi qəbul edən və müəyyən pul və maaş müqabilində ağı məclisini idarə edən qadınlar da vardır. Ölüsü düşən qadın dərhal bu məsləkdə yetişən ağıcı qadını dəvət edərək, ölüsünə ağlamaqda və ağlatmaqdadır.

Ağı məclisində əsl xitab edilən şeylər ölüyə aid olaraq göstərilən əlbisə, tufəng, xəncər, kəmər və sairədir. Qohumların əksəriyyəti saçlarını dağıdar, üzünü, köksünü yırtar. Yabançı qadınlar isə həmahəng olaraq ağlarlar və məclis ahəngdar bir çağırma, bağıрма şəklini alır. Qədimdən bəri Anadoluda yerləşmiş olan azərilər bu günə qədər hələ də bu məclisi yaşatmaqdadırlar¹. İstanbulda boşnakların da məclis halında ölüyə ağladıklarına şoxsən şahid oldum.

Ağı məclisi ölümdən sonra yeddi gün və sonraları həftədə bir dəfə cümə axşamı günləri keçirilir və qırx gün davam edir. Qırxıncı gün halva bişirilərək məzara götürülür və oradakı son ağlama ilə məsələ bitmiş olur.

4. Xalq inamına görə, ölünün ruhu 40 gün əvvəl yaşadığı evin içərisində dolaşır durur. Ona görə də “Qırx vermək” adətində meydana gəlmişdir.

5. Ölünün əlbisəsini geymək günahdır. Onun üçün çox vaxt kasıblara hədiyyə edilir.

6. Ölü məzarda sol yanına yatırılır və sol əli də sol yanağına

¹ “Kol” süpürgə mənasındadır.

¹ A.Caferoğlu. Afyonhisar Azəriləri, “Türklük” mecmuası, 1939, sayı 1, s.28

yapışdırılır. Onun üçün sol əli ilə sol yanağa qoymaq yaxşı deyildir.

7. Ölünün ailəsi (qadın qismi) qırx gün siyah əlbisə geyər. Kişi qismi isə bir həftə üzünü tərəş etməz. Dağıstanda ölən qadınların da qadın qohumları bəyaz əlbisə geyərlər. Kişi qohum isə ölüm əsnasında geymiş olduğu paltarı dəyişmədən qırx gün geyməyə məcburdur. Əl və üzünü də qırx gün yumaz.

8. Ölünün hər vəsiyyəti mütləq icra edilməlidir. Onun üçün həyatda ikən yerinə yetirə bilmədiyi namaz və oruc, digər birisi vasitəsilə, pul müqabilində yerinə yetirilir. Bu qəbil adətlər daha artıq dinidir.

9. Ölü dəfn edildikdən üç gün sonra, xaricdə olanlar tərəfindən səsi açıqca duyulmuş.

10. Hər cümə axşamı günü ölümlər yad edilir. Məzarları ziyarət olunur. Bu günün gecəsi bütün ölümlər təkrar canlandıqlarından onların şərəfinə “aş”, yəni plov bişirilir və yeyilir. Elə zənn edilir ki, bu gecə ölümlərin ruhu evə gəlir və bu üzədən plov bişirilərkən, hər ölüyə məxsus bir miqdar düyü qoyulur. Vaxtı ilə ölü təziyəsinə gələnlər pul və şəkər yerinə plov gətirməkdə idilər ki, bu da plovun ölü ruhu ilə əlaqəli olduğuna dəlalət etməkdədir. Ölünün üçüncü və yeddinci günlərində, ətrafdan gələn plovlar yeyildikdən sonra məzarlığa gedilib, ölünün ruhuna fatiha oxunurdu. Bundan əlavə, qonaq gələn ölünün ruhunu rahatsız etməmək üçün cümə axşamı gecələri evlərdə qovğa edilməz, əksinə, hər kəs nəşəli olur. Bu münasibətlə evdəki atəş söndürülməz, öz-özünə sönər.

11. Ölüm fəlakətini xəbər verən “bayquş”dur. Ona görə ki-min evinə bu quş qonarsa, dərhal qovmağa çalışırlar.

12. Ölüm fəlakətini bildirən digər bir əlamət də rəyada “diş çəkmək”dir. İşdir, yuxuda birisi dişini çəkib çıxarırsa, mütləq o adamın ya özü, yaxud qohumlarından birinin evində ölüm olacaqdır.

Tikiş

Azərilər ilin məhərrəm və səfər aylarında qətiyyənlə tikiş tikməzlər. Bu iki ay şüalər üçün müqəddəs sayıldığına görə, tikiş tikmək günah qəbul edilir. Ticarətdə də böyük təşəbbüslərə giri-

şilməz. Nəzir olaraq ən çox siyah və bəyaz əlbisə geyilir.

Yol

1. Səhər-səhər işinə və ya vəzifəsinə gedən kimsə təsadüf etdiyi iki qadının arasından keçərsə, o gün bütün işləri tərs gedər. Bu üzədən də “işlər bəd gətirir”, yəni işdə uğur qalmaz.

2. Küçədə bir keşişə təsadüf edilərsə, mütləq iki ayağın arasını qaşmalıdır. Yoxsa işlər uğursuz gedəcəkdir. Bu adət Qafqaz erməniləri arasında da mövcuddur.

3. Bir işə təşəbbüs edildiyi, yaxud səfərə çıxmaq istəndiyi və düşünüldüyü zaman hər hansı bir şəxs bir dəfə asqırırsa, dərhal təşəbbüsdən vaz keçilir. Hətta səhər-səhər işinə gedən bir adam birinin bir kənardan bir dəfə asqırdığını duysa, dərhal geri dönər və bir müddət keçdikdən sonra təkrar işinə gedər. Eyni şey insanın özü bir dəfə asqırdığı zaman da edilir. Çox vaxt hər hansı bir təşəbbüs halında olunduğu zaman iki dəfə asqırmaq işin yaxşı gedəcəyinə dəlalət edər.

Şalvar. Ayaqqabı

1. Gecə yatarkən şalvar başın olduğu tərəfə qoyulmamalıdır, yoxsa gecə insana “qara-qura”lar, yəni cinlər və pərilər hücum edərmiş.

2. Ayaqqabı da baş tərəfə doğru qoyulmaz, əks təqdirdə insan ölərmiş.

Qab

Təsadüfən evdə bir qab qırılır, yaxud qabdakı yağ yerə tökülürsə, uğur sayılır. Xalq düşüncəsinə görə, qabın qırılması ilə baş verə biləcək fəlakət aradan qalxmış olur. Toy mərasimlərində ilk olaraq gəlin ər evinə girərkən, qapının ağzında su dolu bir qab qoyulur və təzə gəlin evə girərkən, mütləq bu qabı ayağı ilə basaraq qırmalıdır. Çünki qırılan qab yeni evliləri fəlakətdən qoruyub onları səadətə götürəcəkdir.

Eyni gecə gəlini öz ata evindən gətirməyə gedən heyətdən birisi bir əşya oğurlayar. Əsasən oğurlanan əşya içilən şərbət qabı olur. Bu da yeni evlilər üçün səadət gətirərmiş.

Düyü

Xalq etiqadına görə, düyü müqəddəsdir. Çünki hər bir düyünün ucunda “qulhüvallah” yazılıbdır və ayrıca Həzrəti Peyğəmbərin qızı Fatimə də onun uclarını dişləmişdir. Bu üzdən düyünün ucları qırıqdır. Əksəriyyətlə göz xəstəliyinə mübtələ olanların, yaxud arpacıq çıxaranların gözlərinə düyü sürtülməkdədir.

Qarpız

Kiçik çillənin sonunda, yəni qışın qırxıncı gecəsində qarpız yeyilir. Rəvayətə görə, bir qarpız satanın qarpızı satılmamış, satılsın deyə, “qarpız yeməyən nıgahı pozularmış” kimi təbliğat aparmış və guya onun bu sözlərindən sonra hər kəs qışın qırxında qarpız yeməyə başlamışdır. Bu adətə riayət edənlər, mövsümündə qarpız tədarük edərək diqqətlə mühafizə edirlər.

Yumurta

Yumurta hamilə qadınları cinlərdən və pərilərdən qoruyur. Hamilə qadın bunların hücumuna məruz qalınca, yumurta da çatlar və dağılır. Eyni zamanda, qorxu keçirən adamın müalicəsi üçün də istifadə edilir. Bunun üçün qorxan şəxsin başını bir bəyaz örtü ilə qapadırlar. Yerə taxtadan hazırlanmış qalın bir çubuq vururlar və üzərində iplik, yaxud buna bənzər kiçik bir əski parçası yandırılır. Sonra qorxu keçirən adamı çubuğun vurulduğu yerə gətirirlər, başının üzərindən ipliğin yandırıldığı yerə bir yumurta atarlar. Yumurta düşər-düşməz dağılır. Bu əsnada qorxanın bir əli başına, bir əli yerə qoyulmuş olur və üç dəfə “besmele”¹ çəkər. “Qorxuluğunu aldım”, deyilərək, mərasim sona çatır.

¹ Bismillah

İran Azərbaycanında nəzər dəyməsi səbəbilə xəstəliyi xocalar yumurta ilə müalicə edirlər. Yumurtanı qırıb sarısını xəstənin vücudundakı yaralara sürtürlər¹.

Dırnaq

1. Çərşənbə və cümə axşamı günləri və ümumiyyətlə gecələri dırnaq kəsmək günahdır. Əgər kəsilsə, o gecə cinlər və pərilər mütləq yuxudakı insanın üzərinə hücum edərək, onu səksəndirirlər, yəni qorxudurlar.

2. Kəsilən dırnaq parçaları yerə atılmaz, bir əski, yaxud kağız içərisinə toplanaraq yerə basdırılır. Bu qənaətlə ki, o biri dünyada bu dırnaq parçaları ölünün canı ilə birləşəcəkdir. Çox vaxt dırnaq qırıntılarını bir kağız içərisinə qoyaraq divar aralıqlarına, yaxud dəliklərinə tıxarlar. Qarabağlıların inancına görə, kəsilən dırnaq qırıntıları toplanaraq basdırılmazsa, mütləq dırnaqları kəsilən adamın fikri və zəkası dağılar, özü də pərişan olarmış².

3. Dost və müsafir olan evdə heç kim dırnaqlarını kəsə bilməz. Əks təqdirdə, o evdə mütləq hər hansı bir fəlakət baş verəcəkdir.

4. Dırnaqlar üzərindəki ağ ləkələr zəkaya və şüura dəlalət edər. Məhz bundan ötrü barmaqalarında ağ ləkələr olanlar onlarla öyünürlər.

Süpürgə

1. Ev süpürülərkən, süpürgə qətiyyənlə heç kimə toxundurulmamalıdır. Toxundurulduğu təqdirdə, toxunulan şəxs dərhal süpürgənin üzərinə tüpürməlidir. Yoxsa boyu uzanmazmış – böyüməzmiş. Bu təhlükə xüsusən uşaqlar üçün mövcuddur.

¹ Muravyov, İran mektubları, “Etnografi mecmuası”, T.10, s.210. Çuvaş türklərində çiy yumurta yeni dünyaya gələn uşağın başı üzərində qırılır və eyni zamanda canlı xoruzun başı qoparılır. “Etnografi mecmuası”, XI, s.50-51

² İzmirlilərə görə, kəsilən dırnaqlar toplanılmazsa, ailənin pərişan olacağına şübhə edilməz

2. Səyahətə çıxan adamın evi hərəkət günü süpürülməz. Süpürülsə, yolçu salamat və tez geri dönməz¹.

3. Süpürgeyin üzərindən keçmək pisdir, insan şərə uğrayarmış.

Uşaq və doğum

Ümumiyyətlə, uşaq doğumu hər ailə üçün böyük bir səadət sayılır. Oğlan uşaqlarına daha çox rəğbətdə olmaqla bərabər, qız uşaqları da sevilir. İlk övladın oğlan olması daha çox arzu edil-məkdədir. Uşaq dünyaya gələr-gəlməz, ailənin bütün qohum və dostları hədiyyələrlə təbrikə gəlirlər. Fəqət uşaq doğuşu bir sıra batil etiqlərə bağlıdır:

1. Uşaq olan otağa heç kim girə bilməz. Qohum və qonaqlar uşağın ilk ziyarətinə gəldikləri zaman mütləq uşaq olan otağın önündə gözləyərlər. İlk öncə uşaq otaqdan çıxarılar, ondan sonra ziyarətə gələn adam otağa girər; bundan sonra uşaq təzədən otağa aparılar. Bu mərasim qırx gün davam edər.

2. Hamilə qadının yastığının kənarına, baş tərəfə soğan taxılmış bir şiş, bıçaq, kömür və sairə qoyulur. Bu şəkildə hamilə qadın həm yalnız buraxılmamış olur, həm də cinin qaçırmasından və yaxud hər hansı bir qorxu təhlükəsindən qurtulmuş olur. Qafqaz erməniləri isə hamilənin başı altına yalnız şiş qoyurlar.

3. Hamilə qadının çarpayısına, yaxud miçətkəsinə yumurta asılır. Bəzən də suya üç yumurta qoyulur. Çünki bu yumurtalar qadının işlədiyi bütün günahları öz üzərinə almış olur və eyni zamanda, hamiləni qırx gün qorxudan və cinlərdən mühafizə edər. Cin və pəriləri dəf etməkdən yumurtalar da çatlarmış.

4. Uşaq dünyaya gəldiyi gün² anasına quymaq yedirilir. Bu yemək belə hazırlanır: əvvəla yağ əridilir, sonra unla qarışdırılır. Üzərinə qaynar su qatılır. Qazanda qapalı olaraq qovrulur, bişir. Yeyildiyi zaman üstünə darçın, şəkər tozu kimi ədviyyələr qoyulur.

¹ Eyni baxış bu günə qədər hələ də Şamda da mövcuddur. Yalnız burada yolçunun tez dönməsi üçün böyük bir qaba su doldururlar. P.Aubin. La Perse, Paris, 1908, s.326

² Qızılbaşlar dərhal dini rəqslər keçirirlər

5. Uşağın ilk dişi çıxdığı zaman hədik yeyilir. Bu yemək qozla buğdadan hazırlanır.

6. Boş beşiyi tərptmək yaxşı deyildir, çünki o evdə övlad olmazmış.

7. Uşaq doğmaq qabiliyyətindən məhrum olan qadınlar bu qüsuru müxtəlif çarələrlə aradan qaldırmağa çalışırlar. Bunun üçün "Aşura" günü "İmam Hüseyn" in atının¹ altından keçərlər. Bu at sehrlı qüvvətə malik olub, uşaq doğa bilməyən qadınlara doğmaq qabiliyyəti bəxş edərmiş.

8. Bəziləri isə Xorasana gedib İmam Rzanın məzarına sığınaraq, niyyətinin hasil olması üçün bir neçə gün məzarın yanında keçirməkdədir. Buna azərilər "zəval gətirmək", yaxud "daxil düşmək" deyərlər. Bundan əlavə, azəri inənlərinə görə, daşlar sehrlı qüvvətə malik olduğundan "İmamzada" deyə adlandırılan böyük türbələrə sığınaraq, imamın məzarına ziyarətə gedərlər ki, niyyətləri hasil ola bilsin. Bu qəbil "İmamzada"lar, yəni "İmam məzarları, yaxud "türbələri" Gəncə, Şirvan, Bərdə və s. şəhərlərdə vardır. Bu məzarın, yaxud türbənin hansı imama aid olduğunu hər kəs başqa cür təsəvvür edər və heç kim həqiqəti bilməz. İmam məzarının olduğu otaqda ayrıca adi daşlar bulunur. Müxtəlif niyyətlərlə imamın məzarını ziyarətə gələn qadınlar, eyni zamanda, öz niyyətlərinin gerçəkləşməsi üçün bu daşlardan birini

¹ "Aşura" məhərrəm ayının onuncu günü olub, şiələr üçün ən böyük mətəm günüdür. Həzrəti Əlinin oğlu Hüseyn bu gündə öldürülmüşdür. Buna görə məhərrəm ayının ilk doqquz günündə axşamları "Şəxsey", "Vaxsey", yəni "Şah Hüseyn", "Vah Hüseyn" dini mərasimi keçirildikdən sonra onuncu gün gündüzün "təşbih" olaraq Həzrəti Hüseynin adına əsasən bir at bəzədilir. Adı "Zül-cənah" olur. Atın üzəri bəyaz bezlə örtülmüşdür. Bezin üzərinə qırmızı qan ləkələri çəkilmiş və qamışdan düzəldilən bir xeyli ox saplanmışdır. Ayrıca, canlı göyərcinlər asılmışdır. Rəvayətə görə, Həzrəti Hüseyn bu at üzərində öldürülmüş və at da qaçıb "Xeymə"lərə gəlmişdir. Bu sırada Zeynəb atın üzərində qırx min ox görmüşdür. Bu xatirəni canlandırmaq üçün, şiələrə görə, Aşura günü bu təsviri təmsil edən bir at süslənməkdədir ki, altından doğmayan qadınlar keçərlər. Konya mövləviləri bu gün münasibətlə "aşura" yeyərləmiş (Qordlevskiy, Osmanlı Halk takvimi için malzeme, "Jivaya starina", 1911, s.443).

qucağına alır. Bu şəkildə tutulan niyyət dərhal hasil olurmuş. Əksəriyyətlə uşaqları olmayan qadınlar bu çarəyə baş vururlar¹.

Ümumiyyətlə, "İmamzada"lar, yəni imam türbələri xalq təbəqəsi içində böyük bir etibar qazanaraq, klassik Azərbaycan ədəbiyyatına girməyə müvəffəq olmuşdur. Məsələn, Qasım bəy Zakirin "Bərdə" mürəbbesində belə bir beytə təsadüf edilir²:

Qible-i hacətə yıxıb özümü,
İmamzadaya sürtdüm üzümü.

9. Qızılca çıxaran uşağın olduğu otağın qapısına 1-2 metr qırmızı qumaş asılır ki, uşağın xəstəliyi asan keçsin. Xəstəlik bitdikdən sonra bu qumaşı fəqir-füqərəyə verirlər. Bəzən də qırmızı qumaş öncədən nəzir edilir və uşaq xəstəliyə tutulunca, dərhal tədarük edilərək, yuxarıdakı mərasim keçirilir.

10. Çiçək xəstəliyinə tutulub kor olmadan sağalan uşaqlara zorla "**qucağında uşaq olan Məryəm**" təsviri göstərilməkdədir. Sürəyya Şapşalın verdiyi məlumatlara görə, bu adət Qafqaz şisləri tərəfindən icra edilməkdədir. Məhəlli inanclara görə, Məryəmin təsviri uşaqların gözlərini hər hansı bir xəstəlikdən və təhlükədən qorumaqdadır³.

11. Doğum günündən etibarən qırx gün ərzində birinci maddədə söyləndiyi kimi, uşağın olduğu otağa girilməz. Əgər bu qaydaya riayət edilməzsə və bu üzdən gec danışarsa, yaxud vaxtından gec yeriyərsə, bu təqdirdə buna "çillə basmaq" deyilir. Bu hal baş verəndə uşağı axar suyun üstündə tutaraq, iki ayaq və ya ayaq barmaqlarını pambıq ipliklə bir-birinə bağlarlar⁴. Sonra "**Qülhüvalah**" oxuyub ipliyi qayçı ilə kəsərlər və "Çilləni kəsdim" deyərlər.

¹ İstanbulda uşaq doğmaq istəyən qadın "Mərkəz Əfəndi" məzarından bir gül qopararaq, onu qırx gün başında daşıyar (Meszaros, "Keleti Szembe, T.VII, Budapeşt, 1-06, s.62)

² Salman Mümtəz. Azərbaycan ədəbiyyatı: Qasım bəy Zakir, Bakı, 1925, s.304

³ S.Şapşal. İran şiirlerinin güzel sanatlarında müslüman akdesleri, "Vostochniy Sbornik", S.Petersburg, 1913, I, s.14

⁴ Səmərqənddə yerli əhali arasında eyni mərasimin yapıldığına şəxsən özüm şahid oldum. Vaxtından daha gec gəzən uşağı bir qəlbirə qoyub yanına ayrıca

Bəzən də eyni hal baş verəndə, yəni qırx gün ərzində yeni doğulan uşağın otağına, uşaq orada ikən üzərinə dualı biri girər və bu üzdən uşaq rahatsızlanır, yaxud xəstələnirsə, onda uşağa "**qırx basar**" kimi rəftar edirlər. Yəni uşağın şəfa tapması üçün "**tilsim camı**"ndan su içirdilir, yaxud bu qabla üç dəfə uşaq çimildirilir. Bu cam adı bir tas olub mis məmulatıdır. Hər tərəfinə müxtəlif Quran surələri yazılmışdır. Kərbəla, Məkkə və Xorə sanda hazırlanır. Ayrıca içərisində incə bir tellə kənara bağlı qırx açar olmaqdadır. Hər açarın üzərində müxtəlif dini yazılar həkk edilmişdir. Azəri şivəsində "tas" yerinə "cam" kəlməsi işlədilir.

12. Qadının uşağını rahat doğa bilməsi üçün baş ucunda əski və ya bez yırtmaq adətdəndir.

13. Doğan qadına un gətirilərək əlini una sürtdürürlər və sonra bu unu fəqir-füqərəyə paylayırlar.

14. Uşağını doğan qadın qırx günün hər on günündə hama ma gedər.

15. Nuxa şəhərində ağrısı çox olan qadınların əllərinə üzəri dua yazılı saxsı verilir ki, ağrısı azalsın.

16. Qəfil qorxan uşağın önünə üzərlik qarası sürtülür və bu şəkildə uşaq özünə gəlmiş olur.

17. Yeni doğulan uşağın göbəyi kəsildikdən sonra öz evində, yaxud doğulduğu evdə torpağa basdırılır ki, gələcəkdə uşaq öz evinə sadıq qalsın. Kəsilən göbək ancaq qurudulduqdan sonra basdırılmalıdır.

18. Ramazan ayının son cüməsində uşaqların üzərindən **qırx göz** asılır. **Qırx göz** qat-qat düzəldilmiş və dörd bucağı kəsilmiş, bir-birinə bağlı qırx parçadan ibarətdir. Hər gözə molla tərəfindən "Yasin" yazılır. **Qırx göz** uşaqları qoruyur, himayə edər.

şəkər və pul yerləşdirirlər. Uşağın ya iki ayaq, ya da iki əl barmaqlarını pambıq ipliklə bir-birinə bağladıqdan sonra küçəyə buraxırlar. Küçədən ilk keçən adamdan ipliyi kəsməsi rica olunur. Bunu eləyən adam pulu və şəkəri götürüb gedir. Bundan sonra uşaq da yeriməyə başlayar.

Nəzərdəymə

1. Müxtəlif şəkildə qarşısının alınmasına və önünün kəsilməsinə çalışırlar. Uşaqları nəzərdəymədən qurtarmaq üçün yanan atəşin üzərinə **üzərlik** atılır və tüstünün üzərindən nəzərə uğrayacağı təxmin edilən və yaxud nəzərə uğramış uşaq atıdır. Bəzən də uşağı eyni atəşin ətrafında dolaşdırmaqla kifayətlənir. Üzərlik, ümumiyyətlə, azəri türkləri arasında çox məşhurdur və xalq arasında haqqında şeir belə yayılmışdır. Xatirimdə qalan bu şeirin bir parçası belədir:

Üzərriksən, havasan,
Hər bir dərdə davasan.
Yüz min yerə gedərsən,
Yüz min xəbər gətirərsən,
Yüz min qada-balanı
Bizlərdən dəf edərsən.

Xalq arasındakı rəğbət üzərinə “Üzərlik” min bir fəlakətə çarə olaraq Azərbaycan klassik ədəbiyyatına da girmişdir. XIX əsr azəri şairlərindən Vaqifdə belə iki beytə təsadüf edirik ki, bu beytlər bizə “Üzərlik”in əskidən bəri azəri türk etiqaadında yer tutduğunu açıq-aşkar göstərməkdədir:

Yazmışam vəsfim hələ oxut,
Üzünə, gözünə “üzərlik qoxut”.
Sizin “ağ başlu”, ya uzatdır, toxut,
Çul əlaq ki, bizə şəfqət eylərsən¹.

4. Cənubi Azərbaycan (yəni bugünkü İran Azərbaycanı) türkləri nəzərdəymədən xəstələnən uşağı qurtarmaq üçün, fındıq şəklində xəmir parçalarını atəşə ataraq, nəzərinə uğranılan adamın adını zikr etməkdədirlər. Bu əsnada xəmir atəşdə çatlamağa başlayar və xəstə uşaq yaxşılaşır.

Nəzir, adaq

Nəzirlər müxtəlif məqsədlərlə edilir. Azəri türklərində “**nəzretmək**” çox geniş yayıldığından çeşid-çeşid şəkilləri vardır. Başlıcaları bunlardır:

1. **Pişi** nəziri. Rəqayib aylarında, rəcəb, şaban və ramazan aylarında **pişi** adında xəmindən bir növ bərək hazırlanır. Bu aylarda ölümlər bütün günahlardan əfv edilmişdirlər. Ona görə pişi hazırlanaraq, fəqir-füqərəyə paylanılır. **Pişinin** yağı atəşə qoyularkən ilk öncə həzrəti peyğəmbərin və imamların adı, sonra ümumiyyətlə ölümlərin və ən sonda varissiz ölənlərin adı zikr edilir. **Pişi** yağda qızardılmış bərəkdir.

2. **Səməni**. Hər hansı bir səbəblə nəzir edilən bir yemək növüdür. Yaşıl buğda tas üzərində əzildikdən sonra isladılır və yaxşıca sıxılır. Bundan hasil olan suya un qatılır, ocağa qoyub bişirirlər. İçinə fındıq, qoz atılır.

Səməni bişdikdən sonra qazan qapağının üzərinə içərisində un olan bir qab qoyulur. Üstünə ayrıca bəyaz və incə bir bez gərilir. Bir-iki saat sonra onun üzərində beş barmaq izi hasil olur. Bu beş barmaq izi peyğəmbərin qızı Həzrəti Fatimənin, yəni Həzrəti Əlinin arvadının barmaq izləridir. Eyni iki saat ərzində qazanın ətrafında şamlar yandırılır. Eyni şamlar **səməni** bişdiyi zaman yanmaqda davam edir. Bir gecə keçdikdən sonra **səməni** qonum-qonşuya paylanır.

3. **Fəsəli**. Bu yemək də rəqayib ayında hazırlanır. Bir neçə qat xəmindən hazırlanan çörək və yaxud bərəkdir. İçərisinə yağdan başqa bir şey qoyulmaz.

4. Qızılca çıxaran uşaq üçün şorbaya bənzər, ətdən, düyü-dən, noxuddan və sairədən bişirilən **şilə**¹ adlı yemək hazırlanır və qonşulara paylanır.

5. **Qoot**². Un halına gətirilmiş quru buğda ilə şəkər, gül suyu, yaxud bəkməz qarışdırılır və xəmir halına gətirilir. Yuvarlaq, yaxud dürmək (yəni yumurta) şəklində sıxışdırılaraq, qonum-qonşuya, hər hansı bir səbəblə deyilmiş nəzir olaraq paylanır. Bu yemək kiçik çillədə, yəni qışın son əlli günlərində hazırlanıdığından ancaq bu zaman üçün nəzir edilir.

¹ A.Cafəroğlu. Azəri şivəsində bəzi Moğol unsurları, “Azərbaycan yurt bilgisi”

² Qovut nəzərdə tutulmuşdur - tərtibçi.

¹ Salman Mümtaz. Azərbaycan ədəbiyyatı, Molla Pənah Vaqif, Bakı, 1925, s.115

FOLKLORUMUZDA MİLLİ HƏYAT VƏ DİL BAKİYƏLƏRİ¹

Hörmətli dinləyicilərim!

Mövzum təklif etdiyiniz folklor bəhsinə aiddir. Milli xalq düşüncəsinin və həyatının tam bir aynası olması hesabı ilə qədim bir tarixə və keçmişə malikdir. Folkloru qısaca tərif etmək lazım gələrsə, hər millətin tam özü olduğunu qətiyyətlə söyləyə bilərik. Çünki folklozsuz bir millət təsəvvür etmək imkanı yoxdur. Əsrlər boyunca bir millətin həyatı ilə bərabər inkişaf edən və ağızdan-ağıza nəql vasitəsilə bizə qədər gəlib çatan bu ədəbiyyat növü daima onu yaradan millətin səviyyəsi, dərəcəsi və mənəvi həyatına bağlı qalmışdır. Xüsusən, türklər kimi çox geniş bir coğrafi əraziyə yayılan millətlərdə folklor fəvqəladə zəngin və millətin əsl özünü və keçmişini tanıdacaq bir çox ünsürləri saxlamaqdadır. Buna görə bugünkü türk və xüsusilə Anadolu folkloru araşdırıcılar üçün keçmişə və türk millətinin varlığına təməl edən bir çox məchul və qaranlıq maddələri ehtiva etməkdədir. Üstəlik, türk xalqıyyatının mənşəyi, təkamülü və müxtəlif növlərinin içərisindəki ayrı-ayrı qisimlərin bir-birilə olan münasibəti hələ də zamanımıza qədər meydana çıxarılmamışdır və çıxarılması üçün həm ciddi diqqətə və xeyli vaxtın keçməsinə intizar etmək lazım gəlməkdədir. Belə ki, indiyə qədər bu sahəyə dair aparılan araşdırmalar, təəssüf ki, tərtib baxımından çox vaxt diqqətsiz və bir-birilə münasibətdə olmayaraq vücuda gətirilmişdir. Araşdırıcıların əksəriyyəti Anadolu türklərinin yerləşdikləri mümtaz mövqə dolayısıyla ancaq bu sahəyə aid folklor növlərini toplamağa qeyrət etmiş, hətta digər türk qövmlərinin eyni növdən olan folklorları ilə münasibətdə olaraq müqayisə aparılmamışdır. Halbuki bu kimi araşdırmalarda əsl nəzəri-diqqətə alınması lazım gələn nöqtə türk qövmlərinin çox geniş sahəyə

yayılması keyfiyyəti olmalıdır. Bir tərəfdən, Çin hüdudlarından başlayaraq Ağ dənizə qədər uzanan çox böyük bir sahəyə yayılan türklərin əksəriyyəti köçəri həyat yaşadıklarından asanlıqla yerlərini dəyişdirmiş və bu səbəbdən bu sahədəki türk folkloru fikrən, maddətən bir-birilə qarışmışdır. Digər tərəfdən, tariximizin axışını təqib etsək, görürük ki, türk mühacirəti Şimali-şərqə nisbətən, yakut türkləri mühacirəti xaricində olmaqla, daim Cənubi-qərbə doğru baş vermişdir. Bu tarixi hərəkət iki başlıca yolu təqib etmişdir:

1) Xəzər və Qara dənizlərin şimalından cənubi Rusiyaya doğru;

2) Qara dənizin cənubundan, İrandan keçmək surətilə, Anadoluya doğru.

Əsl yaşadıkları yerlərin xeyli uzaqda qalmasına rəğmən, türklər müxtəlif mühacirətlər sayəsində istər Şərqi Avropa və istərsə də ön Asiya və Şimali Afrika yerli əhalisi ilə həqiqi təmas girmək məcburiyyətində qalmışlar. Sayı etibarı ilə çox və olduqca qüvvətli olan bu türk mühacirət dalğalarının birinci mühacirət yolu ilə Avropaya gəlmiş olan qisimləri - bunlar hunlar, bulqar türkləri, peçeneqlər, avarlar, xəzərlər, kumanlardan ibarət olmuşdur, bir çox səbəblərə görə, bulduqları sahənin yerli sakinləri içərisində bir çox folklor məhsulları ilə bərabər ərimiş, biza, demək olar ki, heç bir miras buraxmamışlar.

Oksinə olaraq, ikinci yolla mühacirət edən türklər, öz milli mədəniyyətlərini və hətta əski dinlərinin qalıqlarını folklorlarında və səmimi həyatlarında eynən mühafizə etmişlər. Türk millətinə xas köçərilik mədəniyyətilə yaşayan türklər, şübhəsiz, yerləşdikləri sahənin sakinləri və təmasda olduqları Avropa qövmlərinə təsir göstərməkdən geri qalmamışlar. Biz bu gün Avropa millətləri folkloru ilə türk folkloru arasında bir müqayisə apararaq, türkün hansı Avropa qövmləri üzərində təsiri olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkmərik. Çünki tarixi mühacirətlərdə axın daima Şərqdən Qərbə olmuş, Şərq öz aşılacağı təsir müqabilində Qərbdən, demək olar ki, heç bir şey almamışdır. Məsələn, alman millətinin məşhur “Nibelunq”unda dastanın əsas

¹ Bakiyə – keçmişin yadigarı, miras – tərtibçi

mərkəzini və qəhrəmanını Hun hökmdarı Atilla təşkil etməkdədir. Nə kimi səbəblərdən bu türk hökmdarının alman xalqıyyatınının¹ ən əsaslısında yer tutduğu üzərində burada durmayacağıam. Yalnız demək istəyirəm ki, ümumiyyətlə, türk xalqıyyatı türk mühacirlərlə türkün olduğu sahələrdə iz buraxmaqdan geri qalmamışdır. Hələ türk xalq şeirlərini və zəfərlərini tərənnüm edən qopuzun hun türklərinin dövründən etibarən macarlar, çexlər, lehlilər (polyaklar), almanlar, ruslar, ukraynalılar, finlər. Afrikada yaşayan yerli əhali və nəhayət, bütün Balkan millətləri tərəfindən mənimsənilməsi və istifadəsi iddia edilən təsiri bütün vəsflərlə göstərməkdədir.

Fəqət, nə yazıq ki, türk folkloru bu bizə iftixar verici baxımdan, demək olar ki, araşdırılmamış bir haldadır. Vaxtı ilə şərqşünas Potanın² “Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri” adlı əsərlə bu mövzunu canlandırmışsa da, ciddiyyətlə bu işə sarılan digər birisinə, təəssüf ki, bu günə qədər təsadüf edilmir. Halbuki bu işi görmək zənn edildiyi qədər ağır və zor deyildir. Ancaq Orta Asiya türk köçərilərlə Anadolu köçəri tayfalarının folklorunu yaxından araşdırmaq və onların həqiqi həyatlarına vaqif olmaq kifayətdir. Bu əldə edilincə, əski türk əsərlərlə də itirilmiş əski həyatımızı müəyyən qədər əldə etmək imkanı yaranar. Dərəcəsinə görə bu ikinci vasitə daha artıq birinci araşdırma yolundan üstündür. Çünki əski köçəri türk tayfalarında eynən mühafizə olunmuşdur. Bu tərzdə araşdırmalar nəticəsində keçmiş və zamanımıza aid türk qəbilə və tayfalarının istər dil, istər mədəniyyətləri etibarlı ilə tamamilə bir-birinə bağlı bir həyat təzi sürüb əsrlərlə dəyişməmiş olduqları hökmünü verə bilərik. Bunu daha qısa yolla əldə etmək imkanındayıq. Bir az zəhmətə qatlanıb bugünkü Anadolu xalq ədəbiyyatı ilə əski

¹ xalq ədəbiyyatı – tərtibçi

² Qriqori Nikolayeviç Potanin (1835-1920) səyyah, etnoqraf, biolog. Onun bir neçə səyahəti nəticəsində yazdığı “Orta əsrlər Avropa eposunda Şərq motivləri” əsəri 1899-cu ildə nəşr edilmişdir – tərtibçi

xalq ədəbiyyatımızdan qalan miras arasında müqayisə aparsaq, bu əlaqənin nə qədər qüvvətli olduğunu görə bilərik.

Məsələ belə olunca, bugünkü folklor araşdırmaları sayəsində əldə edəcəyimiz nəticələrlə keçmişimizin milli folkloruna da bir bir çox yeni şeylər əlavə edə bilərik. Bu gün bizdən uzaq sahələrdə yaşayan türk qövmlərinin hamısında müştərək və eyni növ mədəniyyətin mövcudluğunu qəbul edincə, bu xalq məhsulunda yerləşən mədəniyyətin minlərcə il daha öncə mövcud olduğuna şübhə qalmaz. Xüsusən müştərək əhəmiyyətli hadisələr səbəbilə bu fikir daha artıq qətiyyətlə söylənə bilər. Məsələn, özünəməxsus mövzu və mütəmadi təkrarlanan şakillər ən əski türk boylarında mövcud olub, öz folklorlarına dair bizə heç bir əsər buraxmayan türklər tərəfindən avropalılara idxal edilmişdir. Belə ki, XIII əsr qırpaq türklərinə aid əlimizdəki folklor nümunələrini, bugünkü eyni cinsdən xalqıyyatımızla müqayisə edincə, iddia edilən ortaqlığın eynən mühafizə edildiyinə şahid olmaqdayıq. Elə bu sonuncu müsbət hadisə üzərinə qurulan əlaqə ilə Şərq qövmlərinin folkloru ilə çox uzaqda yaşayan türklərin folkloru arasında çox böyük bənzərliyin mövcudluğunu qətiyyətlə meydana qoya bilərik. Çünki türklərin bəşəriyyətin mədəni həyatında bu gün inkar edilə bilinməyən böyük bir xidməti və təsiri olmuşdur.

Bizdə, nədənsə, folklor araşdırmalarında əksəriyyətlə məhəlləçilik qayəsi güdülməkdədir. Bunun ən pis cəhəti odur ki, Avropa və Asiya qitələrinə dağılan qövmləri daima ayrı tədqiq etmək həvəsi hakimdir. Halbuki mədəniyyətləri o qədər də mü-rəkkəb olmayan türk köçəriləri arasında folklor, musiqi və hətta sənət dairəsində qarşılıqlı bir münasibət özünü ciddi şəkildə göstərməkdədir. Bu təqdirdə müştərək bir dilə malik, yazmaq və oxumaq bilməyən bir Anadolu əkinçisi ilə eyni şəraitdə yaşayan Orta Asiya kəndlisi arasında fərq nə ola bilər? Buna cavabımız, təbii ki, mənfidir. Yəni heç bir fərq yoxdur.

Elə bu fikirləri və araşdırma metodunu göz önündə tutaraq, bugünkü folklorumuzda xatirələri yaşayan ən əski türk həyat təzi və baxışlarının yadigarlarından bəzilərinə təmas edəcəyik.

Çünkü əksəriyyətimizin sevə-sevə dinlədiyi və hətta söylənməsindən zövq duyduğu xalqıyyatımızın mövzularından və məzmunundan xəbərimiz olmadan, milli xalq məhsullarımızı heçə sayar, əksəriyyətlə istehza edə bilərik. Məşğul olmadığımız və bizə görə ən qiymətsiz sayılan kənd uşaqlarının oyunlarında, şərqlərində belə bir çox gizli ənənələrimiz, əski dinimiz, əcdadımızın təfəkkürləri saxlamıbdır. Mən elə burada bunlardan bəziləri üzərində duracağam ki, yerli ziyalılarımız tərəfindən folklorumuzun qiyməti təqdir edilib toplanmasına bir vəs ilə təşkil etsin. Buna müvəffəq olsa, müəyyən qədər milli əsərimizin qurtuluşuna da şahid olmuş olarıq.

Anadolu uşaq xalqıyyatı içərisində bir çox folklor növlərini müşahidə etməkdəyik. Bunlar hər hansı bir yabançı təsirdən məsum qalan uşaqların xəyali məhsulları olduqlarından bəkarətini tamamilə mühafizə edə bilmişlər. Eyni zamanda, kənd uşaqlarının azad və sərbəstliklə oyun keçirmələri bu dədə-babadan qalan məhsulların az bir fərqlə mühafizəsinə yardım etmişdir. Bu qəbil uşaq xalqıyyatının başında gələn hamınıza məlum olan “Yağmur duası”dır. Anadolu vilayətlərinin bəzilərində bu yağmur duasına “Gode-gode”, bəzilərində isə “Kəpçə¹ qadın” adı verilmişdir. Bəzən də “Çömçə gəlin” və yaxud da “Çullu qadın” adları taxılmışdır. Şərq vilayətlərimizin bir qisminə və Azərbaycanda eyni yağmur duasına “Qodu-qodu” və yaxud da “Dodu-dodu” deyilməkdədir. İstər “Gode”, istərsə də “Qodu, Dodu” mücərrəd kəlmə olmaq üzrə heç bir məna ifadə etməzlər və türk sözlüklərində bu kəlməyə təsadüf edilmir. Məsələnin həlli üçün bütün mərasimin, şərqlərin və oyun vasitələrinin üzərində durmaq lazım gəlməkdədir.

Safranboluda “Gode-gode” adı daşıyan şərqli uşaq oyunu sırf yağmuru dəvət məqsədilə uşaqlar tərəfindən ev-ev dolaşaraq icra edilən bir mərasimdir. Adətən bir deyişmə mahiyyətində olan mərasim şərqi bu adla adlandırılmışdır. Oyunun özünə-

məxsus tərz və şəkli vardır. Kabalak¹ yarpağı adlı bitkini uzunca sırıqların üzərinə iplərlə bağladıqdan sonra məhəllə uşaqları bu sırıqları əllərinə alaraq, öz məhəllələrinin evlərini bir-bir dolaşaraq hədiyyələr toplayarlar. Ən uzun sırığı daşıyan uşaq başçı olur və boynuna bəxşisləri toplamağa məxsus bir torba asılır. Gəzinti zamanı uşaq qafiləsi bu şərqi söyləyər:

Gode-gode göl olsun,
Evin önü sel olsun.
Arpa, buğda çox olsun.
Göydən rəhmət, yerdən bərəkət,
Bi deyim un, bi deyim su.

2

Dəyməndə oluk daşacaq,
Qurbaalar içəriyə qaçacaq,
Godecuğum bəxşiş verürsə,
Rəhmət göydən yağacaq,
Ver, Allahım, ver.

Alınan bəxşiş müxtəlif yeyiləcək şeylərdən ibarətdir. Ən sonda toplanan şeylər qafilə üzvləri arasında bölüşdürülür və bu şəkildə mərasim bitmiş olur.

İndi gələk bizim Şərq vilayətlərimizdəki ilə Azərbaycan-
dakı eyni uşaq oyununa.

“Gode-gode” ilə tamamilə eyni olan Azərbaycan “Qodu-qodu”su və yaxud “Dodu-dodu”su, əksinə olaraq, Günəşi dəvət etmək məqsədilə uşaqlar tərəfindən keçirilməkdədir. Uzun sürən yağmurlardan, yaxud günəşsizlikdən şikayətçi olan uşaqlar bir araya gələrək taxta qaşığıdan, çömçədən bir “gəlin”, yaxud “bəbək”² düzəldərlər. Ərzurumda uşaqlar bu “gəlin”i bəsit bir şəkildə düzəldərək “Kəpçeyi gəlin” və yaxud “bəbək” kimi süsləyirlər. Burada da mərasim Azərbaycandakından fərqli olaraq,

¹ Çömçə – tərtibçi

¹ Yarpağı qabaq yarpağı kimi olan ətli, tüklü, su kənarlarında bitən bitki – tərtibçi

² gəlinçik – tərtibçi

yağmuru dəvət etmək üçün keçirilir. Mərasim əsnasında azəri türk uşaqları tərəfindən söylənən şərqi belədir:

Qodu-qodu, hay qodu-qodu,
Qoduya salam, salam verdinmi?
Qodu burdan gedəli,
Heş qırmızı gün gördünmü?

2

Qodu palçığa batmışdı,
Qarmaladım, götürdüm.
Qızıl qaya dibindən
Bir qırmızı gün götürdüm.

3

Qara toux qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Göyçəliyə getmişdim,
İt baldırımı daladı.

4

Yağ verin yağlamaya,
İp verin bağlamaya.
Verənin oğlu olsun,
Vermiyənin qızı olsun,
Bir gözü də kor olsun.

Ərzurumdakı eyni uşaq oyun şərqi variantı belədir:

Kəpçə qadın gəluptür,
Dış qapıda duruptur,
Sarı inəyin yağını,
Qara tavuğun yumurtasını,
Təknədə xamur,
Qapuda çamur,
Ver, Allahım, yağmur.

Bu şərqiylər söylənərkən, hər yerdə olduğu kimi, uşaqlar yeyiləcək şeylər toplayarlar. Eynilə Anadoluda olduğu kimi Azərbaycanda da uşaqlar mərasimdə gəlinciklə iştirak edirlər. Mərasimi keçirən azəri uşaqlarına görə, Qodu, Kudu, Dodu Günəş və

Ay deməkmiş. Digər folklorçulara görə büt - ilahi deməkmiş. Kukla¹ və yaxud bəbək gəlin isə bu büt ilahini təsvir etməkdə imiş. Anadolu və Azərbaycan folklorunun bu növündə yeganə fərq Anadoluda yağmuru, Azərbaycanda isə günəşi dəvətdədir. Başqa cəhətlərdən aşağı-yuxarı heç bir fərq müşahidə edilmir. Bununla birlikdə, əsas mövzu günəşlə yağmur ətrafında toplanıldığından iki oyunun ikisi də motivinə görə bir əsasə dayanır.

Elə təsvir etdiyimiz bu uşaq oyunu ilə uşaq şərqi ruhunu anlamaq və mənşəyini tapmaq üçün bir az da bizdən uzaq Orta Asiya türk uşaq xalqıyyatına baş vurmamız lazım gəlir. Bu vasitə ilə ancaq hər gün gözüümüz önündə cərəyan edən hadisənin həqiqi mahiyyətini anlamış olacağıq.

Hamınıza məlumdur ki, Orta Asiya türk qövmlərinin bir çoxu əski milli şamanizm dinini və ənənələrini həyatda və xüsusən, folklorunda mühafizə etmişlər. Şaman türklərinin² bütün mövcudluqları və həyatları məhz bu dinin fəlsəfəsinə qurulmuşdur. Həyatın bütün mərhələləri və hər bir hadisə bu türklərdə öz çıxış yolunu şamanizm ehkamlarında tapmaqdadır. Belə ki, şaman türklərinin anlayışına görə hər bir insanın əsas ruhundan başqa ayrıca "culazı" adlı digər bir ruhu vardır. Bu ruh uşaqları da mühafizə edər və onların bütün həyatını tənzim etməklə məşğul olar. Uşaqları mühafizə edən bu ruhun adı Kududur ki, bu kəlmə azəri şivəsindəki "Qodu", Anadolu ağzında "Gode" tələffüz şəkillərini almışdır. Qodu, yaxud Kudu ruhu qeyb olunca, şaman dərhal onu aramağa yönəlir. Bu onun əsas vəzifələrindən biridir. Təəssüf ki, şamanın Kudunu nə şəkildə və nə kimi mərasim daxilində aradığı haqqında dəqiq məlumatım yoxdur. Yalnız ölən hər hansı bir qız uşağının ruhu mütləq bir bəbəyə, kuklaya keçər və onun vəsfində həyatına davam edər. Yakut türklərində bu bəbəyin adı "Qız Tanqara"dır. Əksəriyyətlə

¹ Ə.Cəfəroğlu məqaləsində bu sözü rus dilində səsləndiyi kimi işlətməmişdir - tərtibçi.

² İfadə "şamanizmə tapınan türklər" mənasında işlədilir - tərtibçi

çadırlara asılır və uşaqları himayə etməsi üçün ona bir çox yeyiləcək şeylər təqdim edilir. Ayrıca, ağzına yağ çəkilir.

Şaman türklərin həyatında bənzərsiz rol oynayan “Kudu” ruhu ilə ölənlərin həyatını yaşadan “Qız-Tanqara” bəbəyi müəyyən mənada bir-birini tənəklənən eyni dini etiqadın simvoludur. Bunların ikisi də müştərək bir dini baxışdan doğan ilahilərdir. Yalnız qövminə görə zahirən iki müxtəlif ad almışlar və əsasında Azərbaycan və Anadoludakı gəlin şəklini alan “Qodu”, “Dodu” və “Gode”nin hər bir çəhətə tam kopyasıdır¹. Ancaq zaman və coğrafi ayrılıq bu çox əski türk baxışının məhsulunu bizim bugünkü folklorumuzun uşaq oyunları qismində mühafizə etmişdir. Aradakı bu fərq təbii olduğu kimi, məzmununda da bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, bəzi yerlərdə bu oyun Günəşi, bəzi yerdə isə yağmuru dəvət üçün istifadə edilmişdir. Bu da kifayət etməmiş kimi dini və tərifi təəssübü onu uşaq oyunları dərəcəsinə endirmişdir.

Beləliklə, yerinə görə ya günəş, ya da yağmur ilahisi olaraq folklorumuzda yer tutan bu şərqli oyun zamanımıza qədər əhəmiyyətini və əski şamanizmin bir yadigarını canlı bir surətdə aramızda hələ də yaşatmaqdadır. Şaman türklərinin bir ilahisi olan “Kudu” cənub türklərində, fərqi nə varmadan, yenə ilahi olaraq qalmışdır. Çünki şamanizm baxışlarında Günəş “Tanrıoğlu” olduğundan Asiya türk hökmdarları özlərinə “Tanrı oğlu” ləqəbini verdikləri kimi, “Günəşin qardaşı” vəsfini daşımışlar. “Kudu” həmin ilahiyə müraciət edən bir vasitədir. Yakutlara yerləşmə məhəllini seçən, onların sürülərini və bütün var-dövlətini, əkinlərini qoruyan bu ilahi azəri türkünə yağmur fəlakətindən, Anadolu türkünə isə quraqlıqdan qurtarmağa ən sağlam bir vasitə olmuşdur. Şor, kaç kimi türk boylarında isə ölənlərin ruhunu yaşatmaq üçün bir vasitədir.

Elə azərilərin kəpçədən düzəldükləri bəbək-gəlin, Anadoluda yarpaqla süslənmiş bir sırığa dönmüş, fəqət əslini və ruhunu yakut türkünün “Kudu”sundan almışdır. Türk milləti nə qədər ya-

yılırsa, yayılsın, əski milli ənənəsini varlığı kimi köksündə və mənavi məhsulu olan folklor ədəbiyyatında yaşadacaqdır.

Türk Anadolu folklorunda təsadüf etdiyimiz bu əski şamanizm dini yadigarlarına ayrıca xalq ədəbiyyatımızda da təsadüf etməkdəyik. Bu iki bir-birini tamamlayan sahəni zəif ayırmaq çətinidir. Çünki ikisi də eyni millətin ruhu və məhsullarıdır. Bir-birini tamamladıqları kimi, bəzilər fərqlərlə bir-birindən ayrılmaqdadırlar. Fəqət bayaqdan bəri təhlil etdiyimiz mövzu və motiv baxımından müştərək bir yol təqib etmişdirlər. Buna başlıca misal Azərbaycan xalq ədəbiyyatının “Çoban türkü” ilə Anadolunun “Saya gəzməsi” adlı uşaq əyləncəsi təşkil etməkdədir. Bu folklorlara aid məhsulda da eyni türk şamanizm dini fəlsəfəsinə təsadüf etməkdəyik. Anadolu sahəsində sırf uşaq folkloru dərəcəsinə enən bu adət, Şərqi vilayətlərdə daha çox xalq ədəbiyyatı məhsulu sayılmaqdadır. Ona əsasən bu xalq adət və məhsulunu müştərək bir cəbhədən tədqiq edəcəyik.

Bu gün Konya, Niğdə, Afyon, Karahisar vilayətlərində müxtəlif variantlı şərqlərlə uşaqlar tərəfindən icra edilən bu mərasim “döllər” tutduğu zaman keçirilməkdədir. Çobanlardan birisi, yaxud “Saya gəzisi”ndə iştirak edən uşaqlardan hər hansı biri “kərək” adı verilən çanı¹ boynuna taxar və qafılə halındakı uşaq qrupunun başında olmaq üzrə davar sahiblərinin evlərini bir-bir dolaşaraq, bu şərqi söyləyər:

Saya, saya sallı gəlin,
Tokucağı ballı gəlin,
Salam verdim, aldınmı?
Saya gəldi, gördünmü?
Gec gedəlim yaylaya,
Yaylamızı yaylamıya.

Gəlin deyər ki:

Mən yaylamı yayladım,
Qarlı soyux sularla

¹ Eynidir – tərtibçi

¹ zəngi – tərtibçi

Mən dərdimi eylədim.

Bunun üzərinə davar sahibləri də uşaqlara yağ və sairə verərlər. Mərasim bitdikdən sonra uşaqlar topladıqları əşya ilə halva bişirərək bir arada yeyərlər.

Bu mərasimin ən mühüm əsasını davar sahiblərinə verilən quzular təşkil etməkdədir. Davar sahiblərinin sayına görə uşaqlar qucaqlarında quzu daşıyarlər və quzuları təqdim edərkən, onlara yuxarıda qeyd etdiyim hədiyyələri verərlər. Hədiyyənin adı Konya vilayətində “Göbedeyi”dir.

Sırf Konya vilayəti əhalisinə məxsus olan bu “Saya gəzisi” və şərqisinin digər bir variantına Niğdədə təsadüf etdim. Burada keçirilən mərasim ümumiyyətlə Konyadakına bənzəyir. Fəqət bəzi ünsürləri etibarlı ilə ondan ayrılmaqdadır. Burada qafilədə iştirak edən uşaqların hər birinin vəzifəsi vardır. Biri “gəlin”, digər birisi “qoca”, üçüncüsü “ərəb”, dördüncü uşaq “tülkü”, beşinci “dəfçi”, altıncı “qavalçı”, digər uşaqlar da qucaqlarında quzu daşıyarlər. Müntəzəm qafilə halını alan bu uşaq qrupu, Konyada olduğu kimi, davar sahiblərinin evlərini dolaşaraq və:

Sayaçı gəliyor sahinin,

Dəmir-dümür dahinin, –

şərqisini söyləyərək, əllərindəki quzuları davar sahiblərinə hədiyyə edərlər. Bunun müqabilində davar sahibləri də onlara hədiyyə verərlər.

Əlimdə mövcud olan yenə də Konya və Afyon vilayətlərinə aid digər variantların hamısı yuxarıdakılara bənzəyir və heç birisi Şərq vilayətlərimizdə söylənən qədər tam deyildir. Bakı və İrəvan vilayətlərində söylənən “Sayaçı” türküsü adından da anlaşılacağı çox böyük olub, bir növü, xalq mahnıları mahiyyətindədir. Orada mövzu olan bütün əhli-heyvanlardır, hamısı ayrı-ayrı mədh edilir, hamısının xarakteri, təbiəti və məziyyətləri bir-bir vəsf edilməkdədir. Çox uzun olduğundan qeyd etməyə imkan yoxdur. Yalnız bu qədərini söyləyim ki, türk xalq ədəbiyyatı növləri içərisində bu qədər şirininə çox az təsadüf edilməkdədir. Ədası, təzi və dili hər halda xalq şairinin məhsulu olduğuna şübhə buraxmamaqdadır.

İçində bir çox fəlsəfi fikirlərə və hətta islami, qeyri-islami bir çox etiqladlara yer verilmişdir. Apardığım müqayisə nəticəsində Anadolu uşaq folklorundakı variantların vaxtı ilə çox gözəl və hətta dastan mahiyyətində olan türkdən qalma ayrı-ayrı parçalardan başqa bir şey olmadığı qənaətinə vardım. Zaman, şübhəsiz, bir çox nöqtələrdən bu gözəl türkünü dəyişdirmişdir. Məsələn, Anadolu da keçirilən “Saya gəzisi” mərasimlərində rol alan bəzən çobanın özüdür. Halbuki Şərq vilayətlərindəki eyni mərasimdə əsas rol oynayan “saya”nın özüdür. Bu nə dərvişdir, nə də çobandır. Aşiq da deyildir. Çoban olmadığına başlıca dəlil “türkü”nün içərisində çobanın mədh edilməsidir. Çox xoş olduğundan o parçanı da buraya ahram:

Göydəki göy buludlar,

Yorğanıdı çobanın.

Yastı-yastı təpələr,

Yasdığıdı çobanın.

Yumru-yumru qayalar,

Yumruğudu çobanın.

Əlindəki dəyənək,

Qalxanıdı çobanın.

Yanıdakı boz köpəy,

Yoldaşdı çobanın.

Ağzı qara canavar,

Tüşmanıdı çobanın.

Bu təqdirdə bu sayaçı kimdir? Şərq vilayətləri variantında “saya”nın kim olduğu bu şəkildə görünməkdədir:

Bu saya kimdən qaldı,

Adam atadan qaldı.

Adam ata gələndə,

Qızıl öküz duranda,

Qızıl buğda bitəndə,

Dünya bünyad olanda,

Musa çoban olanda,

Şişliyiniz erkəcdir.

Burada müxtəlif baxışların çarpışdığını görürük. İslami təsir olduğu qədər şamanizm təsiri də vardır. “Qızıl öküz”, “qızıl buğda” baxışları hər halda islami deyildir. Hətta eyni şamanizm təsiri Niğdə variantında qorunmaqdadır. Sayaçı gələr-gəlməz “dəmir-dürnür taxının” deyilir ki, bu “dəmir-dümür” taxınmaq adəti qamlamağa başlayanın – şamanın əlbisəsinə taxılmaqdadır. Şamanizm dinində şamanın müxtəlif dəmir parçaları ilə əlbisəsinə süsləmək adətdəndir. Bu adətin yadigarını çox səthi bir şəkildə Niğdə variantında görürük. Eyni şamanizm təsirinin izini Konya variantında da görmək imkanı vardır. Orada “saya” gəlin olaraq göstərilir. Burada sayanın gəlin olaraq tərif edilməsinə heç bir səbəb yoxdur. Elə bu gəlin məsələsi bizi bir az əvvəl təhlil etdiyimiz “Kudu”, yaxud “Gode” məsələsinə döndərməkdədir. Orada gəlin – Gode bir ilahi olduğu kimi, burada da gəlin – “Saya” bir ilahidən başqa bir şey olmasa gərəkdir. Çünki “sayaçı” kəlməsinin iştirakı da bunun nə olduğunu aydınlaşdırmır. Vaxtı ilə mən bu kəlməni cığatay türkcəsinin “sayamaq” feilindən gətirmək arzusuna qapıldım. Türkcədə, məlumunuz olduğu kimi, “saymaq” feilindən ancaq “sayıcı” ola bilər. İşin daima asanına baş vurmaq adətdən olduğundan mən də cığataycada tapdığım “sayamaq” məsədərini işimə və iddiaya əlverişli hesab etdim. Bəzi adamlar bu kəlməni “sayıcı” şəklində qəbul edib, vaxtı ilə Osmanlı imperatorluğundakı “Vergi üçün qoyun sayan” məmurdan başqa bir şey olmadığını qulağıma pıçıldadılar. Sayım vergisi adındakı təbirinə də yaxınlaşmaqdadır. Görürsünüz ki, kəlmənin iştirakını uydurmaq o qədər də çətin deyildir. Fəqət uydurulan, törənən əsl mənasına və xalq baxışlarına, hətta uşaqların əyləncəsinə ruhən uyub-uymadığı nəzər-diqqətdən uzaq tutdurula bilməz. Bu təqdirdə “gəlin sayaçı”nı əsl öz mülhətində və ruhunda aramaq lazım gəlir. Bu işə monqollardakı “sayağacı”, yaxud “dzayağacı”dan başqa bir şey deyildir. Əski şaman türklərdə və monqollarda bu sayağacı “Heyvan sürülərini və əmlakları” himayə edən bir ilahidir. Kəlmənin monqolcadakı tələffüz şəkli “cayağacı”dır. Kəlmə başlarındakı monqolca “c”lərin türk şivələrində “s”yə keçdiyini nəzər-diqqətə alınca, “cayağacı”nın “sa-

yağacı” olduğuna əsla şübhə qalmaz. Zaman keçdikcə, kəlmə türk şivələrindəki keçirdiyi qısaltma əməliyyatı nəticəsində, adətən, “sayaçı” şəklini almışdır. Bu təqdirdə gözümüzün önündə uşaqlarımıza mal edilən bu “saya gəzisi” adəti də əcdaddan qalma əski şamanizm dini fəlsəfəsi yadigarıdır.

Burada, yeri gəlmişkən, nəzər-diqqətinizi çox mühüm bir məsələyə cəlb edəcəyəm. O da folklor araşdırmalarında dilin oynadığı mühüm roldur. Məlumunuz olduğu kimi, folklorumuzda kök salan bütün adətlər və ənənələr heç bir vaxt mənşəyini mühafizə edə bilməmişlər. Bir çox tarixi səbəblərlə mühacirətlərin meydana gətirdikləri dəyişmələr və təbəddülatlar folklorumuz üzərinə şiddətlə təsir etmişlər. Yalnız əl verir ki, xalq məhsulunu təmsil edən kəlmə sərvəti diqqətlə təsbit edilmiş olsun. Bu olunca, diqqətli tarixi və dil tədqiqləri nəticəsində, varılmaq istənilən nəticə dərhal əldə edilmiş olur.

Bu təqdirdə folklor araşdırmalarının əsas açarını dil təşkil etməkdədir. Dil folklor və xalqıyatımızın mənşəyini aramaqda iki başlıca yolla bizə yardımçıdır. Birincisi, müxtəlif adət və baxışları təsvir edən istilahlər və ifadələr yolu ilə, ikincisi, türk xalq ədəbiyyatının qafiyəsini təşkil etməsilə. Birinci yolla bizə qədər gəlib çatmış bir çox təbirlər həm dil təşəkkülü, həm də mənşəcə xalqımızın baxışlarının və ya adətinin əsl türk malı olub-olmadığını, kimdən gəldiyini, mənşəyini haradan aldığı təyin etməkdə əsas rol oynayır. Məsələn, Şərqi vilayətləri adətlərindən birində “nəmər” adı ilə bir təbir işlənməkdədir. Söylənməsinə və istilahl olmasına səbəb türklərə xas bir adət olmuşdur. Məlumunuz olduğu kimi, Şərqi vilayətləri türklərinin adətinə, təzə bəyin yaxın qohumları gəlinə müxtəlif hədiyyələr verməkdədirlər. Bu hədiyyə Şərqi vilayəti əhalisinin şivəsində “nəmər” istilahlı, yaxud adı ilə mühitimizdə kök salmışdır. İlk nəzərdə kəlmənin türkcə olmadığına hamımız hökm etməkdəyik. Fəqət mənşəcə bu haradan gəldiyini müəyyənləşdirmək üçün geniş dil izahlarına qatlanmalıyıq. Şəxsən mənim bu xüsusda apardığım araşdırmalar nəticəsində anlaşılmışdır ki, bu kəlmə bizə bir monqol dili yadigarı olaraq qalmışdır. Vaxtı ilə Elxanilər dövləti

zamanında boşalan dövlət xəzinəsini yenidən doldura bilmək üçün bir dəfəyə məxsus İran, Şərq vilayətləri və Qafqaz Azərbaycanı daxilindəki əhaliyə məxsus olmaq üzrə yeni bir vergi qoyulmuşdur. Bu verginin adı daha o zamanlarda “nəmər” deyər adlandırılmışdır. Zaman keçdikcə monqol istilasının ardınca bu bir dəfəyə məxsus olaraq verilən vergi yenə bir dəfəyə məxsus olaraq təzə bəyin qo-humları tərəfindən hədiyyə olmaq üzrə gələnə verilmişdir. Görünür ki, “nəmər” bizim malımız deyildir. Eyni kəlməyə qırğız türklərində də təsadüf edilməkdədir. Necə ki “tonqal” kəlməsi də bizə bir adət adı olaraq monqollardan keçmişdir.

Bununla belə, dilin xalqiyyatımızdakı ən əsaslı xidmətinin nəzm şəklindəki qafiyələri vücuda gətirməsində görə bilərik. Burada dil öz morfolojisi və sintaktik qaydaları ilə əsaslı rol oynamaqdadır. Bu səbəbdən xalq ədəbiyyatımızın qafiyələrində və təkamülündə yabançı ünsürlərin də rol oynamasını qəbulla bərabər, əsl yaradıcı təməli türk dilinin öz bünövrəsi təşkil etməkdədir. Bu rolu daha artıq göstərmək üçün başlıca üç növ xarakteristik dilimizə xas səs qruplarının xalq ədəbiyyatı qafiyəsindəki rolları üzərində duracağıam:

1) Kəlmənin tamamilə təkrarlanması ki, “a”, “ə” və saitlərdən sonra “ya”, “yə” ilə xəbər yaranır. Məsələn:

Almanı ata, ata,
Şəfqətli sata, sata.
Kəmiklərin çürüdü,
Mahpusda yata, yata.

Atalar sözlərində baş verən, cins bildirən isimlərin və sifətin təkrarlanması buraya daxildir. Məsələn: “Bənləri¹ var tanə, tanə” kimi.

2) Başlangıççı eyni, fəqət sonları müxtəlif, yəni alliterasiyalı olanların təkrarlanması:

Baxçalarda sarımsaq,
Sarım, sarım sarılsaq.

İkimiz bir döşəkdə,

Bayım, bayım bayılsaq.

Sifətin dərəcəsini şiddətləndirmək üçün daha çox işlədilən təkrarlamalar da diqqətə dəyər bir xüsusiyyətdir. Məsələn: bəmbəyaz, yamyaşıl, ağappaq, qapqara kimi.

3) Başlangıççı müxtəlif, sonları eyni olub alliterasiyalı olanların təkrarlanması. Məsələn: “Bir də nərdivanın altına gedib ARAR -MARAR, baxar, gözəl bir mərəcan tapar” – kimi.

Bunların xaricində xalq ədəbiyyatımızı və folklorumuzu süsləyən bir yığın kəlmələr vardır ki, bunların əksəriyyəti səs təqlidi ilə yaranmışlar. Təbir mahiyyətini alan bu kəlmə sərəvəti bugünkü danışığımızda belə əhəmiyyətli kök salmışdır. Məsələn: “harıl-harıl, takır-takır, paldır-küldür” kimi.

Hamınızın müşahidə etdiyiniz bu dil xüsusiyyətləri üzərində duracaq deyiləm. Yalnız bununla kifayətlənəcəyəm. Çünki mövzumuz o qədər şirin və oxşayıcıdır ki, nə ona doyum olar və nə də hamısını əhatə etmək iqtidarındayıq. Kiçik bir müsahibə halındakı bu kiçik təhlillər, ümid edirəm ki, hamınızda folklorumuza və xalqiyyatımıza qarşı bir maraq oyandırmışdır. Milli varlığını və onun fikri və fəlsəfi həyatı ilə maraqlanmaq istəyənlərə tövsiyəm bu yolda çalışmaqdır. Vətənimizin hər köşəsini süsləyən Xalq evlərimizin qayəsindən biri də budur. Hər vilayət öz sərəvətini özü işləyərsə, buna həm dövlətimiz, həm biz – xalqiyyatla məşğul olanlar məmnun olarıq.

¹ xalları – tərtibçi

HÜDUD BOYU SAZ ŞAİRLƏRİMİZDƏN
BAĞDAD XANIM

Hüdüdü boyu saz şairlərimizdən Bağdad xanım unudulmasına, küncdə-bucaqda qalmasına rəğnən dövrünün sayca heç də azımsanmayan adlı və şanlı aşıqlarından biri olmuşdur. Həyatında sevilmiş və sayılmışdır, heç vaxt xalqa tanıtılmırsa da, vətəni və adı haqqında iki rəvayət yaranmışdır. Bu qadın aşiq əhalisi başdan-başa tərəkmə olan Çıldırın, rəvayətlərdən birinə görə, Pekreşen elindən, başqa rəvayətə görə isə həmin Pekreşenin şimalındakı, bu gün ancaq xarabaları rastlanan Çiyahor kəndindəndir. Adı da, bəzilərinə görə, Bağdad, bəzilərinə görə də Bağdagül olmuşdur. Çıldır tərəkmələri ilə zərşatlılar birincinin – Bağdad adının doğru olduğu qənaətindədirlər. Şeirlərində istifadə etdiyi adına baxılacaq olarsa, bircə də, Bağdad əsli, Bağdagül sonradan törəmədir.

Yaşadığı tarix də məchulumuzdur. Bu xüsusə dair Şərqi Anadoluya səyahətlərim əsnasında aşıqlardan və müxtəlif kimsələrdən topladığım şeirlərindən də bir ip ucunun əldə edilməsi imkansızdır. Bulanıklı Aşiq Namaz Bağdadı xəyal-məyal xatırladığı kimi, soruşduğum kimsələr də haqqında dəqiq bir fikir deyə biləcək bilgiyə sahib deyildirlər. Hər kəs daha çox Bağdad xanımın macərəsini və eşqini nəql etməkdədir. Ancaq ikinci rəvayətdəki Çiyahor kəndinin doğum yeri olaraq göstərilməsinə və həyatını uğruna qoyduğu nişanlısının Akçakalenin cənubunda, göl kənarındakı əski bir xarabadan ibarət olan Albızlı olduğuna baxılacaq olarsa, Bağdad xanımın bir neçə əsr əvvəl yaşamış olmasına hökm etmək mümkündür.

Bütün el aşıqları kimi, Bağdad xanım da eşq macərəsində yetim buraxılmamış, haqqında canlar yaxan, gözlər yaşardan, olduqca acı bir eşq hekayəsi yaradılmışdır. O da digər məsləkdaşları kimi, eşqinə doya bilməmiş, uzun zaman çilə çəkmiş, sonunda sevgilisinin uğruna həyatını yalnızlıqda keçirmişdir. Eşqinin, şeirinin

ruhu ancaq sevdiyi nişanlısı olmuşdur, onu tərənnüm edə-ədə şöhrət tapmış, sonunda həm aşiq, həm də aşıqlar karvanına qatılmışdır.

Xalq içərisində ballandıra-ballandıra söylənən hekayəyə görə: “Bağdad doğulduğu Pekreşen kəndinin qarşısında, göl kənarındakı akçakaleli bir dəliqanlı ilə sevilmiş, nişanlanmış və bütün qəlbini ona bağlamışdır. Yeni adaxlılar uzun nişanlılıq həsrətinə dayanmaqdan, bir an əvvəl bir-birinə qovuşmaq istəmişlər. Bunun üçün zamanəsinin adətlərinə uyan dəliqanlı gizli yollara baş vürmüş, nəhayət, bir dostunun köməyi ilə kimsəyə görünmədən Bağdadına qovuşmuşdur. İlk görüşün zövqünü dadan hər iki aşiq istədikləri anda görüşə bilmələri üçün yeni bir gizli plan qurmuşlar. Belə ki, olduqca qələbəlik olan qız evində hər kəs dərin gecə yuxusuna daldıqdan sonra Bağdad dışarı çıxacaq və böyük balkonun gizli bir yerində atəş yandıracaqdır. Gölün qarşı tərəfindəki nişanlısı bu işarəni görər-görməz gölə atılacaq və atəş istiqamətində üzə-üzə sevgilisinin olduğu sahilə çıxacaqdır. Bu minvalla həsrətlilər də bir-birinə qovuşmuş olacaqdılar. Plan uzun zaman uğurla tətbiq edilmiş, hətta həftədə bir neçə dəfə olmaq üzrə üç-dörd ay davam etmiş və bir-birinə qovuşan sevgililər dərdləşmiş, dünyada kama çatmışdılar. Fəqət fələk bu məsud günləri onlara çox görmüş, qəlbləri birləşdirən ocağın sönməsilə iki aşıqın həyatı da birdən-birə sönmüşdür.

Buna da günün birində Bağdadın böyük qardaşının arvadının, yəni evin böyük gəlininin işin fərqiə varması və zarafat üçün sirri Bağdadın əmisi qızına açması səbəb olmuşdur. Sən demə, əmisi qızı Bağdadı nişanlısına qarşı dənşətli dərəcədə qısqanırmış, onu gözü götürmürmüş və fürsət axtarırmış ki, onları ayırsın. Tam bu sırada, sırf zarafat olsun deyə, gəlin bir gecə Bağdad uyuduğu zaman ondan xəbərsiz eyni yerdə atəş yandıraraq, nişanlıni suç üstə yaxalamaq və gətirdiyi hədiyyələri paylaşmaq üçün əmi qızı ilə sözləşir. Nəhayət, sözləşildiyi gecə atəş yandırılır, Akçakaledən onu görən dəliqanlı da əvvəlki kimi soyunub atəş istiqamətində üzməyə başlayır. Aradan bir az zaman keçəndən sonra Bağdadı gözü götürməyən əmi qızısı,

gəlinin yalvarışlarına rəğmən, atəşi söndürür; gölün ortasında qalan dəliqanlı da sağa-sola üzsə də, heç cür sahili tapa bilmir, taqətdən düşərək boğulur.

Məsələdən xəbərsiz olan Bağdad ertəsi gecə, ürəyi istəmədiyi halda, səadət atəşini yandıraraq, nişanlısının gəlişini gözləyir. Fəqət heç cür nişanlısından xəbər ala bilmir. Ertəsi gecə təkrar atəşin başında sabaha qədər gözləyir, lakin yenə bir xəbər ala bilmir. Qəlbinə atəş düşən zavallı Bağdad səbirsizlənərək nəhayət üçüncü gecə də atəşdən imdad istəyir. Fəqət əbəs yerə, nə gələn var. nə gedən. Qəlbinin ortasından vurulmuş yaralı geyik kimi əlinə sazını alaraq başına gələn fəlakət iztirabını bu sözlərlə xəfiflətməyə çalışır:

Gəl doğrusun söylə, a zalim fəlak,
Üç gündü gəlmədi, yar nərdə qaldı?
Dərdi fiğanımdan sularda səmək,
Rahatı qalmadı, yar nərdə qaldı?

Tükəndi sabrım, getdi dayanıx,
Gündüz qərarım yox, gecə uyanıx,
Ürək iynələnər, ciyarım yanıx,
Bir çarə qılmadı, yar nərdə qaldı?

Od aldı Bağdadın gülşanı, bağı,
Bəklərəm xəbərin axşam sabağı,
Hər birisi oldu bir qam çanağı,
Göz yaşıml silmədi, yar nərdə qaldı?

Gündən-günə həsrət və fəlakət qorxusu içində qıvrılan Bağdad, nəhayət, məsələni sezməyə başlayır. Ona təsəlli verənlərə dərd edir, heç cür təsəlli olmayır. Artıq vəqionin qırxıncı günü əmi qızısının namərdliklə oynadığı qısqıncılıq oyunundan xəbərdar olur. Artıq iş-işdən keçmiş, dərdlərini dostlarına tökməkdən başqa çarə tapmayıb, əlinə sazı alaraq yanıq səslə:

Nədən ah çəkmiyəm, nədən yanmıyam,
Yetirmədi baxtım murada məni.
Nədən inildəməm, nədən sızdamam,
Bağrım ney tək saldı fəryada məni.

Eşq gölündə yelkənimiz üzərkən,
İqbal yeli məram üzrə əsərkən,
Fələk girdabına saldı, üzərkən
Cavanımı, qoydu qarda məni.

Bu dərdin oduna canımı dayanır?!
Xəyalıynan gözüm al qan boyanır.
Bağdadam, ahıma dağ, daş dayanır,
Qədər yetirmədi bir şada məni.

Acı kədər zəhərini dadan Bağdad heç cür sakitləşə bilmir. Qapısının çərçivəsini sındıran dostlarının, qonşularının bitməz-tükənməz dil tökmələrinə, çarə aramalarına heç cür razılaşmır. Əksinə, ziyarətinə gələnləri sazı və yanıqlı sözü ilə ağladır, özü də ağlardı. Saçlarının ağarmasını, yanan canını hey misal çəkərək, fələyin, çərxi-dövrənin kəc vurduğunu söyləməkdə idi. Belə ki:

Soldu gül-gülşənim bahar çağında,
Bozardı sünbülüm süsən dağında.
Yandı canım hicran, qəm ocağında,
Ağı qoydı, zəhər etdi aşımı.

Mana dellər: Bağdad burax bu dərdi,
Məndə olan dərdi hansı gül gördü?!
Fələk çarxi dövrənim kəc vurdu,
Gecə-gündüz fiqan etdi işimi.

Aradan həftələr, aylar keçdi; fikir və nigarançılıqdan zəif düşən Bağdad yanıb-yaxılmaqda, acı bir həyat keçirməkdə idi. Onun bu halına dayana bilməyən kənd qız və qadınları yanıb-yaxılmağının səbəbini sormaqla zavallı Bağdadın yarasını təzələməkdə idilər. O da durmadan, yorulmadan, ölümü arzularcasına sevgilisini yaxan eşq odunu tərənnüm etməkdən yorulmazdı. O halını soruşanlara:

Analar, bacılar halım sorarsız,
Bir eşqdəndi məni tütürür bu od.
Əzəl quruluşu nuri-Əhməddən,
Aləmi bir-birinə tutdurur bu od.

Adəm ata oldu Havvaya aşıq,
Yedi buğdanı düşdü dünyaya aşıq.
Ondan doğulanlar da bir aya aşıq,
Uğruna canlar sərf etdirir bu od.

Hökmdar Nəbiyə, hünkara, şaha:
Təsiri yetişir şəms ilə maha.
Hər bir məxluq uğrar mütləq bir raha,
Var-yoxu yoluna satdırır bu od.

Bu oddandı pərvan can atar nara,
Həm göysünü dəldirir xara,
Of demədən Mansır çəkilir dara,
İrzaynan ağunu uddurur bu od.

Bu oddandı Məcnun gəzdi səhranı,
“Leyla, Leyla” deyib buldu mövlanı.
Fərhad küllüng çalib dəldi qayanı,
Dağları yerindən atdırır bu od.

Bu odun yamanı tutuşmasıdır,
Ayrılıq yelindən tütüşməsidir.
Ölüm ataşıyla çatışmasıdır,
Dəryalar kar etməz, çatdırır bu od.

Kəm baxtım bu hala devran eylədi,
Gözüm al qan, sözüm fiğan eylədi,
Bağdadın bağrını şan-şan eylədi,
Hər dəm əcəl aşın daddırır bu od.

Nəhayət, gündən-günə çökməyə başlayan Bağdad xanımın saçlarına dəri düşmüş, eşq atəşilə sevgilisinə qovuşmağa hazırlanmışdır. Bu dünyada ala bilmədiyi kamını o biri dünyada tapaçağına inanırdı. Ölüm döşəyinə düşdükdən sonra, sazını əlinə alaraq, bu yanıqlı qoşmasıyla arzuladığı səadətə çatmışdır:

Dərdim var dağa bədəl,
Ah etdi müşgül məni,

Çiçəyim ağa bədəl,
Sardı muydan çal məni.

Halıma yandı mələk,
Dilimdə qaldı dilək,
Yar ocağına fələk
Həsərət qoydu bil məni.

Göy dağda sünbülüdüm,
Sam yeli əsdi, soldum.
Qızıl qonça gülüdüm,
Sarmadı bülbül məni.

Göldə ötüşən sona,
Çalxanıb batma qana,
Tez qovuşardım ona,
Qoymaz ərkan, yol məni.

Durnam səni dinlərəm,
Dərd dilindən anlaram,
Sınəm şan-şan inlərəm,
Qaval sanar el məni.

Al tökdüm, geydim qara,
Öybəöy canım yara,
Təbib yox, qıla çara,
Fəth edər bu hal məni.

Bağdad, nə tökdün qan-yaş,
Binamda qalmadı daş,
Veyranım oldu ataş,
Axır edər kül məni.

Tərtəmiz bir eşqə ruhunu, canını təslim edən Bağdad xanım hüdudboyu tərəkəmə xalqının dilində hələ də bir məhəbbət dastanının ünlü qəhrəmanı olaraq yaşamaqdadır.

“DƏDƏ QORQUD” DASTANLARI

Türk xalq ədəbiyyatının şah əsəri olan bu dastanlar son illərin hər günkü siyasi mövzusunı təşkil etdilər. Azğınlaşan bolşevik ruslaşdırma siyasətinə əsasən, bunlar, azərbaycanlı aydınları yenidən ələyib qızıl qəlbirdən keçirməyə vəsilə oldular.

“Kitab-i Dədə Qorqud əla lisanı taife-i Oğuzan” adını daşıyan XVI əsrdə yazılmış bir nüsxəyə ilk dəfə Almaniya Krallıq Kitablığının arxivini tənzimləyərkən, Fleyşer (Fleicher) rast gəldi. Daha sonra Bartold (Barthold), Dits, Noldke və sairə kimi alimlər tərəfindən incələnen bu dastanlardan bir qismi müxtəlif Avropa dillərinə çevrildi. On iki dastanı ehtiva edən bu kitab haqqında tədqiqatlar yazıldı və mübahisələr edildi. Nəticədə, Dədə Qorqud və ya Qorqud Atanın tarixi deyil, Xızır kimi əfsanəvi şəxsiyyət olduğu üzərində duruldu; dastanların da Azərbaycan ərazisində və Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılan bir əsər olduğu qənaətinə varıldı.

X-XI yüzillərdə Orta Asiyadan Azərbaycana külli miqdarda türkmən tayfaları gəldilər. Bunlar özlərilə bərabər oğuz qəhrəmanlıq xatirələrini də gətirmişdilər. Yerli Azərbaycan şərtlərinə uyan bu xatirələr bədii ədəbiyyat və dastan şəklini aldılar. “Dədə Qorqud” dastanları məhz bu dastanlardandır.

Dastanlardan on biri qəhrəmanların vətən, namus, din və tayfa birliyi uğrunda apardıqları savaqlara və bu savaş meydanlarında göstərdikləri igidlik səhnələrinə ayrılmışdır, birində də Əzrayıl kimi mövhumü qüvvətə qarşı edilən savaş təsvir olunur.

Bu savaşlar Dəmirqapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlinəcə qalası, Göyçə gölü, Dərəşam kimi Azərbaycan yerlərində, gürcü, abxaz və erməni kimi qonşu məmləkətlərdə cərəyan edir. Dastanların yazıldığı dil Azərbaycan şivəsinin bütün özəlliklərinə malikdir. Bunlarda anladılan həyat şərtləri də Azərbaycandakı həyat şərtlərinin eynidir.

“Dədə Qorqud” qəhrəmanları qeyri-adi qəhrəmanlığın, sədaqət və bağlılığın, cəsarət və fədakarlığın mükəmməl bir timsahıdır. Bunlar vətən sevgisi, din qeyrəti, hürriyyət eşqi, ailə bağlılığı, boylar (tayfalar) arasında birlik hissi ilə hərəkət edirlər. Xalq dilinin sadə bəlağəti ilə yaradılan “Dədə Qorqud” tablolarının canlılığı oxucuları həyəcan və heyranlıq içində saxlayır.

Dastanların baş qəhrəmanlarından Salur Qazan, uğursuz bir təsadüf nəticəsində düşdüyü əsarətdə belə xarakterindəki əsilzadəliyi və cəsarəti zərrə qədər pozmadan, düşməne qarşı söylədiyi monoloqu bu sözlərlə tamamlayır:

– Əlinə düşmüşəm, məni öldür, qılıncından qorxmuram. Öz elimi, öz qövmümü söymərəm!

Qazanın oğlu Uruz da, atası kimi, əyilməz və yenilməz bir igiddir. O, namus uğrunda çəngəldən asılıb, ətinin tikə-tikə doğranmasına razı olur, anasının tanınub, düşmən məclisinə aparılmaması üçün hər cür əzab və işgəncəyə qatlanır. Qazan xanın ətrafında Bozətli¹ Beyrək, Dirsə xan oğlu Buğac kimi qəhrəman oğuz bəyləri sırasında yer alan Qaraca çobanın timsalı da çox maraqlıdır. Sadə, bəylərin deyil, çobanların da mərd, fədakar bir el və oba müdafiəçisi olduğunu təmsil edən igid çoban təkbəşinə altı yüz düşmənlə qarşılaşır, vəd olunan hədiyyələrə uymur, edilən təhdidlərdən qorxmur. Təpədən dırnağa qədər silahlı olan düşmənlərlə əlindəki sapandı ilə döyüşür. Altı yüz yağı (düşmən) onun üzərinə dolu kimi ox yağdırırsa da, o ruhdan düşmür. Daşı tükəninə, sapandına qoyun və keçi qoyub atır. Yağının gözünü qorxudur. Ona “arıq bir toğlu” olsun belə vermir.

“Dədə Qorqud” dastanlarında qadınlar da igiddir. Kişilər kimi qeyrətli, vətənpərvər, cəsarətli və mərddirlər. Qadın ərinə, ana oğluna, bacı qardaşına hərətli sevgi ilə bağlıdır. Nişanlı qızların sədaqət və fədakarlıqları isə dastanların əsas motivlərindəndir.

¹ Mənbələrdə Boz aygırlı Bamsı Beyrək kimi verilməkdədir – tərtibçi

Dirsə xanın arvadı oğlunun ovdan dönmədiyini görəncə, atının belinə atlanır, “qırx incə belli qız”la onu axtarmağa gedir; yaralı oğlunu tapıb gətirir. Qazanın oğlu əsir düşdükdə Boyu uzun Burla xatun silahlənir, oğlunu qurtarmağa gedən ərimni təqib edir, adlı-sanlı qəhrəmanlar sırasında savaşıır. Selcan xatun nişanlısı Qanturalı ilə çiyin-çiyinə vuruşur. Düşməni yerə sərərək, yaralı nişanlısının başı üstünə gəlir: “Yağının bir ucu sənin, bir ucu da mənim”, – deyə cəbhə alır. Selcan xatun, Dədə Qorqud üslubu ilə söylərsək, “Qız xalqı arasında ov ovlayıb, quş quşlaması, sağına soluna iki qoşa yay çəkməsi, atdığı oxun yerə düşməməsi” ilə məşhurdur. Dəli Domrulun “Öz canına əvəz bir can aradığını” duyan arvadı ona: “Mənim canım sənin canına qurban olsun”, – deyir.

Dastanlarda qadınlara verilən yüksək mövqenin misallarını burada tamamilə verib bitirə bilmərik; buna məqaləmizin həcmi imkan vermir. Bu qədərini qeyd edək ki, dastanlara görə, “Ana haqqı, Tanrı haqqıdır!..”

İslam dinindən təsirlənmiş olan dastanlarda əsas mühit islamiyyətdən əvvəlki etiqadlarla iç-içədir. Qəhrəmanlar daha çox təbiət qüvvələrinə tapınırlar. Hər dastanın sonunda xeyir-duası ilə hazır olan və ən çətin zamanlarda müşkülləri həll etməyə bir övliyə məsləhətlərilə yetişən Dədə Qorqud elin mənəvi atası, birliyin simvoludur. O bir atadır, Qorqud ata!

Biz burada dastanların ədəbiyyat və sənət baxımından təhlilinə girişmədən, sadəcə ideoloji tərəflərinə diqqət edirik. Bu baxımdan yazımızı xülasə edəsi olsaq, deyə bilərik ki:

“Dədə Qorqud” dastanları vətən, din, hürriyyət, eşq, sədəqət və fədakarlıq hisslərini aşılamanı milli bir əsərdir.

1950-ci ilə qədər faydalı bir xalq əsəri olaraq, mənimsənilən və dərsləklərə salınaraq sovet Azərbaycanının məktəblərində oxutdurulan “Dədə Qorqud” dastanları gözdən düşdülər. Sovet ədəbiyyat tənqidçiləri ilə müəllimlərinin yaxın bir keçmişdə təqdirəci bir üslubda yüksəlttikləri bu şah əsər indi “zəif və zərərli bir əsər” deyə, dərsləklərdən çıxarıldı, kitabxanalardan atıldı. “Millətçilik, dinçilik, bərabərlik”in rəvac verəni “inqilab ideologiyasına

zidd, fəsad törədən bir əsər” deyə elan edildi. Əsəri bu günə qədər idealizə edən şəxslər isə “sovet əleyhdarı, ziyanlı insanlar” deyə bütün mövqelərindən çıxarıldılar.

Dədə Qorqud – türk və Azərbaycan xalqının bir nurani piri – indi “bir irtica və gerilik rəmzi” deyə elan edilir.

Əlbəttə, çoban ilə xanın, ata ilə oğlunun, ər və arvadın, bacı ilə qardaşın qarşılıqlı sevgiləri ilə boylar (tayfalar) arasındakı qardaşlıq və birlik hisslərini, bir sözlə, insan topluluğunu təşkil edən bütün sinif və təbəqələr arasında vətən və ailə kimi mənəvi ortaq dəyərlər naminə birləşib qaynaşmanı və bu uğurdakı qəhrəmanlıqla mübarizəni mödh edən mürşid bir Pirə, bütün bu anlamların amansız düşməni olan bolşeviklər necə dözə bilərlər?!

Onlar “sovet patriotizmi” deyə ortaya atdıqları və Sovetlər Birliyində olan qeyri-rus bütün millətlərin “ağabəyi” rus millətinin ancaq icazə verəcəyi fikirlər xaricində bir sıra milli və vətəni əsasları qoruyan “seperatist (təfriqə)” ideologiyalara qətiyyətlə dözə bilməzlər. “Sovet patriotizmi”nə zidd hər cür ideologiyanın kökünü kəsmək, sovet hökumətinin israrla tətbiq etdiyi əsas siyasətdir. Bu siyasət baxımından yerli tarix və ədəbiyyat fəxrlərini idealizə etmək bu yerlərdə yaşayan “kiçik qardaş”ların “böyük qardaş”– rus ağabəyisi ilə (!) birləşməyə əngəldir. Bu əngəli xatırladan ən kiçik şey təhlükəli bir amil kimi kəsilib atılmalıdır.

“Dədə Qorqud” məhz bunun üçün rədd edilir.

“DƏDƏ QORQUD” OĞUZNAMƏLƏRİ

Kırzioğlu Mustafa Fəxrəddinin bu başlıq altında bir əsəri çap edilmişdir¹.

Dörd kitab halında hazırlanan əsərin nəşr olunan qismi birinci kitabdır. Digər üç kitab sonra basılacaqdır. Əlimizdəki 132 səhifə tutan cildin üz qabığında bunu oxuyuruq: “Bu dastanların Kiçik Arsaklılara – Arşakunik dövlətini (m.ö. 149 – m.s. 429) quran əski oğuzlara aid olduğunu bir sıra dəlillər isbat edir. “Erməni tarixi”nin iç üzünü, gerçək mahiyyətini göstərir”.

Kitabın içindəki mövzuların üz qabığında verilən mündəricatına bir göz gəzdirməklə bunların nə qədər orijinal olduğu bizi dərhal maraqlandırır. Gürcüstandakı Orbelian ailəsinin, erməni Mamikonyan sülaləsinin, Dağıstandakı Şamkallıların və Azərbaycandakı Baranlıların (Qoyunlular) mənşələrinə dair verilən maraqlı məlumatın “Dədə Qorqud” hekayələri ilə sımsıx bağlı olduğunu görürük.

Kitabın “Başlangıç qismi”ni oxuyuruq. Müəllifin böyük bir sevgi ilə mövzuya bağlı olduğunu dərhal anlarıq. “Qurandan sonra ən çox oxuduğum kitab”, - deyər bəhs etdiyi “Dədə Qorqud” kitabına M.Fəxrəddin qəlbən aşıqdır. Bu eşqlə o illərlə çalışmış, araşdırmış, nəhayət, böyük bir sevinc içində mühüm bir kəşf etdiyi qənaətinə gəlmişdir.

“Dədə Qorqud” haqqında bu günə qədər bütün dünyada nəşr olunan əsərləri və bu mövzu ilə əlaqədar bütün oğuz rəvayət və mənqibələrini tədqiq edən müəllif mütəxəssislərin XIV-XV yüzillərə aid etdiyi hekayələrin daha əski dövrlərə aid olması nəticəsinə varmışdır.

“Bütün oğuz dastanları və çox yayılmış canlı ənənələrinin Arsaklılar çağındakı oğuzların həm də “Armeni” adlanan Şərqi

Anadolu, Azərbaycan və Gürcüstandakı 6 əsrə varan hakim və sonra da dağılmış bəyliklər halındakı yaşayışına aid olduğunu əsaslı dəlillərlə təsbit edən” M.Fəxrəddin “ulu tanrının aciz quluna verdiyi belə bir imkana” çox sevinir. Onun fikrincə, bu kəşf “ümumtürk tarixi üçün “Orxon və Yenisey” yazılarının oxunması dərəcəsinə və bəlkə də, onlardan daha mühümdür”.

“Anadolu və Ön Asiya türk tarixinin, əldə edilən bu kəşflə, – M.Fəxrəddin söyləyir, – yeni-yeni öyrənilən qaynaqlardan süzülən əsaslı faktlara görə, başdan yenidən yazılması lazım gələcəkdir. Arsaklıların türkmən və oğuzlardan ibarət olduğunu anlayıb çözməyə yarayan “Dədə Qorqud oğuznamələri” sayəsində milli həyatımızda və elm aləmində yeni baxış və anlayışlar yaranacaqdır”.

Bu iddialı əsərin başlanğıcdan sonra gələn “Giriş” qismi Böyük Part İmperatorluğunu quran Arsaklıların türklüyünə ayrılmışdır. Bu bölümün ilk fəslində 90 ildən bəri türk tarixçiliyində Partların türklüyündən bəhs edən müəlliflərin araşdırmaları xülasə edilmiş, ikinci fəslində də oğuznamələr ilə başqa yazılı xatirələrdə oğuzların Şərqi Anadolu, Azərbaycan və Gürcüstanda qədimdən mövcudluğunun təfəsilatı verilmişdir. Kitabın ikinci bölümündə oğuznamələrdəki yer adları diqqətlə və ətraflı surətdə incələnmiş və bunların bu günkü durumları ilə əski dövrlərdəki durumları arasındakı bağlar təsbit olunmuşdur. Kitaba Şərqi Anadolu, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanın ətrafını əhatə edən bir oğuz xəritəsi əlavə edilmiş və bu xəritədə “Dədə Qorqud” və digər oğuznamələrdə xatırlanan yer adları göstərilmişdir. Cildə bir də 122 kitab adını əhatə edən zəngin bir bibliografiya əlavə edilmişdir.

Müəllifin on beş ildən bəri bu işə könül verməsi və böyük bir dözümlü və səbrlə çalışmasının bir məhsulu olan bu əsərin mütəxəssis tarixçilər tərəfindən xüsusi diqqətlə qarşılmasını umur. müəllifin də digər üç kitabın nəşrinə dərhal müvəffəq olmasını ürəkdən diləyirik.

Azərbaycan və ümumiyyətlə, Ön Asiya tarixi üçün bilavasitə önəm daşıyan bu araşdırmaların sevindirici kəşflərinin bü-

¹ Kırzioğlu M.Fahrettin. Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul. 1952. Burhanettin Erenler Matbaası. 132 sah., I kitab, fiyatı: 250 kuruş

NOVRUZ BAYRAMI

tünlüklə, hamımızı sevindirərək, qəbul olunmasını cani-dildən diləyir və hər şeydən öncə, elm sevgisi və qeyrətilə çalışdığı aşkar görünən müəllifi səmimiyyətlə təbrik edirik.

Elm və xüsusən tarix elmi ilə maraqlanan oxucularımıza M.Fəxrəddinin bu əsərini görmələrini ciddiyyətlə tövsiyə edirik.

Qeyd: Arsaklılara iranlılar “Eşkaniyan”, avropalılar “Arsacides”, əski ermənilər “Baglivig, Bahlavani” və Qərb qoluna da “Arsaguni” deməkdədir.

“Vətən” qəzetinin sənət və ədəbiyyata ayırdığı bir səhifədə ədəbiyyatçılardan Abdulkərim Gölpınarlı “Novruz=Yenigün” başlığı ilə əski İstanbul qəzetlərinin eynən “Novruziyə”lərini xatırladan gözəl bir məqalə nəşr etdi.

Mövlananın, Füzulinin, Nədimin və xalq şairlərinin təbiətin yeniləndiyini, baharın gəlməsini öyərək, Novruza sevinən parçalarını nəql edən bu yazıda “Bütün bayramların inancla, xatirəylə, ənənəylə, duyğuyla” sıx əlaqəsi olduğu qeyd edilir, fəqət “bir bayramdan başqa heç heç birinin təbiətlə dərin bir bağı yoxdur”, – deyilir.

Mövzu, azərbaycanlılar kimi söylərsək, Novruzdur. Novruz bayramında, bütün bayramlar kimi, – Gölpınarlının ifadəsiylə – “kitablardan kitablara, beytlərdən beytlərə, ağızlardan ağızlara keçən, oxunan və söylənən nağıl ünsürləri vardır, ənənələrdə yıxılmaz, sarsılmaz bir yeri vardır, hətta müsəlmanlıqdan sonra o günə əlavə edilən təsadüflərlə islami təsirlər vardır, amma əsl xarakteri gerçək, tam bir gerçək təbiət bayramı olmasıdır”.

Klassik Şərq ədəbiyyatının doymadan tərənnüm etdiyi Novruzun müxtəlif kulturların qarışdığı Azərbaycanda özəl bir yeri vardır. Novruz ənənəsini nağıllardakı Cəmşidin taxta çıxmasına bağlayan İran rəvayəti bu yaranma mərasiminin Azərbaycanda olduğunu təsəvvür edir. Klassik sözlük “Bürhane-qate”nin yazdığına görə, Cəmşid dünyanın hər tərəfini gəzmiş, Azərbaycana gəlmiş, buranı bəyənmiş, gündoğana baxan yüksək bir təpənin üstündə bir taxt qurduraraq, şahənə əlbisələr geymiş olduğu halda bu taxta oturmuşdur. Başında daş-qaşlı və parıltılı bir tac varmış. Günəş doğarkən, işığı bu tac və taxta düşürəcə, bütün o yerləri nura qərş etmiş və hər kəs bu durumu xeyirə yozaraq, olduqca sevinmiş və bu günü Yenigün (Novruz) deyər, elan etmişdirlər.

Sasanilər dövründə mövcud olan Novruz ənənələri Yəzdigürd zamanında qadağan edilmişdi. Ərəb istilasından nəticəsində müsəlman olan İranda bu ənənəyə önəm verilməmiş, sünni İran Novruzunu bilməmişdir. İrandakı türklərdən mütəşəkkil əsgəri qüvvəyə zorla şiiyyəni qəbul etdirən səfəvilər bu ənənəni canlandırmışlar. Şiiyyənin təsiriylə “Cəmşid”in taxtına “Həzrət Əli” çıxmışdır.

Ustad Köprülü 1927-ci il tarixli “Həyat” dərgisinin I cild 18-ci sayında yazdığı “Novruz” məqaləsində Üçüncü Əhməd zamanında səfirliklə İrana göndərilən Dürri Əfəndinin səfəvi sarayındakı Novruz mərasimi haqqında verdiyi məlumatı nəql edir.

Müstəqil Azərbaycan hökuməti zamanında Novruz milli bir bayram olaraq, rəsmən qeyd olunurdu. O gün bütün millətlə bərabər dövlət müəssisələri də çalışmırdı. Hökumət tərəfindən mərasim hazırlanırdı, ordunun keçid mərasimi icra olunurdu. Bu münasibətlə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin tərtib etdiyi 21 Mart tarixli toplantıda 1920-ci ildə icra olunan Novruz rəsmi keçidinin bir xatirəsi anıldı.

Milli Hökumətin qurulmasına təsadüf edən illərdə belə formalaşan milli hərəkət və ümumi türkçülük davasında Novruz və ya Yeni günün özəl bir yeri olmuşdur. Türkçülük və milliyətçilik yoluna girən Azərbaycanda Novruz bayramı Cəmşid və ya şii səfəvi ənənələrinə deyil, Ərgənəkən əfsanəsinə bağlanır və adına da “Qurtuluş bayramı” deyilirdi. Əsrlərlə ətrafını saran dağlar arasında əsir qalan türklər bir dəmirçinin mərifəti və Boz Qurdun bələdçiliyi ilə əsarətdən qurtularaq geniş dünyaya qovuşmuş və hərr olmuşlar. 9 martda baş verən bu uğurlu hadisə, yeni təqvimlə 21 marta təsadüf edən bir Yeni gündə, bir Novruzda olmuşdur.

Azərbaycanda Qurban və Ramazan bayramlarından daha parlaq surətdə icra olunan bu bayramın milliyətçi mətbuat və nəşrlərdəki adı “Yeni gün” və ya “Qurtuluş bayramı” idi. Azərbaycan gəncliyinin çarizmə qarşı girişdiyi gizli qurtuluş hərəkatında bu bayrama həsr olunan özəl toplantılarda “Ərgənəkən”

əfsanəsi anlaşıldı. Eyni zamanda, Bakıdakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə İsmailiyyə binasının möhtəşəm salonunda ümumi bir bayramlaşma mərasimi tərtib olunurdu.

Bunlardan, çarizmin devrildiği 1917-ci ilə təsadüf edən Novruz bayramlaşması çox həyəcanlı olmuşdur. Bu bayramlaşmada hürriyyətin istibdadı qələbəsinə xeyir allahı Hörmüzün şərəf allahı Əhriməne qələbə çalması ilə müqayisə etmiş olduğumu ar-kadaşımız Ə.Yurdsevər mənə son günlərdə bir vəsilə ilə xatırlatmışdı.

İran-Turan kultürünü özündə birləşdirən Novruz bayramı Azərbaycandakı özəlliyilə nağıldan artıq gerçək bir təbiət, həyat və hürriyyət bayramı olaraq xalq kütlələrinin adət və ənənələrində yer almaqdadır və əsl dəyəri də bu nöqtədədir. Qəməri təqvimə görə, Qurban və Ramazan bayramları bəzən qışa, bəzən bahara, bəzən yazıya, bəzən də payıza rastlayırlar. Halbuki Novruz bayramı sabit bir tarixdə keçirilməkdədir. Qaranlıq və soyuq qışdan aydınlıq və ilıq bahara çıxmaqla Novruz bayramı gəlmiş olur. Övvalkiləri dini, bəsit bir mərasimlə keçirən Azərbaycan, o birini, sözün tam mənasıyla, yeni bir gün, yeni bir həyat başlanğıcı kimi qarşılayır.

Bu bayramda hər şey yenilənir, hələ uşaqlara mütləq yeni əlbisələr geydirilir. Övladlarını sevindirmək üçün ən kasıb ailələr bütün imkanlarını sərf edirlər. Türkiyədəki Şəkər bayramı kimi, Azərbaycandakı Novruz bayramı da üç gün davam edir. Bütün ailələr bir-birlərini evlərində ziyarət edir, bayramlaşır. Süfrələri hər cür şirniyyatlarla bəzədilmiş olan evlərin qapıları bütün bayram günlərində ziyarətçilərə açıq saxlanılır.

Bayrama təsadüf edən dörd həftənin “üskü” adlanan çərşənbə günlərində “tonqal” deyilən atəşlər yandırılır və gənclər bu atəşlər üzərindən atırlar, əylənirlər. Həmçinin masqara qılıqlarına girərək, qapı-qapı dolaşan “Kos-kosa” (Karnaval)ların halı da çox əyləncəlidir. Əsl bayram günlərində isə uşaqların ayrı-ayrı qrup təşkil edərək, ailədən ailəyə gedərək xor halında:

“Gəldi Novruz bayramı, açıldı güllər, lalələr,
Səbzəpuş oldu çəmənlər, bülbül eylər nalələr”, –
mətləsilə başlayan bir “Novruz ziyə” oxumaları vardır ki, bu özlü-
yündə bir şeir, bir bahardır.

Fəqət bütün bunlar indi yalnız tarixdir. Yuxarıdakı hekayə-
də zəatən keçmişin təsviri anladılmalı idi. Çünki sovet istilası
altındakı Azərbaycanda Novruz ənənəsinin halı mərhum Şəm-
səddin Sami bəyin “Gəvəyi-ahəngər” (“Dəmirçi Gavə”) pyesində
təsvir etdiyi Novruz səhnəsi halındadır. Bu pyesdə bahar və
günəş kultunu bir Novruz günündə kəşf edən insanlar qorxunc
bir istibdad rejimi quran Zöhhakın qaniçən cəlladları tərəfindən
təqib olunurlar.

“Novruz günüdür, günəş doğur”, – deyə təbiətə tapınan hür-
riyyət möminlərini necə Zöhhakın cəlladları yaxalayıb öldürür-
lərsə, hürriyyət və istiqlal aşiqi çağdaş azərbaycanlılar da Zöh-
hak rejimi, yəni QPU¹ idarəsinin eyni zülm və təqibətinə məruz
qalırlar. Novruz bugünkü sovet əsiri Azərbaycanında daha ya-
saqlanmış günlərdəndir. Gözəl bir təbiət və təbii qurtuluş bay-
ramı, milli bir xalq ənənəsi olduğu üçün Novruz qadağan edil-
mişdir. Bu yasaq ona bütün gözəllik və gözəllikləri üstündə yeni
bir mənə və əhəmiyyət bağışlamış, bizi onun həsrətini çəkməyə
daha qüvvətli bir vəsilə vermişdir.

Bəli, zamanın axını və şərtlərin dəyişməsilə kültürəl, siyasi
və dini hadisələrdən təsirlənən, bütün insanlığa şamil bu təbiət
bayramı Novruzun Azərbaycan xalq ənənələrində sarsılmaz bir
yeri vardır. Gerçək bir təbiət, yenidən doğuş, qurtuluş və yeni-
lənmə simvolu olan bu gün Azərbaycan folkloruna daxil olmuş.
həqiqi bir ənənə halını almış, xalq bayramı olmuşdur.

Bir millətin təşəkkülündə dM, din və tarix qədər ənənənin
də önəmli bir rolu vardır; hətta bəzi sosioloq və filosoflar bu
sonuncuya xüsusi əhəmiyyət verirlər.

¹ Dövlət Siyasi İdarəsi (Государственное политическое управление
(ГПУ)). “QPU” adı “KQB” adından əvvəl yaranmışdır – tərtibçi.

Çağdaş demokratiya anlayışı baxımından diqqətdən kənar
qalması mümkün olmayan xalq ənənəsinə, insanlıq ideallarına
əngəl olmaması şərtilə, önəm vermək, onu təşviq etmək bir
zərurət, bir vəzifədir.

Yaxın bir gələcəkdə, Hürmüz taleli bir zəfər günündə sovet
“Ergenekon”undan qurtulacaq Azərbaycanda yeni bir günün
gələcəyinə şübhə etməyə.

Novruz ənənəsinin “il təhvil” deyilən bir ənənəsi vardır.
Köhnə ilin yeni ilə keçdiyi, gecə ilə gündüzün tam bərabər ol-
duğu saata “təhvil saati” deyilir. Təhvil saatında bütün ailə üzv-
ləri xonça adlanan bir süfrənin başına toplanırlar. Şamlar yan-
dırılır. Ailə başçısı Novruz duasını oxuyur. Dua budur:

“Ya mukallibəl kulubi vəl absar,
Ya müdəbbirəl leyli vən nahar,
Ya muhəviləl holi vəl əhval,
Həvvül halena ilə əhsənül hal”.

Mənası belədir: “Ey qəlbləri və gözləri dəyişdirən, ey ge-
cəni və gündüzü təqdir edən, ey hal və şərtləri başqalaşdıran Al-
lah, bugünkü durumumuzu daha yaxşı bir duruma inqilab etdir!”

“DƏDƏ QORQUD”

“Dədəm Qorqud gələbənə şadlıq çaldı, boy boyladı, soy soyladı, bu Oğuznaməni düzdü, qoşdu”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan

Çox qiymətli bir səyahətnamənin müəllifi olan Adam Oleari həm katib, həm müşavir kimi çalışdığı səfirliyin heyəti ilə birlikdə 1698-ci ildə Dağıstan və Azərbaycandan keçib İrana səyahət edərək, yenə həmin yolla geri dönərkən, Dərbənd yaxınlığında gördüyü “Qırqlar məzarlığı” kimi tarixi abidələrdən bəhs edərək belə yazmaqdadır: “Burada biz daha iki müqəddəs müsəlmanın türbəsini ziyarət etdik. Bunlardan biri Pir Muxara (Pyhr Muchar) aid olub ovalıqda, digəri isə İmam Qorqudun (İmam Kurchud) dağ üzərindəki türbəsi idi. (Həzrəti) Məhəmmədin yaxın qohumlarından olub, hər zaman onun ayaqları ucunda oturan, ondan dərs alan və peyğəmbərin vəfatından sonra guya 300 il daha yaşamış olan İmam Qorqud özünü kral Qazanın xidmətinə vermişdi, ona qopuz çalaraq hərbi türkülər söylərdi”².

Bir mağarada yerləşən türbənin içində və çölündə Qurban bayramına təsadüf edən bu ziyarət əsnasında uzaq yerlərdən gələn qadın və qızların daşın içində oyulmuş çuxurdakı tabutun ətrafında yalın ayaqla dolaşdıqlarını təsvir edən A.Oleari səyahətnaməsinin başqa bir yerində³ Dədə Qorqudun xidmət etdiyi Kral Qazan haqqında məlumatı da qeyd etmişdir. Yerlilərdən topladığı bu məlumata görə, çox əski zamanlarda Midiyada Qazan adlı bir kral hakimiyyətdə idi. Bu kral Elbrus dağının arxasında, bu gün daha çox yəhudilərin olduğu, Tabasaran ölkəsində yaşayan oğuz millətindən

nəşət etmişdi. Təbrizdə Acı çay kənarındakı məzarı bu gün belə mövcuddur. Onun xanımı Kraliça Burlanın (Burlea) qırx addım uzunluğundakı türbəsi Urmi qalasının yanında göstərilməkdədir.

İrənlilərin söylədiklərinə görə, bu oğuz milləti bugünkülərə nisbətə çox daha uzunboylu və qüvvətli vücuda malik insanlar idi.

A.Olearidən bir qədər sonra – XVII əsrin ortalarında buraları ziyarət edən məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin də işarə etdiyi Qorqudla bağlı səyyahın verdiyi məlumat tarixi qaynaqlara uyğundur. Bir sözlə, “Dədə Qorqud”u təşkil edən boylardakı “Salur Qazan”la xanımı “Boyu uzun Burla xatun”, heç şübhəsiz ki, A.Olearinin bəhs etdiyi Kral Qazanla, qəbrinin uzunluğu qırx addım olaraq göstərilən Kraliça Burladır. Qorqudun Həzrəti Məhəmməddən sonra 300 il daha yaşamasına gəlinə, bu, iki müxtəlif rəvayətin birləşməsindən doğan bir məsələ ola bilər. Hekayətlərin birində, Həzrəti Məhəmmədin üzünü görüb gələn bir qəhrəmandan bəhs edilməkdədir. Bu, islamıyyətin ilk dövrlərinə təsadüf edən və oğuz dövləti olan Göytürk xaqanlığının Həzrəti Məhəmmədə bir səfir göndərmiş olduğuna işarət sayılır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da müqəddimə qismində Qorqudun Həzrəti Məhəmməd zamanında deyil, ona yaxın bir dövrdə Bayat boyundan çıxdığına dair bir işarət vardır. Diqqətəlayiq sayılacaq bir nöqtə, XVII əsr müəllifi Öbülqazi Bahadır xan tərəfindən Salur Qazanla Dədə Qorqudun Həzrəti Məhəmməddən 300 il sonra, yəni Abbasilər dövründə yaşadıklarını qeyd etmiş olmasıdır ki, bu da Qorqudu X-XI əsrlər ədəbi şəxsiyyəti kimi qəbul edənlərə haqq verəcək mahiyyətdədir. Dədə Qorqud boylarından bir sıra rəvayətlərin Ağqoyunlular dövrünə aid olduğunu iddia edənlər, əsasən, bunların ən əski mənbələrdən dəyişdirilmiş olduğunu qəbul edirlər.

Dədə Qorqud və Qorqud ata adları ilə xatırlanan, tarixi və ədəbi olmaq üzrə iki şəxsiyyət halında qarşımıza çıxan Dədə Qorqud azərbaycanlıların da daxil olduğu oğuz-türk icmasının mənqibəvi ozanları və oğuz xanlarının müşküllərini həll edən bilici, vəzir və məsləhətçisi kimi göstərilməkdədir. Ədəbi şəxsiyyət olmaq etibarilə də əski oğuz ənənələrindən alınma bir sıra

¹ Məqalə Mirzə Bala imzası ilə nəşr olunmuşdur – tərtibçi.

² Adam Oliarius, Puteşestvie po Moskoviyu i Persiyu, almancadan tərcümə edilən: P.Barsov, Moskva, 1870, kitab 6, fəsil IX, s.971

³ Eyni əsər, s.968

nağıl və dastani hekayələrin bir araya toplandığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi sayılmaqdadır.

Hələ Elxanilər dövrünün tarixçisi Rəşidəddin “Dədə Qorqudun həddindən artıq hekayəsi olduğunu” qeyd etmişdir. Bizə gəlib çatan 12 boyun hamısında başlıca mövzunu cəsarət və şücaət təşkil edir və oğuz türklərinin ictimai birliyini, adət-ənənələrini əks etdirən bu boyları məzmununa görə qəhrəmanlıq, məhəbbət və mitoloji boylar olmaq üzrə üç qrupa ayırmaq mümkündür. Azərbaycan türkcəsində yazılmış ən əski türk nəsrinin ən saf və ən təmiz nümunələrini ehtiva edən bu boylar Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi, ədəbi və lisanə bir abidəsi sayılmaqdadır.

Drezden kitabxanasında yeganə nüsxəsi olan və nə zaman təsbit edildiyi hələlik məlum olmayan bu əsərdən bəzi boyları tərcümə və nəşr etmək surətilə ilk dəfə 1815-ci ildə almanlar, sonra da 1894-1903-cü illərdə ruslar bəhs etmişlər. Birinci Dünya müharibəsi illərində türk tədqiqatçılarından Kilisli Rüşət Drezden nüsxəsindən surəti çıxarılmış Berlin kitabxanasındakı nüsxənin yeridən üzünü çıxarıb 1332-ci (1916-cı) ildə bu on iki boyu İstanbulda nəşr etdi. Son zamanlarda italyan türkoloqlarından professor E.Rossi Vatikan əlyazmaları arasından “Dədə Qorqud” boylarının altısını ehtiva edən ikinci bir əlyazmanı tapmış və bunu nəşr etdirməklə yanaşı, eyni zamanda, 1951-ci ildə şərqşünasların İstanbulda keçirilən konfransında təbliğatını aparmışdır.

“Dədə Qorqud” boyları 1950-ci ilə qədər Sovet Azərbaycanında məktəblərdə tədris edilərək böyük bir rəğbət qazanmışdı. Bu boyları “Azərbaycan folklorunun ən əski bir abidəsi” kimi təsvir edən Bakı Universitetinin professorlarından Dəmirçizadə “Dədə Qorqud” motivləri əsasında oğuz xan və bəylərini idealizə edən bir pyes də yazmışdı. Fəqət keçən ildən etibarən vəziyyət dəyişmişdir. 1950-ci ilin may ayında Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi Bağırov “Dədə Qorqud”un kobud siyasi səhv olduğunu partiya yığıncağında rəsmi olaraq elan etdi. Bu rəsmi elanın ardınca dərhal qələmə sarılan “filologiya elmləri doktorları” “Ədəbiyyat qəzeti”ndə “Dədə Qorqud”un xanlara və bəylərə qarşı “mübarizə apa-

ran” xalq qəhrəmanlarına əsla yer vermədiyini, feodalları idealizə etdiyini və buna görə də “xalq düşməni bir əsər” olduğunu irəli sürdülər. Fəqət bu iddia şəxsi bir inam və qənaətdən ziyadə, Moskva-dan verilən bir əmrin kor-koranə icrasından başqa bir şey deyildi.

Sovet İttifaqının rus olmayan millətlərin milli kultür dəyərlərinə qarşı apardığı mübarizənin bütün şiddətilə davam etdiyi bir zamana təsadüf edən bu qərar 1946-cı ildə ədəbiyyat cəbhəsində başlayan ilk çarpışmalardan sonra – aparılan təmizlikdən sonra əslində gözlənilirdi. SSRİ Ədəbiyyat Cəmiyyətinin 1947-ci ilin yayında keçirilən XI ümumi yığıncağında milli bölmələrin hesabatları ilə bağlı müzakirələrdə qeyri-rus millətlərin ədəbiyyat sahəsində “çox təhlükəli bir yolda” olduqları bildirilmişdi. Bu toplantıda Latviya, Litva və Estoniya kimi millətlər “Qərbi Avropa kultürə qarşısında diz çökməkdə”, Ukrayna, Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Türkünstan (Orta Asiya), Gürcüstan və Ermənistan isə “milli keçmişlərini ideallaşdırma və romantikləşdirməkdə” günahlandırılmışdı. 1948-ci ilin dekabr ayında toplanan XII ümumi konqresdə çar istilasına qarşı mübarizə aparan türkünstanlı xalq qəhrəmanlarını tərənnüm edən bir əsər münasibətilə Boris Qorbatov adlı bir rus kommunisti Moskva naminə belə deyirdi: “Səbiq rus imperatorluğunun kənar əyalətləri üçün Rusiyaya ilhaq hadisəsi nəyi ifadə etməkdə idi? Bu hadisə milli fəlakəti, yoxsa irəliyə doğru bir addım idimi? Marksizm elmi bu mənada doğrudur. Bu məmləkətlərdən, məsələn, Qazaxıstan (yəni Türkünstanın Şimali-qərb bölgəsi) Rusiyaya ilhaq edilməmiş olsaydı, Çin və yaxud Xokand tərəfindən parçalanıb udulacaqdı. Və nəticə etibarən ilə ingilis müstəmləkəçilərinin asan bir şikan olacaqdı. Belə olduğu təqdirdə, yəni, daha doğrusu, bu belə də qəbul olunmalıdır, bütün dastan və qəhrəmanlıq hekayələrini, bütün folkloru və onun qəhrəmanlarını, eləcə də bütün ədəbiyyatı yalnız bu nöqtəyi-nəzərdən mütalib etmək lazımdır. Xalq ədəbiyyatının yerli feodallara qarşı mübarizədə Rusiya ilə birləşmək üçün çarpışan qəhrəmanları idealizə edilməlidir.

Türkünstan üçün deyilmiş olan bu sözlər, bir qayda olaraq, bütün qeyri-rus millətlərinə şamil edilmişdir. Milli keçmiş, milli qü-

DÖVLƏT QUŞU

ruru və tarixi milli qəhrəmanları tərənnüm etmək günah sayılmaqdadır. Qafqazın böyük milli bir qəhrəmanı İmam Şamil 1947-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda professor Əcəmyan tərəfindən Türkiyə və İngiltərənin casusu elan edildi. Halbuki azərbaycanlı Heydər Hüseyn oğlunun “XIX əsrdə Azərbaycanın ictimai təfəkkür tarixi”¹ adlı əsərində İmam Şamil müsbət vəsfləri ilə göstərilmişdi. “Çarizmin meydana gəlməsi və feodal zülmünə qarşı mübarizədə Azərbaycan kəndlisinə İmam Şamil tərəfindən hər cür kömək göstərildiyi” qeyd olunan bu əsər 1950-ci ilin martında hətta Stalin mükafatını da qazanmışdı. Fəqət “Dədə Qorqud”u qanunsuz əsər elan edən Bağırov Şamili tərənnüm edən bu əsəri də ləğv etməyə və həmin ilin may ayında isə Stalin mükafatının geri alınmasına müvəffəq oldu. Rusiyaya qarşı apardığı 25 il sürən qəhrəmanca mübarizəsinin təsiri ilə hələ də haqqında qəhrəmanlıq dastanlarının yaranması davam edən İmam Şamil tarixi olmaqla bərabər, mənqibəvi və simvolik ölməz mənəvi şəxsiyyəti ilə rus imperializmi üçün təhlükə təşkil etməkdə davam edir.

“Dədə Qorqud”dakı motivlər isə tamamilə başqa qəbildəndir. Belə ki, bu boylardakı hadisələrin cərəyan etdiyi vaxt və yerin nə dünənki, nə də bugünkü Rusiya ilə bir əlaqəsi var. Əsasən “Dədə Qorqud” dövründə rus milləti də mövcud deyildi. Buna görə də rus istilası və bu istilaya qarşı mübarizədən söhbət belə ola bilməz. Fəqət əvəzində Şamil mənqibələrində olduğu kimi, “Dədə Qorqud” dastanlarında da qəhrəmanlıqlarla dolu parlaq keçmiş vardır. Millətin milli mənliliyini, milli şüurunu və milli vicdanını tərənnüm və ona böyük milli ideallar təlqin edən belə bir əsərin təbliğ və tədrisinə Moskva əsla dözə bilməzdi. Həqiqətən, Ukrayna şairi Sosyuranın² 1944-cü ildə yazdığı “Ukraynanı sev” əsəri də məmləkətinə və millətinə sevgi təlqin etdiyi üçün şairi ilə bərabər eyni aqibətə uğramışdır.

Azərbaycan türkünün ortaq milli istək və diləklərini, onun yaşayışa, dünyaya, millət və yurd məsələlərinə baxışını, həyəcanlarını, sevinc, kədərlərini canlandıran xalq ədəbiyyatımızın hekayələr² qismində sıx-sıx adı keçən bir dövlət quşu vardır.

Taleyinin arxasınca qaçmağa, baxtını aramağa və sınağa çıxan adsız bir qəhrəman, əhalisi ölmüş hökmdarın yerinə yenisini seçmək üçün toplanmış bir ölkəyə gedib çıxır. Onlar bir quş uçururlar. Bu quş kimin başına qonarsa, o adam dövlət raisi olur. Həqiqi quşdan ziyadə xalq iradəsinin simvolik timsalı olan bu “dövlət quşu” hər yerdə və hər zaman o bəxt arayan qəhrəmanın başına qonar.

Fəqət hekayələrdəki simvolizm yalnız xalq iradəsinin “dövlət quşu” şəklində ifadə edilməsindən ibarət deyildir. Dövlət quruluşunda milli iradənin başlıca, təməl daşı rolunu oynadığını və yaxud oynaması lazım gəldiyini göstərən bu cəhətdən başqa, daha mühüm olan bir cəhət də vardır. “Dövlət quşu” hər igidin başına qona bilməz.

İnadın, ehtirasın, ötkəmliyin qüvvəti “dövlət quşu”nun qarşısında bir heçdir. “Dövlət quşu”nun iltifatına nail olmaq üçün ağılından başqanlıq və vəzifə fikirləri keçirmədən, böyük milli mənfəətlər uğrunda fədakarlıqlarda bulunmaq, təhlükələrlə qucaqlaşmaq, xalqı ön qorxunc fəlakətlərdən qurtarmış olmaq, mərdliyin, qəhrəmanlığın yüksək həmlələrini göstərmək kimi yüksək insani xarakter sahibi olmaq gərəkdir.

Bəzən seçkilərdən şübhələnmələr olur. “Quş”un yanıldığını zənn edərək, onu bir neçə dəfə təkrar-təkrar uçururlar. Fəqət milli iradə intixabında yanılmaz. Milli vicdan haqdan qaçmaz. “Dövlət quşu” intixab etdiyi şəxsın başına qonmaqda davam

¹ Akademik Heydər Hüseynovun (1908-1950) “Azərbaycanda XIX əsr ictimai fikir tarixindən” kitabı nəzərdə tutulur – tərtibçi

² Sosyura Vladimir Nikolayeviç (1897-1965), “Ukraynanı sev” şeirinə görə 1951-ci ildə repressiyaya uğrayan, Ukraynadan olan sovet şairi – tərtibçi

¹ M.B.Məmmədovun imzalarından biri – tərtibçi

² Müəllif nağılları nəzərdə tutulur – tərtibçi

edər. Və davam edincə hər kəs onun intixabı önündə baş əyməyə məcbur qalır.

“Dövlət quşu”nun iltifatına nail olmaq üçün qəhrəmanın çətin və tikanlı yollardan keçməsi lazımdır. Mövcud ictimai nizamdan şikayətçi olan millət xəyalında yaratdığı inqilabçı bir igidi silahlandırır atına mindirir və yola çıxarır. O, tam mənası ilə inqilabçıdır. Mövcud nizam və intizamın hər yerdə tərsinə hərəkət edər. Hər kəsin etdiyini deyil, heç kimin etmədiyini edir.

O, iki yol ayrıcına gəlir:

Biri “gedən-dönər”, o biri “gedər-gəlməz” yoludur. İgid “gedər-gəlməz” yolunu intixab edər. Ətrafını saran cinlər, ifritələr, şeytanlar onu əsla sarsıtmaz. O, qorxunc səslərə, hiylə və fitnələrə əsla əhəmiyyət vermədən, taleyinin əmr etdiyi hədəflərə doğru yürüməkdə davam edər. Yolda o, böyük bir çayın üzərinə çöküb suyunu udan və ətrafı quraqlığa məhkum etmək surətilə xalqın fəlakətinə səbəb olan yeddibaşlı əjdaha ilə qarşılaşır və onunla savaşa girişir. Min bir pəhləvanın başını yemiş olan bu yeddibaşlı canavar onun əlində həlak olur. Çay qırx gün, qırx gecə o canavarın qanından qıpqırmızı bir rəng alır. Qırxıncı gün təmiz su axmağa başlarkən, ətraf sevinc içində çalxalanmağa başlar. Hər yer yenə şənələnir. Bu yurd üzərindən ölüm pərisi qalxaraq, yenə həyat və səadət pərisi qanad gərir. Məchul qəhrəmanımızın adı dillərdə dastan olmaqda ikən o yoluna davam edər. Qaralara bürünmüş, qaralar geymiş, qara bayraqlar asmış matəmli bir diyara gəlir. Hər kəs məhzun və kədərli. Bu diyara daha müdhiş bir fəlakət üz vermişdir. Qaf dağımın buludları üstündə olan ən uca zirvəsində olan divlər kralı Ağ div bu məmləkətin dünya gözəli olan prinsesini oğurlamış, yuvasına qaldırmışdır. Üstəlik məmləkəti, “Dədə Qorqud”un “Təpəgöz” hekayəsində olduğu kimi, insan vergisinə məcbur etmişdir. Hər gün ona yüzü oğlan, yüzü qız olmaq üzrə iki yüz gənc veriləcəkdir. Ağ div bunları kəsdirərək, dünya gözəlinə kabab bişitdirib yeməkdədir. Məmləkət artıq bu fəlakətdən məhv olmaq üzrədir.

Ürəyi haqq və ədalət duyğuları ilə çırpınan qəhrəmanımız buna dözə bilərmə heç?

O, Ağ divə qarşı savaşa girişir. Onun qılıncı haqq tərəfindən suvarılmışdır. Onun qollarında qırx qaplan gücü vardır. Onun altındakı at, bir at olmaqdan artıq bir qartaldır. Qəhrəmanımız Ağ divin yurduna varacaq, onu məhv edəcək və dünya gözəlini qurtaracaqdır. Millət fəlakətdən fəlakətə, təhlükədən təhlükəyə atdığı bu əsətiri qəhrəmanların şəxsində ən yüksək duyğularını canlandırmaq istəmiş, o qəhrəmanları millətin bütün əməllərini özündə toplayan bir şəxsiyyətə çevirdikdən sonra onların başına “dövlət quşu” qondurmuşdur.

Bəli, “dövlət quşu” milli iradəni ifadə edən simvolik bir təbirdir. Bu hekayələr Azərbaycan türkünün milli dövlətsiz yaşamağı bir fəlakət və zillət kimi qəbul etdiyini sübut edər.

Bir milli dövlət ki, yalnız milli iradə üzərinə qurulacaqdır. Bir milli iradə ki, Azərbaycan xalqının sərbəst rəyini bildirməsi surətilə, onun intixab edəcəyi millət vəkilləri sifətində təcəlli edər. Elə millət vəkilləri ki, böyük və yüksək milli mənfəətlər uğrunda, bütün millətin həyat və səadətinə, şərəf və keysiyyətinə, hüriyyət və istiqlalına xidmət edən müqəddəs savaşa fədakarlığı, gözütöxlüğü, cəsarət və qəhrəmanlığı ilə tanınmışdır.

Elə bu baxımdan 28 May 1918-ci il tarixinin qiyməti çox böyükdür. Bu tarix Azərbaycan türkünün əsrlər uzununu bəslədiyi, uğrunda mənən və maddədən çarpışmış olduğu, nəsildən nəslə müqəddəs bir əmanət kimi nəql edib yaşatdığı böyük milli idealin gerçəkləşdirdiyi tarixdir.

Bu gün başında Azərbaycan dövlət quşunun qonduğu Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanı xalqın iradəsinə dayanan müstəqil bir cümhuriyyət olaraq elan etmişdir. Millətin vicdanından doğan bu dövlətə millət dörd əllə sarılmışdır. Bu dövlət Azərbaycanın üzərinə çökmüş və onun bir əsrdir qanını əman yeddibaşlı rus canavarını məhv edərək, məmləkəti hüriyyət və səadətə qovuşdurmuşdur.

Fəqət hekayələrdəki yeddibaşlı canavarın yeddisi də kəsilmədikcə, o ölmüş sayıla biləməz. Altı başını itirmiş olan canavar bir başı sayəsində yenidən canlanır, yenidən yeddibaşlı canavar olur.

1918-ci il istiqlal hərbində başlarının hamısını itirməmiş olan rus canavarı yenidən yurdumuza basılaraq millətin qanını yenidən içməyə, onun həyat çeşməsini qurutmağa qoyuldu. Millət istiqlal dövrünü həsrətlə xatırlayır. Milli hakimiyyətinin timsalı olan üçrəngli bayrağını xəyal edərək sızlayır. Məmləkət üzərində rus bayrağının dalğalandığını, küçələrimdə rus əsgərlərinin dolaşdığını, ən münəvvər və idealist övladının Solovkiyələrə sürüldüyünü gördükcə, məmləkətinin ən amansız istismara məruz qaldığını şahid olduqca, vəhşi və müstəmləkəçi rüslərə qarşı kini artır və intiqam duyğuları qabarıq. Bu kin və intiqam duyğuları, bu on altı illik əsarət günlərində özünü feilən qanlı səhnələr halında göstərmişdir.

Bu qanlı imtahan səhnələrində millət 28 Maydakı iradəsini axıtdığı al qanı ilə təsdiq etmiş, Azərbaycan dövlət quşunun yalnız Azərbaycan türkünün başına qonacağını aləmə elan etmişdir.

Bəli, Azərbaycan dövlət quşu yalnız Azərbaycan türkünün başına qona bilər. O, Azərbaycan türkünün dostu ilə düşməni ayırd etməkdə çox həssasdır.

Onu aldatmaq, ovutmaq, azdırmaq və kələk gəlmək imkansızdır.

Azərbaycan dövlət quşu Azərbaycan türkünün vicdanını, ən yüksək əməllərini, istək və diləklərini, həyəcanlarını öz şəxsinə toplamış olanların başına qona bilir. Bunlar isə Azərbaycanın tam istiqlalından ibarətdir.

İstila və istiqlal!..

Dövlət quşu yalnız istiqlalın hamisidir. Və istiqlalı yenidən qazananların başına qonacaqdır.

“QAZAN” SÖZCÜYÜ ÜZƏRİNƏ

(Çikaqo Universitetindən Robert Dankoffa cavab)

Cənab Dankoff, əsərlərimdən bəziləri, özəlliklə “Hacı Bektaş – əfsanədən gerçəyə” (“Hadji Bektach un mythe et ses avatars” (Leiden, 1998) üzərinə bir incələmə və tanıtma yazısı qələmə alma zəhmətində olmuş. Ona bunun üçün təşəkkür edirəm.

Bununla birlikdə məqaləsində ağırlıqlı bir yer ayırdığı və mənim fərqli düşündüyüm bir nöqtə var: “Qazan” sözcüyü üzərinə söylədikləri.

Gözə batması ilə diqqətimi çəkən bir dəlil irəli sürən cənab Dankoff Hacı Bektaş “Vilayətnamə”sinin günümüz türkcəsilə yayımında Abdülbaki Gölpınarlının yararlandığı əlyazması nüsxəsinin, demək olar ki, oxunaqsız surətinin oxuma çətinliyinə qatlanmış¹, orada A.Gölpınarlının bir yerdə “qazan” sözü əlavə etdiyi və vanna (wash-bowl) anlamına gələn farsca kökənli “ləyəncə” sözünü görmüş. “Vilayətnamə”də verilən bir rəvayətə görə, Hacı Bektaşın müridlərindən Molla Sadəddin içində üç dəfə qırx gün qalacağı qaynar su dolu bir qazan, ya da ləyəncəyə girərək, oradan canlı və yenilənmiş olaraq çıxacaqdır. Bölümü bir rəmz olaraq şərh etmək gərək olsa da, haqqında bəhs edilənin bir vannadan daha çox bir qazana qoyulmuş olduğunu düşünmək zor olmamalıdır.

A.Gölpınarlı haqqında danışılan mətnin əlinin altındakı nüsxəsində sözün “ləyəncə” kimi yazıldığını görməmiş ola bilməz. Ancaq təriqət ənənəsi və təkkə ədəbiyyatı bilgisi ona mətni yeni türkcəyə çevirərkən, bu ənənəyə daha uyğun gələn “qazan” sözünü işlədirmiş olur. Mən də əlimdə “Vilayətnamə”nin bəzi nüsxələrinin foto-surətilə birlikdə ciddi çalışmasını, xüsusən də sözü yerində işlətməsi səbəbiylə Gölpınarlıni izləməyi üstün bildim.

¹ Abdubaki Gölpınarlı. Mənakibi Hacı Bektaş Veli “Vilayetname”, İstanbul, 1958

Həqiqətdə, *qazan* sehr və nağıl bağlantılı anlamı ifadə etməsilə türk dastan ədəbiyyatında olduğu qədər dini xalq ədəbiyyatında da sıx rastlanan bir sözdür və üzərində hər zaman düşündüyüm bir mövzudur. Cənab Dankoffun məqaləsi mövzuya dönmədə gecikməmə üçün bir fürsət olmuşdur.

Hacı Bektaşın “Vilayətnamə”sini ilk dəfə Erix Grossun alman dilinə tərcüməsindən oxuduğumda¹ uşaqlar üçün yazılmış bir nağıl kitabı qarşısında olduğum fikrinə gəldim. Seyid Battal, Sarı Saltuq mənqibələri və başqa bənzərlərlə birlikdə türk dastan ədəbiyyatının bir çox əsəri üçün də durum budur.

XIV yüzildə ortaya qoyulmuş bir nüsxəsindən və kənd çayxanalarında toplanan xalq kütlələrini coşdurmağa davam edən Əbu Müslim mənqibəsini incələməmə gərəkdə əsərin böyük hissəsini əhatə edən xəyali elementləri bir yana qoyaraq, əsas olanı almanın düzgün olacağını gördüm². Bu səbəbdəndir ki, E.Grossun tərcüməsini oxuyarkən, yaşadığım təcrübəni düşünərək, A.Gölpınarlının çalışmamı asanlaşdıracaq yayımına güvənməyi üstün tutdum.

Mifologiyaların çoxunda “qazan” bir sehr-nağıl özəlliyinə bürünmüş görünür. Qazan sosial yaşama çox sıx bağlıdır; obanın aşını³ hazırlama vasitəsidir və fərdin üst yaşama ilə bağlantısını saxlamaqdadır.

Fəqət, böyük sosioloq Stig Vikanderin mənə orta əsrlərin məslək birlikləri ilə xalq təriqətlərinin camaat-dışı sufilikləri arasındakı bağlantını açıqlayarkən söylədiyi kimi, sosial sistemin dini xüsusiyyətinə istər-istəməz bağlanır⁴. Sirli-nağılvari (mystico-mythique) bir görünüş alan “qazan”, bolluq saçan buynuz kimi tükənməz bir məhsul qaynağı ikən Hind-Avropa əhvalatlarında

sonsuz gənclik qaynağı bir sehrli *qazana* döndüyü kimi, Helen əfsanələrində də yenidən güclənmə, yenilənmə, dirilmə simvolu, sehrbazların içində sehrli içkilər hazırladıkları cinli-pərili bir alət olur. Ural-Altay bölgələrində isə *qazanın* (*kazgan*) tüstüləmələr üçün istifadə olunduğu şamançı dönəmə uzanan bir ağırlığı həmişə vardır.

“Qazan” sözü özəl ad olaraq da istifadə olunmuşdur. “Dədə Qorqud kitabı”nın qəhrəmanlarından birinin adı *Salur Qazandır*¹. *Qazan* şəhər adı olaraq da görünməkdədir. Altınorda dövlətinin, daha sonra Volqa Tatarlarının (Tataristan) Cümhuriyyətinin paytaxtı olan *Qazan*. Bu sonuncu, eyni zamanda, Volqa üzərində XIII yüzillikdə monqollar tərəfindən yanib yıxılan Bulqarın yerini almaq üzrə qurulmuşdu. XV yüzildə yenidən bərpa edilərək, Altınorda dövlətindən ayrılan bir tatar əmirliyinin paytaxtı olur.

Türk dastan ədəbiyyatında “qazan” sözü *cazi* (sehrli), ya da cürbəcür divlərə (cinlərə) qarşı savaqların əhvalatlarında görünür. Şamanlaşma törənlərinin tüstüləmə tətbiqlərindən xatirələr canlandırılır. Fəqət təriqət yaşamındakı yeri “qazan”ı xüsusilə vazkeçilməz edir. Hər bəktəşi *təkkə*sinin müqəddəs əşya saydığı öz “qazan”ı vardı. Hacıbektaş *təkkə*sində də bir qara qazan vardı². Günümüzdə Türkünstan adı verilən Yesidə 1497-ci ildə Teymurləngin buyruğu ilə tikilmiş olan Əhməd Yasəvinin türbəsinə böyük bir qazan vardır ki, bu gün də qutsal sayılan əşya arasında yer almaqdadır³.

J.K.Birgenin söylədiyinə görə⁴, Tiran *təkkə*sində, Qahirə Qayğusuz *təkkə*sinin hədiyyəsi böyük bir mis *qazan* vardı. *Təkkə*-

¹ Le Livre Dede Korkut-Recit de la Geste Oghuz, traduit et presente par Louis Bazin et Altan Gökalp

² A.Gölpınarlı.Tasavvufdan dilimizə geçən deyimlər və atasözleri, İstanbul, 1977, s.5-8

³ “Ahmet Yesevi et mystique populaire turque” adlı məqaləmiz, “Sur les traces du soufisme turc”, s.139-150 və “Hacı Bektach: un myth et ses avatars” adlı kitabımız, s.5-8

⁴ J.K.Birge. The Bektashi Order of Dervishes, Londres/Hartford, 1937, s. 169-170, 175

¹ Das Vilayet-Name des Haggi Bektasch, Leipzig, 1927

² Abu Muslim, le “Porte-Hache” du Khorassan dans la tradition epique turco-iranienne, Paris, 1962

³ Xörək nəzərdə tutulur – tərtibçi

⁴ Bax: Irene Melikoff. Hadji Bektach: un mythe et ses avatars, Lieден, 1998, s.114

lər özlərinə aid *qazan*larını mətbəxin aş evinin altına doğru oyulmuş bir girinti olan *qazanlıq*da qoruyurdılar. Hacıbektaş *təkkə*sinin qara *qazanı*, deyilənlərə görə, atəş yanmadan qaynaya bilirdi¹.

Qazan aşura vaxtı gəldiyində (məhərrəmin onuncu günü) *qazanlıq*dan çıxarılır, adətə görə, yeməklər hazırlanırdı. Ertəsi gün dərvişlər *qazan*ın çevrəsinə toplanır, Dədə-Baba duaları oxuyar, İmam Hüseyini və Kərbəla şəhidlərini anan nəfəslər oxunurdu. Sonra aş yoxsullara və törənə qatılanlara paylanırdı. *Qazan* məhsulun yaxşı olması diləylə biçin törənlərində də qaynadılır; Bəktəşilərin qoruyucu ruh gücləri “Üçlər, Yeddiilər, Qırqlar” çağırılırdı.

*Qazan təkkə*nin simvolu idi də; onun var olma səbəbini, yoxsullara yemək paylamaq üçün qaynatmağı simvollaşdırırdı². Qonaq gələnlərə və darda qalanlara qarşılıqsız paylanacaq aşın hazırlanması üçün *təkkədə qazan* olurdu. Bu ənənənin kökü Akhi³ adı ilə tanınan və XIV-XV yüzillikdə Anadoluda mühüm yer tutan məslək birliklərindən gəlir. 1332-1334-cü illərdə Anadolunu dolaşarkən, yanlarında qaldığı Akhilərin yaşamlarını, faslı səyyah İbn Bətuta⁴ bizlərə anladır. Onların yolda qalanlara comərd qonaqpərvərliyinə, darda olanların yardımlarına tanıqlıq edir⁵.

Sosial olanla mistik olan arasında həmişəki sıx bağlılıq təriqətlərlə loncalarını⁶ birləşdirən bağları açıqlayır. Kökləri orta əsr məslək topluluqlarına uzanan elementlərin bəktəşi-ələvi törənlərin içində günümüzədək uzandığını görə bilirik⁷.

¹ A.Gölpınarlı.Tasavvufdan dilimizə keçən deyimlər və atasözleri. İstanbul. 1977, s.188-189

² *qazan* qaynatmaq, fülqəalara aş vermək

³ Əxi – “qardaş” deməkdir – tərtibçi.

⁴ İbn Bətuta (1304-1377) ərəb səyyahı. Ömrünün 30 ilini orta əsrlərin müsəlman ölkələrini gəzmiş və “İbn Bətutanın səyahətləri” kitabını yazmışdır – tərtibçi.

⁵ İbn Bətuta. Voyages et Periples, Voyageurs arabes, Paris, 1995, s.635-669; ayrıca bax: “Un document Akhi du XIII e.siecle”, Del Epopee au Mythe. İstanbul, 1995, s.145-162

⁶ Məslək loncaları – əqidə birlikləri mənasındadır – tərtibçi.

⁷ Bax: Hadji Bektach:un mythe et ses avatars, s.108-115

Yeyiləcək aşın hazırlanması üçün əsas əşya olan *qazan*ın yeniçərilik qurumunda da mühüm yeri vardır. Quruluşu ilə birlikdə Yeniçəri Ocağı o zamanlar qazi (koloniləşdirici) dərvişlər olaraq bəktəşilərin təriqətinə bağlanmış olur¹.

Yeniçerilərə “Hacı Bektaşın uşaqları”, “*Hacı Bektaş oğlanları*” deyilirdi. Hasluckun haqlı olaraq düşündüyü kimi², yeniçerilərin Hacı Bektaşə bağlanması Bektəşi təriqətinin dəyər *qazan*masının səbəblərindən biri olmuşsa da, bu, eyni zamanda, yeniçerilərə duyulan narazılığın qarşısına sürüklənərək, dərğahları yıxılan, ya da başqa topluluqlara verilən Bektəşilərin çökməsinin də səbəbi olmuşdur. Yeniçəri “*ocaq*”larında *qazanı-şəriif* (müqəddəs *qazan*) qorunmuş, qutsal əşya sayılmışdır. Ona bir yer ayrılmış, buraya *qazanlıq* deyilmişdir. Qorunmaları bu xidmətə təyin edilmiş gözətçilər tərəfindən saxlanılmışdır. Yeniçəri qiyamları vaxtı yerindən çıxarılır, *Ət* meydanınadək çiyinlərdə daşınır³, orada devrilirdi. Və bu, qiyamın başladığını göstərirdi. “*Qazan qaldırmaq*” və ya “*qazan devirmək*” deyimləri “*qiyam, başqaldırma*” anlamını ifadə edirdi. Onlar yatırılması həmişə qanlı və faciəli olmuş bu qiyamlara güvənilirdilər.

“*Qazan*” sözü və ondan törənən deyimlər türkçə sözlüklərdə verilir. Məsələn, Mehmed Zəki Pakalın “*Tarix deyimləri*” sözlüyünü götürsək⁴, aşağıdakı deyimlərin olduğunu görürük:

Qazançı Dədə: Təkkələrdə mətbəxə məsuliyyət daşıyan və yabançıların təhsililə məşğul olan dərviş baba. Mətbəx işləri, gerçəkdə yabançıların ilk addımı olaraq görülürdü.

¹ Ömər Lütfü Barkan. “Osmanlı imperatorluğunda bir iskan ve kolonizasyon metodu olaraq vakıflar ve temliklər”, Vakıflar dergisi, II, Ankara, 1942, s.279-386; ayrıca bax: “Un ordre de Derviches colonisateurs: les bektachis”, Sur les traces du soufisme turc, s.115-125

² Christianity and Islam under the Sultans, II cild, Oxford, 1929

³ *Qazan devirmənin at meydanında (hippodrom) deyil, yeniçəri qışlaqlarının (Orta) yaxınındakı Ət meydanında olması fikrini, əslində, məsləkdaşım Gilles Veinstein mənə verdi.*

⁴ *Tarih deyimləri və Terimləri Sözlüğü*. XII, Fasikül, İstanbul, 1951, s.228-229

Qazançı postu: Qazançı Dədənin törənlərdə oturduğu yer. Çox vaxt bəyaz rəngdə bir qoyun, ya da keçi dərisi. “*Qazanlığın*” orada olması səbəbilə mətbəx qarşısında bir yer.

Qazanlıq: Qazanın qorunduğu yer. Adətən mətbəxin altında olurdu. *Hacı Bektaş təkkəsinin qara qazanı* da Yeniçəri Ocağının *qazanı-şərif*i qədər yaxşı qorunurdu.

M.Z.Pakalın, *Qazanlığa qapatmaq* (Qazanlığa həbs etmək) deyiminə də yer verir. İfadə “xəta işləyən” dərvişləri cəza olaraq qazanlığa həbs edən Mövləviləri xatırlatmaqdadır.

Qazan təkkə ədəbiyyatında, əsasən vilayətnamələrdə (mənzəbiənamələrdə) sıx rastlanır. Hacı Bektaş “*Vilayətnamə*”si də dərviş Molla Sadəddinin üç dəfə qırx gün qaynar bir qazanda qaldığını anladır¹. Bənzər bir olay “*Saltuknamə*”də anılmışdır. Hasluck tanınmış əsəri “*Christianity and İslam under the Sultans*”da olaydan söz edir (Bax: s.430). Dobruca kralına müsəlmanlıq inancının üstün olduğunu göstərmək üçün Sarı Saltuk içində su qaynayan bir qazana özünü qapatdırır və qazandan canlı olaraq çıxır. Bu kəraməti görərkən imana gələn kral islama dönür. Mövzu bir qazanda bismənin yeniləşmə, gəncələşmə və yenidən dirilmə anlamına yükləndiyi Hind-Avropa mifologiyalarındakı sehrli qazanı xatırladır. Hacı Bektaş “*Vilayətnamə*”sində dərvişliyin qəbul edilməsi də yer alır. Sonrakı zamanlarda daha yuxarılara çıxacaq və ölümlü bədəni parçalayaraq, ölümü sımayan şamanın qəbuluna qədər gedə biləcəkdir.

Hər nə olursa olsun, obanın aşını hazırlamadakı sosial ağırlığı mətbəxdə aldığı yerlə sübut olunmuş bir əşyanın – qazanın yerinə yuma işinə yarayan “*ləyançə*” sözünü qoymaq mənə “xətali” görünür².

¹ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mənakib-i Hacı Bektaş*, s.78-79

² Hər ikisi də dostum olan iki türkoqun bu fikir ayrılıqlarına mən də Konya ətrafında (Sille) içinə qurban ətlərinin qoyulduğu dərin mis qablara “ləyan” deyildiyini əlavə edərək, mövzuya kiçik bir xidmət etmək istəyirəm – **Turan Alptekin**in qeydi (Məqalə türk dilinə Turan Alptekin tərəfindən tərcümə edilmişdir – tərtibçi)

GÜRCÜLƏR, TÜRKMƏNLƏR VƏ TRABZON: “KİTABİ -DƏDƏ QORQUD” ÜZƏRİNƏ

On birinci yüzilliyin ilk iyirmi beş ilinin sonunda türk oğuz boyları Arazın yuxarı sahillərinə yetişdilər. Yanıb yaxılan ölkəsi qarşısında Ermənistan kralı Jean Senakerim Ardzruni Bizansı yardıma çağırırdı. Qafqaz prinslərinin çətin durumda olmaları, Ermənistanı ələ keçirmək üçün fürsət arayan və əvəzində krala Kapadokyaada Sebaste bölgəsində bir yaşayış sahəsi verməyi təklif edən Basil Bulgaroktonun düşüncələrini asanlaşdırırdı¹. İmperator beləliklə bölgədəki gücünü Ermənistanın dostu və qonşusu Gürcüstan kralı I Georgi (Georgies) ilə sınağa düşürdü. Fəqət Bizans siyasətinin qurbanı zəif bir Ermənistanın Qafqazdakı varlığından vaz keçmə zorunda qalmaq ən yüksək rifah şəraitinə yetişmiş olan Gürcüstan üçün fərqli bir durum yaradırdı. I Georgi 1025-ci ildə Bizans imperatorunun ölümündən əvvəlki kral² dönəmində bir təhər birləşmiş Gürcüstana rifah halının yüksəlişinə davam etməyə fürsət verəcəyi vaxt ölkəsini iki dəfə yandırır yıxan³ Bulgaroktona qarşı çıxdı. 1071–ci il Malazgirt zəfəri ilə Anadolunun qapılarını açmadan öncə Bizans imperatorları

¹ 1021-ci ildə Kral Jean Senakerim Ardzruni paytaxt Sebaste olmaqla Kapadokyaada bir yaşayış sahəsinin irsi olaraq ona və topluluğuna verilməsi qarşılığında Vaspurakan krallığını II Basila (976-1025) buraxdı. Konstantin Monomakin krallığı zamanında (1042-1054) Ermənistanın son Baqratlı (Bagrati) kralı Anili Kakig, Kapadokya əlindən alınaraq 1064-cü ildə oradan çıxarıldı. Th.Uspenskiy, “Videlenie Trapezunta iz sostava Vizantiyskoy imperii”, Seminarium Kondakovianum, I, Prague, 1927, s. 21-34; W.E.D. Allen A. History of the Georgian people, Londra, 1932, s.87-88; İ.Melikoff, “Georgians et Armeniens dans la litterature epique des Turcs d’Anatolie”, Bedi Kartlisa, XI-XII, Paris, 1961, s.27-28

² III Baqrat (1008-1014) Kartli və Abxazi krallıqlarını birləşdirdi.

³ Gürcüləri nizamsız hesab edən I Basil 1021-ci ildə yurdlarını ələ keçirdi, yandırır yıxdıqdan sonra 1022-ci ildə geri çəkildi. Allen, a.g.e., 87-88; Th. Uspenskiy, a.g.e.

Azərbaycan və Ermənistan torpaqlarını ələ keçirən səlcuqların hilalı dalğalandıran axınlarını dayandıra bilməyəcəklərini anladılar. Ermənilərin bölgədən çəkilməsi və uzaq sərhədlərini qorumaqdan çox daxili siyasi çəkişmələrlə məşğul olmağa məcbur qalan Bizans idarəçiliyinin çox vaxt qarşılıq verə bilməməsi nəticəsində köçərilərin axınlarına qarşı Qafqaz ellərini qoruma vəzifəsini gürcülər üzərilərinə götürdülər. Türkmənlərin yolları boyunca qarşılaşdıqları və əllərindəki bütün vasitələrdən istifadə edərək, onlara qarşı yurdlarını qoruyan “kafir”lər gürcülər idi. Bəzən silahlanaraq, bəzən IV Baqratın (1027-1072) qızı Martanın (Martha) 1065-ci ildə X Konstantin Dukasın oğlu Mixail ilə evləndirilmələrində olduğu kimi, birləşmə diplomatiyası ilə. Bu axınlar çox güclü olduğu zaman (1068-ci ildə Kaxetiyanın baqratlı kralı I Ağsartanın, Alparslanın Anini ələ keçirməsində etdiyi kimi), vədəsiz xərac ödəmək, ya da 1080-ci ildə Məlikşahın hegemonluğunu qəbul edən kral II Georgi (1072-1089) örnəyində olduğu kimi, zahirən islamı qəbul məcburiyyətində də qalırdı¹. Savaşaraq, geri çəkilirmiş kimi görünərək, fəqət həmişə dirənən gürcülər, Bizansın və Məlikşahın 1092-ci ildə ölümündən sonra səlcuq idarəçiliyinin zəifləməsindən yararlanaraq, Kaxetiyanı ölkəsinə qatan, 1122-ci ildə dörd yüz ilə yaxın bir müddətdə müsəlmanların hegemonluğu altında olan əski paytaxt Tiflisi ələ keçirərək, ona qarşı savaş açan səlcuqları pozğuna uğradan Qurucu Kral II Davidin (1089-1125) günlərinə gəldilər. Artıq Qara dənizdən Dağıstanadək Gürcüstan kralı hegemon idi və hegemonluğu, idarəçiliyi kürəkəninə əlində olan müsəlman Şirvana və əski Ermənistanı da uzanırdı². İzlənən dövəmdə, üstünlüyü səlcuqlar ələ keçirsələr də, qısa zaman sonra Tamaranın şanlı idarəsi (1184-1213) altında Gürcüstan yüksəlişinin ən uca nöqtəsinə çatacaqdır. Hegemonluğu bütün Qafqazı əhatə edən, Qars, Artvin, Gəncə və Ani kimi müsəlman və erməni səhərlərinə yetişən, bu adı əfsənəviləşmiş kraliçə, gürcü təsiri hə-

¹ Allen, a.g.e., 88-94

² Allen a.g.ə.,95-100

mişə böyük olan Trabzon imperatorluğunu quraraq, ölkəsinə Qara dənizin üstün gücü vəziyyətinə gətirdi.

Burada açıqlamamızın əsil məqsədinə gəlmiş oluruq: Beləcə Trabzon imperatorluğu, Kiçik Asiyada və Qafqazda türkmənlər və gürcülər arasında savaş və uzlaşma əlaqələrindən daha çox bu iki gücün qarşı-qarşıya gələcəyi bir körpü olacaq; Bizansın ölkəni rumlaşdırma (Helenləşdirmə) cəhdlərinə baxmayaraq, yerli laz, gürcü, erməni ənənələrini önə çıxaran Gürcüstan Trabzon imperatorluğunun da başlıca dəstəkləyicisi olacaqdır¹.

Gürcüstan kralığı varlığını sürdürməsi üçün lazımi yardımını əldə edə bilmədiyi zaman, siyasi zəifliyini və gücsüzlüyünü iqtisadi və kültür sahələrindəki yeri ilə uzlaşdıran bu ölkənin imperatorlarının son yüzilliklərdəki əlaqələri, Bizansdan çox, evliliklər və diplomatiya yolu ilə bağlar qurduğu qonşuları – türkmənlərlə oldu². Bu səbəblə bu imperatoruğun quruluşunu hazırlayan şərtlər üzərində də bir qədər durmalıyıq. Gürcüstanlı Baqrat ailəsi (Baqratilər) Komnenlər və Dukas ailəsi ilə Romen III Argyrenin (1028-1034) hökmdarlığı dönməindən bəri qohumdurlar. Fəqət bu qohumluq bağı Komnenlərin I Aleksisin (1081-1188)³ oğlu İsaakdan gələn ən kiçik qolunda daha da gücləndi.

1070-ci ildə Manuel Komnenin (1143-1180) imperatorluğu dönməində Gürcüstana sığınan⁴, uşaqlarını da orada qoyan İsaakın oğlu Andronik ilk evliliyini III Georginin bacısı ilə qurmuş və qayınatasının səfərlərinə də qatılmışdı. Gürcüstan şahzadəsi ilə bu evlilikdən doğulan Manuel də, eyni şəkildə, bir başqa gürcü şahzadəsi ilə, Tamaranın bacısı ilə evli idi. Hər nə olursa olsun, Gürcüstanı idarə edən ailə içində, Andronikin nəvələri

¹ A.A.Vasilyev, «The Empire of Trebizond in history and literature», Byzantion, XV, 1940-1941. s.352-353; eyni yazar, «The Foundation of the Empire of Trebizond», Speculum, XI, 1936, s.3-4

² A.A.Vasilyev, «The empire of Trebizond...», s.318

³ Bizansla gürcüstanlı Baqrat ailəsi arasındakı evlənmələr üçün bax: Vasilyev, «The Foundation of the empire of Trebizond», 4-5

⁴ Andronikov, ya da Andronikaşvili ailəsi ondan gələcəkdir

arasında (1461-ci ildə məğlubiyyətə uğrayacaq son hökmdarının da bu adı daşdığı Trabzon İmperatorluğu ortadan çəkilincəyə qədər) David adına çox rast gəlmək olur¹.

Andronik 1183-cü ildə imperatorluq tacını ələ keçirdi, 1185-ci ildə devrildi və tükürpədicə şəkildə öldürüldü. İsaak Ange oğlu Manueli ortadan qaldırdı. Manuelin 1182 və 1184-cü ildə doğulan iki oğlu (anaları tərəfindən?) – bibiləri tərəfindən saraya alınaraq, böyüdülməkləri Gürcüstana qaçırılıb qurtarılan Aleksis və Daviddən başqa, bütün ailəsi yox edildi². 1203-cü ildə III Aleksis (Ange) Tamaranın Ağ dənizdəki gürcü monastrlarına göndərdiyi zəngin karvanları soymaq ağılsızlığını etdi. Ailənin uğradığı qırğına da cavabdeh olan xanədanın bu oğurluğunu öyrənən Tamara həm günahkarı cəzalandırmaq, həm də öz siyasi təbliğatına yararlı olacağı düşüncəsi ilə bacısı oğlu Aleksis Komneni bir birləşməyə keçirərək, Trabzonu ələ keçirməyə yolladı. Birlik Tamaranın əlində olan Ərzurum (Arzen) elindən keçərək, səkkiz gündə Trabzona yetişdi. 18 iyul 1203-cü ildə İstanbulun xaçpərəstlər tərəfindən ələ keçirilmiş olması kraliçanın planını asanlaşdırdı. 13 apreldə Aleksis Trabzona girdi. Yeni dövlət Çaldeni, Amisosla (Samsun) Armeniakların bir bölümünü, Sinopla Parfoqoniyanı, Qara dəniz Ereqlisi (Heraclee du Pont) ilə Büsleri (Bucellaires) əhatə edirdi və XI yüzilin sonundan bəri Trabzona bağlanmış olan Krıma da hegemon olurdu. Bununla birlikdə, 1214-cü ildə Davidin öldürüldüyü və Aleksinin İzzəddin Keykavusu sultan olaraq tanımaq məcburiyyətində qaldığı mühasirə nəticəsində Sinop səlcuqların əlinə keçdi. Yeni imperatorun ordusunun müəyyən qismi gürcü birliklərindən ibarət olsa da, içində bulunduğu bu şəraitdə Tamaranın öz əsəri olan imperatorluğa maraqsız qaldığı görünməkdədir³.

¹ Andronik Komnenenin Gürcüstan kral ailəsi ilə yaxın əlaqələri üçün bax: a.g.ə., 5-12; Prins Cyril Tumanoff, "On the relationship between the founder of the Empire of Trebizond and the Georgian Queen Tamar", Speculum, XV, 1940, s.299-312.

² Vasilyev, a.g.ə., s.15-18; Toumanoff, a.g.ə.

³ Vasilyev, a.g.ə., 17-30

Ancaq tarix yenə də yönünü dəyişdirdi. Orta Asiyada monqollar ortaya çıxdı. Şərait əski düşmənləri birləşdirdi. Səlcuqlar və gürcülər əqdləşmələrini bir evliliklə damğaladılar Ünlü kraliçanın nəvəsi Tamara səlcuq sultanı II Qiyasəddin Keyxosrov (ölm:1245) ilə evləndi¹. Bununla belə yayılan axınlar durmadı, Anadolu Səlcuq Dövləti yixıldı; Gürcüstan parçalandı.

XIV yüzilikdə monqol hegemonluğunun səhnədən çəkilməsi, V Georginin (ölm.1346) hökmdarlığı zamanında Gürcüstan Krallığına özünü toparlamağa fürsət verdi. Qafqaz Ermənistanında və Kiçik Asiyada iki oğuz boyu – Van gölünün quzeyində Qaraqoyunlular, Diyarbəkirdə (Amiddə) Ağqoyunlular önə çıxdılar. Bir-biri ilə qohum olan bu iki boy inanclarına görə birbirlərindən ayrılırdılar. Qaraqoyunlular qatı şiə inanlı idilər. Buna qarşılıq, Ağqoyunlular sünni müsəlmanlığa daha uyğun inancda idilər. Bu durum Qaraqoyunluların uzaqgörənlik etmədən qarşı çıxdıqları sünni inancın atəşin müdafiəçisi Teymurləngin Ağqoyunluları qorumasına və onun sayəsində XIV yüzilin sonu daha böyük uğurlara çata bilməsinə səbəb oldu. Teymurləngin gəlişi Ağqoyunluların yararına olmaqla bərabər, Gürcüstanın ulus birliyinin və krallığının sonu oldu. Bununla birlikdə və bölünməyə rəğmən, Gürcüstan varlığını sürdürməyi bacaracaqdır: nə türklərin, nə iranlıların Qafqazın fəthinə qalxışa biləcək gücləri vardır. Muxtariyyətlərinin son yüzillərində köçərilər Qafqazın yoxsullaşmış xalqları arasına gəlib yerləşməyə başladılarında babalarının XI yüzildən bəri savaşıqları və "kafir" ənənələrini qoruyan gürcülərlə qarşı-qarşıya gələnlər də Ağqoyunlu türkmənlər idi. Bəzi hallarda Ağqoyunlular qonşuları gürcülərin zəngin torpaqlarına basqın edəcək, bəzən bundan belə Şərqdə paytaxt Tiflislə Kartliya, Qərbdə Kutais ilə İmeretiya və Samtzkhe, ya da Korkora (Kwakware) irsi adını daşıyan Axıska (Akhal-Tzikhe) atabəylərinin ölkələri olmaq üzrə üç hissəyə(prinsliyə) ayrılacaq gürcülər şahzadələrinin uzlaşmalarına

¹ Allen, History of Georgian People, 113

çalışacaqdılar¹. Fəqət qısa zaman sonra gürcü prinslər Ağqoyunlu bəylərlə (bu bəylərə və gürcüstanlı baqratlılara (Bagratidlər) qan bağı ilə bağlanan və zənginliklərinin qaynağı olan ölkə ilə əlaqələrini heç kəsməyən Trabzonlu Komnenlər arasında sıx-sıx baş verən evlilik anlaşmaları nəticəsində) qohum olacaqlar.

Göründüyü kimi, bundan sonra Gürcüstanın yardımlarından məhrum olması nəticəsində Bizansla əlaqələri kəsilmiş Trabzon İmperatorluğu gündən-günə sərhədləri genişlənən, dənizdən uzaq yeni qonşuları Ağqoyunluların davamlı səfərləri ilə də ayrıca bitkin bir vəziyyətə düşmüşdü. Bu təhlükəli qonşularla əlaqələri düzəltmək üçün İmperator şahzadələrinin yaxşı diplomatik əlaqələr qurması və bunları sağlamlaşdırmasında sıx-sıx yararlandığı gözəllik vasitəsinə yenə baş vurdu².

1348-ci ildə Ağqoyunlu Əmir Tur Əli Trabzon önünə çadırını qurunca, III Aleks qızı Despina Marianı Əmirin oğlu Qutluya verərək, dostluğunu yoxlamağı sınaqı. 1352-ci ilin avqustunda toyları oldu. Bundan belə Ağqoyunlu türklərlə trabzonlu komnenlər arasındakı əlaqə daha da sıx olacaqdır. İmperator Ağqoyunlu əmirlərdə ən güvəndiyi qoruyanları tapacaq, köçərilərin bəyliyi isə müttəfiqlərinin torpaqlarından Qara dənizdə bir bazar əldə etmiş olacaqdı³. Komnenlərlə türkmənlər arasında evliliklər də davam edəcəkdir. 1420-ci ildə Despina Marianın oğlu Qara Yülük IV Aleksinin, Ağqoyunluların ən tanınmış olacaq Uzun Həsənin(1453-1478) nənəsi (böyük anası) olacaq qızı ilə evlənəcəkdir. 1458-ci ildə IV Jean (Kalo İohannes) anası bir gürcü şahzadəsi olan qızı Kira Katerinanı onu osmanlılara qarşı qoru-

¹ V.Minorski, La Perse XI eme siecle entre la Turquie et Venise, Paris, 1933 (Soc. des Etudes Iranneienne, yayın no:8

² V.Minorskiy, a.g.ə. 7-8 (Calcocondyles, bölüm IX, Bonn basqısı, s. 461. Türkmənlərlə Trabzon İmperatorlarının anlaşmalarını sıralayır); ayrıca bax: V.M.Jirmunskiy "Oquzskiy qeroişeskiy epos i kniqa Korkuta", "Kniqa moeqo Deda Korkuta, Moskva-Leninqrاد. 1962 (S.S.C.B.Bilimler Akademisi yayımı), 193-196

³ Jirmunskiy, a.g.ə., 194-195

mağı öhdəsinə götürən Uzun Həsənə vermək üçün söz verdi. Toyları Kalo İohannesin ölümündən dərhal sonra Trabzonun son imperatoru Davudun hökmdarlığı dövründə edildi. Müsəlman qaynaqlarında Despina Xatun olaraq tanınan bu yunan-gürcü şahzadə Qafqazın və Ağqoyunlu ölkəsinin fətehi İsmayıl Səfəvinin anası olacaqdır¹. Bu evliliklə Uzun Həsən də özünü Trabzon İmperatorluğunun son savaşılarına sürükləmiş olacaqdır. 1453-cü ildə İstanbulun II Mehmed tərəfindən alınmasının ticarəti üçün təhlükəli olduğunu gören Venedik Cümhuriyyətinin tələşi Qərbi həyəcanlandıracaq; Trabzon və Gürcüstan Firəng ölkələrindən yardım istəmək üçün elçilər göndərdiklərində Uzun Həsən bu dəfə Osmanlılara qarşı bir Trabzon – Gürcüstan – Mesapotomiya uzlaşması içində yer almış olacaqdır. Axıska (Akhal-Tzikhe) şahzadəsindən Burqoniya dükünə² göndərilmiş olan bir məktub Uzun Həsənin Osmanlı idarəçiliyinə qarşı Trabzon-Qafqaz xristian birləşməsinin yanında yer aldığını göstərir³. Fəqət bütün bu cəhdlər 1461-ci ildə Trabzonun II Mehmed tərəfindən alınmasını əngəlləyə bilmədi. Uzun Həsən mesapotomiyalı bir xristian olan anası Saranı Fatehlə görüşərək, gəlını Despina Katerinanın haqlarını istəməyə yolladı. Yaxşı qarşılınmış olmaqla yanaşı, II Mehmed tərəfindən istəyi qəbul edilməyən Sara yenə də Trabzon İmperatorluğunun xəzinəsindən oğlu üçün bir pay aldı. Fəqət Osmanlılara qarşı anlaşmalar davam edirdi. Venesiya 1471 və 1474-cü ildə Uzun Həsənə (aralarında anası Despina Katerinanın bacısı olan Katerina Zenonun da olduğu) üç

¹ V.Minorskiy, La perse XV eme siecle entre La Turquie et Venise, 7-8, cyni yazar, E.İ., "Uzun Hasan" maddəsi.; Mukrimin Halil Yinanc, İ.A., "Akkoyunlular" maddəsi; W.Hinz, İrans Aufstieg zum Nationalstaat im fünfzehnten Jahrhundert, Berlin-Leipzig, 1936, s.35-49, 73-74;Adnan Sadık Erzi, "Akkoynku ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar", Bülleten, XVIII, Ankara, 1954, s.187-192).

² Bəzi ölkələrdə şahzadədən sonra gələn ən yüksək titul – tərтіbçi

³ V.Minorskiy, La perse XV eme siecle entre La Turquie et Venise,8; K.Kekelidze, "Repercussion provoques en Georgie par la chute de Constantinople", Bedi Kartlisa, XV-XVI, Paris, 1963, s.72-77

diplomatu göndərdi. Osmanlılarla Ağqoyunluların qarşılaşmaları 12 avqust 1473-cü ildə Fərat sahilində Otluqbel adlanan yerdə oldu. Nəticə türkmənlər üçün fəlakət idi. Uzun Həsənin ordusunda gürcü birlikləri yer almışdı və bu birliklərin başında Kafir Sərdar İshaq da vardı¹.

Bu məğlubiyyət xristianların Uzun Həsənə bəslədikləri ümidi qırdı. Bununla birlikdə, Uzun Həsən Kartlialı Baqrat (Bagratide) kralları ilə İmeretiya və Axıska (Akhal-Tzikhe) atabəyləri arasında davam edən düşmənçilikdən yararlanaraq beş dəfə girdiyi Gürcüstandan daha bir çox zəfər gətirəcək; bunlardan birində də (1476-1477) düşməni imeretiyalı II Baqrata (1455-1478) qarşı onun yanında yer alan Kartliya kralı III Konstantinə buraxmaq üzrə Tiflisi ələ keçirəcəkdir. Bu səfər zamanı Uzun Həsənin yanında olan venesiyalı G.Barbaro səfərin bir mənzərəsini bizə buraxmış olmaqdadır. Tiflis 1478-ci ildə Uzun Həsənin ölümü ilə türkmənlərdən bütövlüq qopacaqdır².

Bütün bu qarışıq olayların, iç-içə girmiş xalqların iştirak etdiyi mühit, türk oğuz dastan ənənəsində, div bir əsərdə öz əksini tapır: “Dədə Qorqud kitabı”. Tarixi baxımdan olaylar bir-birinə qarışdırılmış, dəyişikliyə uğradılmış və əsasən təhlil edilmədən yararlanılmış olmaqla bərabər, dastan çox vaxt yetərsiz və müərrəd tarixi qaynaqların yanında tamamlayıcı dərinliyi və canlılığı olan bir mənzərə təqdim etmə üstünlüyünü qoruyur.

Yüz illər boyunca şifahi şəkildə yayılan Oğuz dastanları nəzmlə qarışıq nərsədən yaranan on iki boyluq bir əsər kimi XV yüzildə biçimləndi. Bu əhvalatlar şamançı türklərin islamdan sonrakı dövərdə ata, ya da baba, camaat-dışı(heterodoxe) dər-

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı. Anadolu Beylikleri (Türk Dil Kurumu, VIII.2). Ankara, 1937; V.Minorsky La perse XV eme siecle entre La Turquie et Venise,22; eyni yazar, “Uzun Hasan”, E.İ.

² V.Minorsky, “A civil and military review in Fars in 881/1476”, BSOS,X, 1939, s.168-169; eyni yazar, La perse XV eme siecle entre La Turquie et Venise; eyni yazar, “Uzun Hasan”, W.Hinz, a.g.ə., 137-139”; M.H.Yınanç. “Akkoyunlular”(İ.A.)

viş, xalq şairi ozan kimlikləri altında yaşamını sürdürən sehrçi, din adamı, əski qam-şaman ənənəsindən gələn bir ozanı ilə – Dədə Qorqudla əlaqələndirilməkdədir. Din adamı, sehrkar, çalğıçı və ozan, qam-ozan; eyni zamanda, əfsanə və əski türk igidlik əhvalatlarını hafizəsində saxlayan, qoruyan bir kişi idi¹. Şübhəsiz, Qafqazda və Kiçik Asiyada yerləşməzdən öncə Orta Asiyada doğmuş savaşıq və igidlik əhvalatlarına dayanan “Dədə Qorqud kitabı” Ağqoyunlular dövərində biçimlənmışdi. Mətn 1468-ci ildən 1501-ci ilədək Uzun Həsənin və yerinə keçənlərin paytaxtı olan və azəri özəllikli bir dildə danışılan Təbrizdə yaranmışdı² və Kaşğarlı Mahmud görə, türk oğuz boylarının dördüncü boyu olan – Bayundurların dastanıdır³.

Əhvalatların, Dədə Qorqud adı ətrafında toplanan qəhrəmanı, Ağqoyunlu bəylərinin ulu babası (Damğası Bayundur boyunun damğası olan əfsanə qəhrəmanı Oğuz xanın altı oğlu içindən Kök⁴ xanın dörd oğlundan biri) Bayundur xandır⁵.

“Dədə Qorqud kitabı”nda olaylar Türkmənlərin yeni yurdları Şimali-qərbi Anadoluda və Qafqazda (Azərbaycan və Ermənistanda) keçməkdədir. Tarixi hadisə gürcülər və onların yanında yer alan Trabzon rumları ilə aparılan savaşıqlardır. Anladılanlar (ənənəvi əhvalatların əfsanəviləşmiş söyləyicisinin yaşadığı dövr səbəbindən əlavə edilmiş olan türkmənlərin Trabzona qarşı savaşıqlarına dayanan və boya adını verən qəhrəmanın xatırlanması ilə o birilə-

¹ İ.Melikoff, Abu Muslim, le “Porte-Hache” du Khorassan, dans la tradition epique turco-iranienne, Paris, 1962, s.41

² Ettore Rossi, II “Kitab-i Dede Qorqud”, Vatican 1952 (Bibl. Apost Vatican, Studi e Testi, no.159); Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, Ankara 1958 (Türk Dil Kurumu, no:169); “Kniqa moeqo Deda Korkuta”, V.M.Jirmunskiy ve A.N.Kononov redaktəsində, Məskva-Leningrad 1962 (İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR)

³ Mahmud al-Kaşğari, Divanü Lüğat-it-türk, Besim Atalay çevirisi, Ankara 1939-1943, I, 5-59

⁴ Məndə belə verilsə də, yəqin ki Göy xan nəzərdə tutulmuşdur – tərtibçi

⁵ V.Minorsky, “A ‘Soyurghal’ of Qasim b. Jahangir Aq Qöyünlu (903/1498)” BSOS, IX, 1937-1939, s.942-943

rindən ayrılan beşinci və altıncı hekayədən başqa) Bayındır xana və onun savaşılarına dayanmaqla birlikdə, yəqin ki, XIII yüzilə, Qaraqoyunluların Anadoluya girərək Diyarbəkirə və yuxarı Fərat bölgəsinə yerləşdikləri zaman Xorasandan Qafqaza gələn Ağqoyunluların yerləşmə dövrlərinə, Pəhləvan bəy, oğlu Tur Əli və onun oğlu Qutlu bəy zamanına çıxmaqdadır. Mixail Panaretosun on beşinci yüzilin ortalarında qələmə aldığı vaqiyənaməsinə görə, 1348-ci ildə Tur Əli imperatorluğun paytaxtına çatanda türkmənlər Anadolunu, Ərzincandan Ərzurum və Bayburtadək ələ keçirmişdilər¹. “Dədə Qorqud kitabı”nda gürcülərlə və Abxaz ölkəsi ilə əlaqələr XIV yüzilin sonu XV yüzilin əvvəllərindədir, fəqət, şübhə yox, XI və XII yüzildə Anadolunun səlcuqlar tərəfindən fəth edilməsinin də təsiri görünməkdədir. Kür və Arazın aşağı sahillərində yerləşən türkmənlər Kür çayının orta tərəflərində, Axıska (Akhali-Tzikh) və Kutaisi sahələrində, Çoruh boylarında, Fərat sahillərində, Arazın yuxarı yaylaqlarında (Pasinlər) və Naxçıvanda yaşayan “kafir”lərlə savaşıdılar². Diqqətçəkicidir ki, o biri Anadolu türk dastanlarının, xüsusən əsas hadisələri Kapadokiyada keçən “Məlik Danişmənd” mənkibəsinin əksinə³, Qafqaz Ermənistanı XI yüzildən bəri Bizansa buraxılmış olduğundan, Ermənistan və ermənilərlə bağlı heç bir xatırlatma yoxdur. Türkmənlər Qafqazda ermənilərlə savaşımlarsa da (ki, buna şübhə edilə bilməz), onları gürcü “kafir”lər sanmışlar.

Köçəri türklər yerlilərin qədimlərdən bəri yaşadıkları şəhərlər və qalalar arasında məskən salarkən, buralara basqınlar edirlər. Gürcülər, ya da o biri qafqazlılar da, fürsət tapdıqca, köçərilərin obalarına hücumlardan geri qalmırlar. Əsas olayların eyni yerlərdə keçdiyi və eyni adamların ortaya çıxdığı bu heka-

¹ Ettore Rossi, II “Kitab-i Dede Qorqud”, 32-33; V.M.Jirmunskiy, a.g.ə., s.193

² Ettore Rossi, II “Kitab-i Dede Qorqud”, 32-33; Muharrem Ergin. Dədə Qorqud kitabı, 51-54

³ “Məlik Danişmənd” mənkibəsində ermənilər düşmən olaraq, ya da uzlaşmış olaraq hey görünür. İ.Melikoff, La Geste Melik Danişmənd. Paris 1960 (Bibl. Archeol. Et Hist. De l’Ist. Fr. D’Istanbul, X-XI

yələrin – “boy”ların altısının mövzusu (I,III, IV, VII, IX və XI) aşağı-yuxarı budur.

İkinci hekayədə (“*Salur Qazanın evinin yağmalanması*”), Gürcüstan sərhədinə yerləşən türkmənlər Van gölünün Şimali-qərbindəki Aladağa ov etməyə gedirlər. Şöklü Məlik ilə *aznavurlarının*¹ yönləndirdiyi gürcülər köçərilərin yurdlarına hücum edərək, qadınları, uşaqları və Pasin vadisi otlaqlarında yayılmış 10.000 qoyunu alıb gedirlər²; Xəbəri alan Salur Qazan gürcülərin üstünə yürüyür, dustaqları qurtarır və qənimətlərlə geri dönür.

Üçüncü hekayədə (“*Qambürənin oğlu Bamsı Beyrəyin boyu*”) Avnik qalasının³ gürcüləri Sarp Rasin vadisində müsəlman bəzirganlara hücum etdilər; xilas edən Bayburt məliyinin əlində dustaq saxlanan Bamsı Beyrək olacaqdır. Obası onun Pasin vadisinin dərin uçurumunda ölüb qaldığını sanmaqdadır, nişanlısı Banu Çiçək rəqiblə evləndirilməyə hazırlanmaqdadır. Beyrək məliyin qızının yardımı ilə zindandan qaçaraq, toy günündə obasına yetişir və özünü tanıdır. Fəqət Banu Çiçəklə gərədyə girmədən öncə qırx yoldaşı ilə Bayburt qalasına gedir, məliyin qızı ilə evlənir və qənimət yükü ilə obasına dönür.

Dördüncü hekayədə (“*Qazan oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy*”), gürcü şahzadəsi Dadyanın əlində olan Aksaka qalasının xatırlandığını görünür⁴.

¹ “Aznavur soylu, doğuşdan ayrıcalıqlı” anlamına gələn gürcüca söz; Allen, History the Georgien People, 225-226

² Pasin, ya da Basiani Şərqi Anadoluda, Arazın yuxarı sahillərində, Həsənqala və Ərzurum arasında vadinin darlaşdığı əski Phasiana: E.Rossi, a.g.ə., s.38-39

³ Avnik, eyni bölgədə, Ərzuruma 8 km qalmış uzaqlıqda bir təpə üzərinə qurulmuş olmaqdadır, E.Rossi, a.g.ə., eyni yer

⁴ “Məgər Başı açıq Dadyandan Ağ sakadan kafirün casusu gəldi”; Başı açıq Gürcüstan kralının, özəlliklə İmeretiya kralının xatırlanmasıdır, daha sonra yayılaraq İmeretiya və Kutaisi bölgəsi gürcülərinin şöhrəti oldu. Adlandırma ölkədə yerli xalqların başlıq geymə məcburiyyətindən irəli gəlmiş olacaqdır. Dadyan Minqreliyalı şahzadə ailəsinin adı, daha sonra genişlənərək Minqreliya da verilən ad. Ak Saka (Axıska) Tiflis Ərzurum yolu üzərində Sam-tzke bölgəsində olan və yaqin ki, türkmənlər və gürcülər arasında bir cəbhə

Təkfür¹ və Şöklü Məliyin yönləndirilməsi ilə bu qalanın gürcüləri türkmənlərə hücum edir və gənc Uruzu ələ keçirirlər. Qazan oğlunu qurtarmağa gedir.

Yeddinci hekayədə (“*Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin boyu*”) qəhrəman, bir yağmalanma zamanı əsir düşən və on altı ildən bəri Qara dəniz sahilindəki Düz mürd qalasına qapadılmış olan atasını qurtarmağa gedəcəkdir.

Doqquzuncu hekayədə (“*Bəkil oğlu Ərmənin² boyu*”), Bayundur xan Gürcüstandan doqquz *tümənin³* bacını alır. Bu bac bir alçaldılmadır; bir at, bir qılınc və bir əsa; hamısını Gürcüstan sərhədini qorumalı olan Bəkilə verir. Bəkil Pasin vadisində Şöklü Məliyin hücumuna uğrayır. Gürcüləri məğlub edən oğlu Ərməndir.

On birinci hekayədə (“*Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruzun dustaqlıqdan çıxardığı boy*”) Qazan xan Trabzon təkfüründən əhlilləşdirmək üçün bir şahin almışdır. Quş qaçır və Tomanin⁴ qalasına qonur. Ardınca gedən Qazan yaxalanır və zindana atılır. Aramağa qatılan oğlu qala yanında olan *Kafirün Aya Sofyasını*, bir gürcü monastrını yağmalayır⁵, atasını qurtarır.

Bəhs etdiyimiz hekayələr bəlli bir tarix olayı ilə uyğunlaşmırsa da, olan bir hadisəni əks etdirir: Sərhəd ətrafı axınlar və bu dövərdə Qafqazda güclü qarşıdurma yaradan türklər arasındakı

---

vəzifəsini görən Akhal Tzikhe. E.Rossi, a.g.ə., 37-38; Kniqa moeqo Deda Korkuta, 270

¹ Təkfür – ermənicə “takavor”dan (Orta dönmə farsçada “takabara”) kral, ərəb tarixçilərinin işlətməsindən sonra Kiçik Ermənistan prinsləri, daha sonra, Konstantiniyyə və Trabzon imperatorları. Türk vəqəonəvislərində bir qala hökmdarının Bizans imperatorlarınadək, hər kafir hökmdar üçün işlədilan ad; R.Dozy, Supplement aux Dictionnaires Arabes, Paris, 1927, “Təkfür” maddəsi

² Azərbaycanlıdakı mənbələrdə bu İmran kimi verilmişdir – təribçi

³ “Tümən” moqolca bir söz. Bir bölgənin vergi həcminə görə müəyyən edilmiş yönətim hissələri

⁴ Tomanin, Tomanis, ya da Tumanian; bu günkü Ermənistanda Kür çayı ilə birləşən Xrami (Khrami) çayının qolu Debet çayı üzərində qurulmuş bir qala. E.Rossi, a.g.ə., 39; Kniqa moeqo Deda Korkuta, 278

⁵ Aya Sofya (Sainte Sophie), Tomanin (Tomanian) qalası yaxınlığında bir gürcü monastrı. Kniqa moeqo Deda Korkuta, 279

çatışmalar. Bu qarşılaşmalarda Qafqazdakı başqa müsəlman və ya xristian uluslarının gürcülərin yanında olduğuna şübhə yoxdur; ancaq dastan ənənəsi onların aralarında fərq qoymur. Köçərilərin yaşayışını qənimətlərlə saxladıqları yağmalar və daimi çatışmalar, yüz illərə ölkənin hər günkü mənzərələri oldular, bir fəthin gözə çarpmayan təkamülünü yaratdılar. Türklərin Kiçik Asiyanı addım-addım fəthləri və ələ keçirmələri belə oldu.

Altıncı hekayə (“*Qanlı Qoca oğlu Qan Turalının boyu*”) Trabzon şahzadəsi ilə türkmən əmirinin evlənməsi – tarixi bir təməli olması ilə o birilərindən ayrılır. Oğuz bəyi Qanlı Qoca oğlu Qan Turalını evləndirmək istəyir. Fəqət oğlu qılınc işlətməyi, ata minməyi bilən savaşı bir qız axtarmaqdadır. Atasını oğuz boylarında tapa bilmədiyi bu biçimdə bir nişanlı aramağa başlayır. Belə bir qızı olan Trabzon təkfürünün sarayına yetişir. Ancaq onu ala bilmək üçün Qan Turalının üç qorxunc canavara qalib gəlməsi lazımdır: bir qağan aslan (*kagan aslan*), bir qara buğa, bir qara dəvə. Qan Turalı üç sınamanı da keçir və alıb obasına götürmək üzrə Selcan xatunun əlini tutmaq haqqını qazanır. Fəqət təkfür sonra peşman olur və qızını geri gətirmələri üçün arxalarından bir ordu göndərir. Selcan xatun nişanlısı ilə yan-yan qılıncını çəkir, düşmənlərlə vuruşur və hamısını dağıdır. Atından yuvarlanan Qan Turalını yerdən qaldırır, öz atının tərkinə oturdaraq, savaşı meydanından çıxarır. Qan Turalı nişanlısının üstünlüyünü içinə sindirə bilmir, onun özü ilə vuruşmasını istəyir. İki gənc öldürücü həmlələrlə bir-birinə hücum edir, sonunda sevgi ilə qucaqlaşır, evlənmələrini bir toyla başa çatdırmaq üçün Oğuz elinə dönürlər.

Cəngavərlik romanlarında görünən ayrıntılarla hörülmüş, fəqət tarixi bir olaydan ilham alan bir əhvalat: Trabzon imperatoru III Aleksinin bacısı Despina Marianın 1352-ci ildə Ağqoyunlu əmiri Tur Əlinin oğlu Qutlu ilə evlənməsi. Bu evlilik trabzonlu Komnenlərlə türkmənlər arasında uzun əlaqələr zəncirinin bir halqası olacaqdır. Komnenlərin kiçik qolunun müsəlman, ya da xristian hökmdarlarla Bizansdan Tiflisədək uzanan əqrəba-

lıqlar edəcəyi bu evlənmələr, yuxarıdakının bənzəri bir çox Qərb cəngavərlik hekayətlərinin ilham qaynağı oldu¹. Fəqət türk dastan ənənəsinin neoyunanı² (neohellenique), ya da avropalı xarici təsirlərdən bağılantı olmadan inkişafını düşünmək yerində olar; onları yaradan əhvalatlar bəhs etdiyimiz dastan ənənəsinin əhvalatlarıdır. Öz topluluğundan kənar qız aramanın – qədim türklərin kənardan evlənmə (egzogami) adətlərini əks etdirməsi, ya da qırğızlar və qaraqalpaqlar kimi³ başqa türk topluluqlarında da Anadolu türk dastan ənənəsində sıx-sıx rastlaşdığımız və şübhəsiz, mədəşahlıq (matriarxat) dövrlərinə çıxma biləcək olan savaşı qadın (Amazone) motivi⁴ kimi.

“Dədə Qorqud”un oğuz halqası – şəxsiyyəti əfsanəviləşmiş Bayundur xanın nəvələri Ağqoyunlu türkmənlərin hegemonluqları altındakı erməni-azəri bölgəsindəki, Qafqazda müəyyənleşdi. XIV yüzildə Ağqoyunluların gücü zəiflədi. Torpaqları Osmanlılarla Səfəvilər arasında paylaşıldı. Fəqət Ağqoyunlu türkmənlərə qısa bir müddətdə yurd olan Qafqazda ənənə yaşamanı davam etdi. Açıqca azəri ləhcəsi olan bir dillə “Dədə Qorqud kitabı”nın yazılı mətni bizə yetişdi. Yüz illərə uzanan bu savaşlar və barışmalar prosesi tarixin eyni coğrafiyada yan-yanə gətirib qaynaşdırdığı xalqlar arasında ortağ mənfəətlər və ortağ bir yaşam istiqamətində irq ayrılıqlarının get-gədə incələcəyi bir şərait və tək mühit yaratmaqla nəticələndi.

¹ J.Ph.Fallmerayer, Geschichte des Keisertums von Trapezunt, Münih. 1827, sə 190, 313-316; Kniqa moeqo Deda Korkuta, 191-192

² Yunan təsiri

³ Özəlliklə “Manas”ın qırğızca əfsanəsində və qaraqalpaqlarda “Qırx qız” əfsanəsində görünməkdədir; Kniqa moeqo Deda Korkuta, 196

⁴ Savaşı qadın (amazone) motivinin Anadolu türk dastanlarının çoxunda və özəlliklə qadın qəhrəmanı Efromiya, rum əsilli bir (amazon) olan “Məlik Danişmənd” mənkibəsində mühüm bir yer tutduğı görünür İ.Melikoff, La Geste Melik Danişmənd, I, 129, 164-165)

ANAOLU TÜRLƏRİNİN DASTANI ƏDƏBİYYATLARINDA (DİNSƏL-QƏHRƏMANLIQ MƏTNLƏRİNDƏ) SİMVOL SAYLAR

Sayların simvollaşması və hərflərin şəkli anlamlarının təhlili, əsasən təsəvvüf sahəsində geniş yer tutmaqdadır. Fəqət bu tədqiqat yalnız türkoloji sahəsində gizlənən, bu çərçivə içində qalan cəhətləri araşdırmağı qarşısına qoymuşdur.

Simvollaşan sayların, məslək loncaları¹ ədəbiyyatında, türk təkkə ədəbiyyatında və bu ədəbiyyatlara bağlı olaraq, dastan ədəbiyyatında mühüm bir vəzifə daşıdıqları görünür.

Dastan ədəbiyyatı, cəngavərlik əməlini, dastan qəhrəmanını bu əməlin bir bədənləşməsi olaraq görün oxumamış xalq kütlələri arasında bir yayılma vasitəsinə çevrilirdi və məslək loncaları çevrəsində, ardından təriqət çevrəsində bu məqsədlə oxunurdu.

Mənaqibnamələrdə, mənaqibə mətnlərində də 1, 3, 5, 7, 40 və 300 saylarına sıx-sıx rastlanırdı. Örnək olaraq M.Henri Corbinin tərcüməsində² “Qeyb ərənləri”nin (Rical-ül-Qeyb) dərəcələrinə və onların mərtəbə sıralanmalarını bildiren bir hədisi burada xatırlayaq³:

“Allahın dünyada qəlbi Adəmin qəlbi kimi saf üç yüz adamı var: Musanın qəlbinə müvafiq qırx, İbrahimə bərabər yeddi, Cəbrayılə beş, Mikayılə üç və İsrafilə müvafiq bir nəfər; onun özünə yaxın saydığı adamı vardır”.

Bununla birlikdə, sıx rastlanan daha başqa simvol saylar da vardır və özəlliklə dastan ədəbiyyatında, bütün o biri saylardan daha çox rastlanan 17 və 72 saylarının unudulmaması gərəkdir. Mənaqibnamə mətnlərində sayların dilinin yerini göstərmək

¹ Məslək loncaları –əqidə dərnəkləri mənasında işlədilir – tərtibçi.

² Terre Celeste et Corps de resurrection: de L'Iran Mazdeen a L'Iran , s. 249. Hi'ite Paris, 1960

³ Bu təriqət dərəcələri üçün bax:: Luis Moisson, Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane, Paris, 1922, s.112

üçün Bektaşî ənənələrindən XIX yüzil şairlərindən İlhaminin əsəri ola biləcək bir mənzuməni burada xatırlayaq¹:

“Ruhlar aləmində “Ələst” toplantısında Məhəmməd, Əlinin nurudur. Kafiri öldürmək üçün ortaya çıxan, əlində Zülfüqarı ilə Əlidir. Üçlər iki aləmdə birliyə yetişdi. Beşlər onların ətəyini tutdu. Yeddiilər Birlik loxmasını uddu. Ətəyi kirlənməyən pirlərdir onlar. On dörd təmiz məsum. On iki imam və on yeddi kəmə qurşanmış olan, hamısı alınına qələm çalınmış olan, Ekvator xəttində Qırxlardır onlar... İlhami Abdal kölələridir; pirim: Hökmdar Hacı Bektaşdır”²:

Özəlliklə dastan mətnlərinin təhlili zamanı 17 və 72 saylarının önə çıxdığı görünür; hər iki say ümumiyyətlə, birlikdə görünür və diqqət edildiyində birinin 9 və 8-in toplanması, o birinin bu iki ədədin vurulması ilə aralarında həqiqi bir bağlılıq olduğu gözə çarpır. Jan Deni (M. Jean Deny) bir yazı ilə 72 sayı üzərində durdu³. Ancaq 17 sayı üzərində üzərinə ayrıca bir təhlil aparılmadı. Bizim birdən gözə çarpmayan bu saya əyilməmiş, açıqlayacağım səbəblə bağlıdır. “Mə-

¹ (Bu mənzumənin mətni Sadəddin Nizhət tərəfindən yayımlandı. “Bektaşî-Qızılbaş, Ələvi şairləri və nəfəsləri (III:19-cu əsrdən bəri)”, 2. baskı, İstanbul, 1956, s.180)

² Aləmi ərvağda bəzmi-Ələstdə,
Məhəmməd Əlinin nurudur vallah.
Zühur edib küffar akərin qılan,
Əlində Zülfüqar Əlidir billah.

Üçlər dü aləmdə birliyə yetdi,
Beşlər də onların damənin dutdu.
Birlik loxmasını yeddiilər yutdu,
Daməni pak olan pirlərdir onlar.

On dörd məsum pakü On iki İmam,
On yeddi kəmərbəst cümləsi tamam.
Anların vəchinə çalındı qələm,
Xətti istivada Qırxlardır onlar.

...
Anların bəndəsi İlhami Abdal,
Pirim Hacı Bektaş hünkardır, billah.

³ “70-72 chez les Turcs”, Melanges Louis massingnon, I, Şam, 1956, s.395-416

lik Danişmənd mənqibəsi”¹ adlı bir kitabımda olan, haqqında danışdığımız mətni son dəfə gözədən keçirirdim. Bu mətn Kapadokyanın, Birinci Xaç səfərinin çağdaşı türk fatehi ətrafında baş vermiş bir cəngavərlik əhvalatıdır. Əhvalat, bizi ən qədimi XIV yüzilə götürən bir çox əsərə mövzu oldu. İlk əsərin yazarı Arif Əli nəsr olaraq qələmə alınmış bir mətni, təsəvvüf və şiə təsirinə bağlı və bəzən çox gözəl mənzumələrlə bölüm-bölüm qısaltmışdı. Bu mətdə 17 sayı gözə çarpan bir şəkildə qarşımıza çıxır. Yazar əsərini 17 bölümə ayırmışdır. Və qəhrəmanı da 17 yerindən aldığı yara ilə ölməkdədir².

Bu təkrar qarşısında qəhrəmanın adını əmələ gətirən ərəb hərflərinin sayı dəyərləri üzərinə əyilmə gərəyini duyduğum və hərflərin qarşılıqlarını topladım:

Danışmənd (4+1+50+300+40+50+4=449).

Hərflərin qarşılığı olan saylar toplandığında 449 çıxırdı və bu sayı əmələ gətirən rəqəmlərin toplamı da 17 idi.

O zaman bu məsələni başqa qəhrəmanlıq əhvalatlarında da sınamaq istədim. Salmani Farsinin əqidə eyniliyiylə birləşdirdiyi 17 müsəlman loncanın piri ilə Əlinin eyni əqidəylə birləşdirdiyi 17 yoldaşına əsasən bu sayın məlum olduğu anlaşılan məslək loncaları ənənəsində onun tutduğu yeri diqqətə alaraq, lonca ədəbiyyatına qayıtdım. Həqiqətən də, igidlik əhvalatlarından cəngavərlik (chevalerine) əməlini yaymaqda istifadə olunan və əsası bu əmələ dayanan məslək loncalarında, Fütüvvət³ problemindən bəhs edən əsərlərdə say aydınlaşırdı⁴. Cəngavərlik əhvalatları arasında, məslək loncaları səbəbindən nəzərə alınması əsas olan hadisələrdən biri də Əbu Müslümün ətrafında baş verəndir⁵.

¹ La Geste Melik danişmend, Bibliotheque archeologique e historique de l'Institut français d'Istanbul, X-XI, Paris, 1960

² La Geste Melik danişmend, I, s.69-70

³ Fəth, igidlik

⁴ yəne orada, s.50

⁵ Bax: Akten des Vieuundzigsten Internationalen Orientalisten Kongresses, Muni, 1959, s.419-421'də “Abu Muslim patron des Ahi” başlıqı yazımız və özəlliklə mövzu üzərində çalışmamız: Abu Muslim, le “Porte-hache” du Khorassan dans la tradition epique turco-iranienne, Paris, 1962

Əhvalatda ana xətt Mərv Əxiləri çevrəsində baş verir; Əməviləri devirməli olan xalq üsyanlarının hazırlandığı yer bu əxi təkyləridir. Dastan ənənəsində Abbasilərin qəhrəmanının açıq bir vəzifəsi vardır. O, Kərbəladə baş verən qətlərin qisasını alacaqdır.

17 və 72 sayı Əbu Müslüm əhvalatında da sıx-sıx görülür. Əhvalatın başlanğıcında Əlinin ölümü üzərindən 72 il keçmişdir. Bu 72 il ərzində Əməviləri devirmə məqsədilə 17 dəfə mübarizəyə qalxmış 17 qəhrəman Hüseynin qisasını almaq üçün baş qaldırmış, şəhid edilmişdir.

Nəticə olaraq, eyni uyğulamanı Əbu Müslümün adı üzərində də sınaдық: (*Abu Mslm*; $1+2+6+40+60+30+40=179$). Və 179 toplamı ilə yenə 17 sayına çatdıq.

Fəqət Əbu Müslüm tarixi bir şəxsdir. Və uyğunluq təəccübləndirici olmaqla birlikdə, təsadüfi də ola bilərdi. Burada ən çox, Əxilərin Əbu Müslümü pirlərindən biri saymalarının bir səbəbi, bəlkə, aydınlaşacaqdır. Həqiqətən, Xəlifə Nasirin "Fütuvva"sının rəsmi "İsnad"ında doqquzuncu sırada onun adını tapırıq¹.

O biri dastan qəhrəmanlarına, özəlliklə xatirəsi Bektəşilər tərəfindən sayğı ilə qorunan dərviş-qazi Sarı Saltuka baxmaq istədik. Sarı Saltuk XV yüzilin sonuna doğru toplanmış nüsxəsi əlimizdə olan bir Anadolu mənqibə qəhrəmanıdır². Bu dərviş-qazinin adını yaradan sözlərdən ilki "sarı, sarışın" anlamında bir tanıtma, bir adlandırma. Hər iki adı yaradan hərflərin say dəyərlərini topladığımızda, rəqəmlərin toplamı yenə 17-ni verən 917 sayına yetdik.

(*Saru Saltk*: $90+1+200+6$ və $+90+30+400+100=917$).

Bu durumda Saltuk adına Sarı ləqəbinin ənənəyə görə, əbcəd hesabının bir yorumu gərəyi əlavə edilmiş ola biləcəyi düşünməyimizdə haqlı olmalı idik.

Bir çox mübahisəyə hazır bir dastan qəhrəmanının da bu cəhətdən gözdən keçirmək istədik, "Battal" adını.

Tarixdə ön adı Abdullah olaraq keçən, Ərəb-Bizans savaşlarında şöhrət qazanmış bu əməvilər dövrünün ərəb döyüşçüsü keçən vaxt içində türk dastan ənənəsinə daxil olmuş, fəqət bu zaman bəzi dəyişikliklərə uğramışdır. Öncə, yaşadığı dövr abbasilər zamanına keçirilərək, sonra Əlinin soyu ilə əlaqələndirilmiş, sonra da ön adı Cəfər olaraq dəyişdirilmişdir¹. Battalın xatirəsi Bektəşilər və şiə meyilli türk təriqətləri tərəfindən hörmətlə ucalmaqdadır. Və həqiqətən, Seyid Battalın türkcə əhvalatı da şiə təsirinə uğramaqdadır. Qəhrəmanın zorla Əli övladına bağlanılması istəyi yanında, açıqca, o, məcazi anlamda, bir aslandan yardım görür və bir bölmə Əbu Müslümün qılıncından qaçan Mərvan məlununun Battal tərəfindən yaxalanıb cəzalandırılmasından bəhs edir. Bu şiə təsirləri, Battalın nədən dəyişmələrə uğradığını və nədən Əməvilər dönməndən Abbasilər dönməinə keçirildiyini aşkara çıxarır. Fəqət dastan ənənəsinin Abdullah ön adının nədən Cəfərə çevirdiyini, bu adın şiə ənənəsindəki yerinə rəğmən, anlamaq çətindi. Burada da qəhrəmanın (Battal) adını yaradan hərflərin sayı (əbcəd) dəyərini hesablamayı sınaдық. Öncə rəqəmlərin cəminin 6 olması səbəbilə diqqət etməsi dəyərli görünməyən 51 toplamını əldə etdik².

Çalışmanı Seyid adını əlavə edərək sınaдық, yenə nəticə ala bilmədik. Əhvalatda yer alan Cəfər ön adını aldığımızda əldə etdiyimiz 353 (11) sayına Battalla aldığımız 51 (6) sayını əlavə etdiyimizdə isə yenə ortaya 17 sayı olaraq çıxdı

(*Battal-Cfər*: $2+9+9+1+30=51$ və $3+70+80+200=353$).

Nəticə dastan ənənəsində qəhrəmanın ön adının nədən Cəfərə çevrildiyini açıqlaya biləcəkdir.

¹ Louis Massigno "La Futuwwa'ou 'pacte d'honneur artisanal' entre le travailleurs musulmans au Moyen Age": La Nouvelle Cléo: Bruxelles 1952: s. 197

² La Gestes Melik Danişmend, I, s.43, 50-51

¹ Bax: Ən son çalışmalardan biri olaraq, E.I. yeni basım, I, s.1137-də "Al-Battal (Seyid Battal Gazi)" başlıqlı məqaləmiz.

² Bu, çox keçmədən yanlışlığını görəcəyim bir ilk izləmə idi. Həqiqətdə, 51 sayı, 17×3 -ü göstərməkdə və Əli soyundan gələn imamların sayı olan 51 ilə birlikdə, İsmaililərdə Əlinin hər gün qıldığı namaz sayını göstərməkdədir və s. Paul Kraus, Jabir ibn Hayyan: contribution a l'histoire des idées scientifiques dans l'İslam, II, Kahire, 1943, s.221-223

Bu təcrübəni dastan ənənəsi və türklərlə bağlı incələmələr çərçivəsindən xaricə daşıyaraq, özəlliklə şiə təriqətlərində hörmətli adlara da tətbiq etdik. Öncə altıncı imam Cəfəri Sadiq. Adın və sanın hərflərin say qarşılığı toplandığında 548 və 17 əldə edilirdi.

(*Cfər Sadıq*: $3+70+80+200$ və $+90+1+4+100=548$).

Bu nəticə böyük dəyər daşımaqdadır, çünki şiə ənənəsinə görə, “hərflər elmi”nin (“ilm-i hüruf-un”) kökləri də Cəfəri Sadiqə uzanmaqdadır. Altıncı imam, “Əl-Cəfər” adı verilən sirli bir əsərlə, olacaqları öncədən bilmə bilgisinə də yetişmiş olacaqdır¹.

Mənsur əl-Həllacın adında da nəticə, yalnız görkəmli mü-təsəvvifin adını yaradan hərflərin say qarşılıqları toplandığında (*Həllə Mnsur*: $8+30+30+1+3$ və $40+50+90+6+200=458$ və 17) əldə edilən 17 sayı ilə deyil, ayrı-ayrı Həllac adının hərflərinin 72 və Mənsur adının 386 və 17 nəticələrinin meydana çıxması ilə də bizi dəstəklədiyi görünür. Unutmadan, təəccübləndirici bir hadisəni, Cəfəri Sadiq və Mənsur Həllac adlarını yaradan hərflərin toplam dəyərlərinin (548 və 458) eyni rəqəmlərdən yarındığını (8,5,4) da bunlara əlavə edək².

Bir Bəktəşi nəfəs³ də 17 sayı ilə Mənsur əl-Həllacın məşhur Ənəl-Həqq açıqlamasının xatırlanmasının birlikdə yer almış olması da hər halda təsadüfi deyildir. İlk iki bəndini tərcüməsi ilə birlikdə təqdim edəcəyimiz bu nəfəs, XIX yüzil Bəktəşi şairlərindən Pərişan Babanıdır⁴.

Mənzumənin təhlili; “doğru, gerçək” anlamında “haqq” sözü ilə tanrının adı olan Haqq sözünün səsləşməsinə dayanır⁵.

¹ Paul Kraus, a.g.e., s.263-264

² 17 sayı ilə bağlı düşüncələrin pifaqorçu köklərinə əsaslanan nəticəsinə baxıldığında, bu üç rəqəmin (8,5,4) qədim yunanların üç ahəng (simfoniya) konsonantını, -- oktav, kente və kuartə –uyğun gəldiyi görünəcəkdir. Paul Kraus, a.g.ə.,s.207-209

³ Bəktəşi və ələvilərin düşüncələrini göstərmək üçün yazılmış şeir

⁴ Bu mənzumənin mətnini Sadəddin Nizhət Ergün yayımladı. “Bəktəşi-Qızılbaş-Ələvi şairləri və nəfəsləri”, III, s.44-45; aşağıdakı not

⁵ “Sözüm Ənəl-Həqqdir.

Bu sözüm haqqdır.

Bununla birlikdə 17 sayı Bəktəşi ənənəsinə məslək loncaları vasitəsilə girmiş olacaqdır. Əxi loncaları Səfəvi şiəliyə yaxınlaşaraq, Osmanlılara qarşı münasibətlərinə görə dağıdıldıqlarında, əxilər dərviş təkkələrinə və özəlliklə də Bəktəşilərə sızırırlar.

Özəlliklə, hamısının piri və öndəri olduğu Salmani-Farsinin 17 böyük loncanın qurucusu 17 yoldaşının xatırladılması ilə bu sayın məslək loncaları ənənələri içindəki xüsusi yerini gördük. Salmani Pak haqqında tədqiqatında L.Mossignon, şiə imamlığında Salmanın fəaliyyətini göstərdi.

Peyğəmbərin; Əlinin -- özəl bir ayrıcalıqla -- möminlərin əmiri olması istəyini müsəlmanlara bildiren adam olması.

Salman; Məhəmməd və Əli arasındakı bağdır. Üçü birlikdə, hərflərdə simvollaşan mənəvi bir üçlüyü yaradırlar.

Ayn, Əlini simvollaşdırır – İmam olaraq;

Mim, Məhəmmədi simvollaşdırır – Nəbi olaraq;

Sin, Salmanı simvollaşdırır – Sahabə¹ örnəyi olaraq, möminü Tanrıya çatdıracaq bir təriqət vasitəçisi¹.

Cəmalı nur, parlayan haqqdır,
Haq Məhəmməd-Əli, haqqdır.
Hacı Bektəş Vəli haqqdır.

On yeddi möhkəm ayəti öyrən,
Ayətləri oxuyanlardan öyrən:
Haq Məhəmməd-Əli, haqqdır.
Hacı Bektəş Vəli haqqdır.

(İkrarım Ənəl-haqqdır,
Bu ikrarım bəlli haqqdır.
Cəmalı nur, cəli haqqdır,
Haqq Məhəmməd, Əli haqqdır.
Hacı Bektəş Vəli haqqdır.

Bil on yeddi muhkemati,
Oxuyanlardan ayatı,
Ol ayatın Ümməhati
Haqq Məhəmməd, Əli haqqdır.
Hacı Bektəş Vəli haqqdır.

¹ Hımaya edən – tərtibçi

Bu üç simvollaşan hərfin sayısal qarşılıqlarının toplanması (ayn: 70, mim: 40, sin: 60) 170 edir və bizi 17-yə götürür.

Türk tədqiqatlarında 17 sayı loncalar, təriqətlər və dastan ədəbiyyatı ilə kifayətlənib qalmır: bu simvollaşan sayə tarix mətnlərində də rastlanılır. Miiili kitabxanada (Biblioteque Nationali) saxlanılan XIII yüzilin sonunda qələmə alınmış anonim "Səlcuqnamə"ni təhlil edən Klaude Karen (Claude Caren) bu əsərdə bəhs edilən savaşılarda 17 sayının önə çıxmasına diqqət yetirmişdir: "Rum sultanı Kir Manuil (Manuel Komnen nəzərdə tutulur) Konyaya girir... 17 adamı ilə təcili Qeysəriyyəyə gələn Sultan (Məsud), o ərəfədə iyirmi min əsir alan qalib ordu, sabah olub yetişənə qədər düşməni tutur..."²

"572-ci ildə, Kir Manuilin altı-yeddi min nəfərlik bir ordu ilə yenidən hücumu ilə... Konya məğlub olmuşdur. Sultan (II Qılınc Arslan) 1700 atlı ilə yetişir və bir gecə bütün düşmənin başını qatır. Ordunun böyük bölümü gəlir və düşmən əsgərini vurur"³.

Bununla birlikdə, 17 sayına verilən dəyər bir türk hadisəsi deyildir. Türklər arasında yayılması Jan Deninin (Jean Deny) 72 sayı üçün göstərdiyi kimi⁴, yəqin, şiə təsiri ilə olmuşdur. Bu simvol sayın varlığı mövzusunda İran xalq yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlardan, özəlliklə M.Mokrinin "İran folklorunda İnci simvolu" kimi müsəlman say elmi təhlilləri haqqında maraq doğuran bir yazısından təsirləndik: "Cahanın yaradıcısı yaratma ərəfəsində uca qüdrətilə öz surətinin beş görüntüsünü əks etdirən bir inci yaratdı. Sonra uca qüdrəti onları Allahın Zatu işərisində aritdi və inci yox oldu. Allah əbədi, tək və yeganə olaraq qaldı. Sonra 70.000 il keçdi və surətlərinin əks etdiyi bir başqa inci yaratdı; sonra onda 12 və ardından 14 surəti göründü, o zaman inci yenə yox oldu və aləmlərin Rəbbi.

¹ Louis Mossignon, Selman Pak et le premices spirituelles de l'islam Iranien. Soc. Et. Iran, no.7, Paris, 1934, s. 33-36

² Claude Caren, "Seljukis de Rum, Byzantins et Francs d'arpes le Seljuna-meh anonyme", Melanges henri Gregoire, III ("Annauaire de Philologue et d'Histoire orientales et slaves", XI), Bruxelles, 1951, s.105

³ a.g.ə.,s.99

⁴ 70-72 chez les turcs, s.409-414

Aləmi Kitmanda (Gizli dünyada) yeganə olaraq göründü. Bir 70.000 il daha keçdi. 17 surətinin göründüyü bir inci yaratdı. Ondan sonra inci büsbütün yox oldu və Allah tək və yeganə olaraq qaldı"¹.

M.Mokridən mövzunu soruşduq və bizə "Fars folklorunda, özəlliklə tacqoyma ərəfəsində hökmdarın qulağına pıçıltı ilə deyilən 17 öyüddə² və bayrağın 17 birləşmə nöqtəsində simvollaşan 17 sayının görünüşünü" açıqladığı yayımlanmamış "Davra-i Damyari" adlı əsərini göstərmə incəliyində bulundu.

Təhlillərimiz boyunca gözləmədiyimiz və burada açıqlamağa çalışdığımız əhvalatlar bizi 17 sayının nəyi simvollaşdırdığını araşdırmağa götürdü.

Öncə islam ənənəsində; "17", gündə beş vaxt namaz rükətlərinin (rek'a) sayıdır; namaza çağırışı (əzan və kamət) yaradan söz birləşmələrinin sayı da 17-dir. Fəqət bu say üzərində durma əsasən şiələrdədir. Qnostik elm (Şüurun yetə biləcəyi inanış) içində götürülməklə bərabər, Mehдинin ortaya çıxdığı gün, hər biri "İsmi Özəmi" yaradan 17 hərfdən birinin məzhəri (bədənləşməsi) olan 17 adamın həyata dönəcəyini söyləyən və 119/737-ci ildə edam edilən Mugire bin Səidə görə, 17 sayı bu adamları simvollaşdırmaqdadır³.

Buna baxmayaraq, bu simvollaşan sayın ortaya atdığı problemin çözümünü, İmam Cəfəri Sadiq (Ölm. 147/765) ənənəsi içində tapırıq⁴. Daha öncə bildirdiyimiz kimi, şiə ənənəsi hərflər elmini ona bağlamaqdadır. Bu elm, ənənəyə görə, Cəfəri Sadiqin tələbəsi olduğu söylənən sufi və əlkimyacı, Cabir bin Həyyanın "Kitabu'l mizan"ında ortaya qoyulmuşdu⁵.

Cabir ibn Həyyanın ortaya atdığı fikrə görə, dünyada hər şeyin biçimlənməsi (şəkil alması) 17 sayı ilədir. Yəni, 17 sayı, onun "mi-

¹ Journal Asiatique, 1960, s.478

² Həməzin sirləri

³ Paul Kraus, a.g.ə., s.222, 263

⁴ Burada, araşdırmaların hələ başlanğıcda ikən məənə, Paul Krausun (onsuz 17 sayı ilə bağlı problemin çözümsüz qalacağı) əsərini işarət edən Jean Lecerfə minnətdarlığımı söyləməklə kifayətlənəcəyəm.

⁵ Paul Kraus, a.g.ə., XXVI, XL, XLVIII).

zan” qurmasının təməlini¹ (*qaydasını*) meydana gətirir və hər şeyin “uyğunluq qaydası” (Kanun-i el-i tıdal) olaraq görünür². Bu da Cabir ibn Həyyanın say elmi qanunun köklərini əski yunan düşüncəsinə və özəlliklə Pythagoraçılara³ bağlayır⁴. Yunanca “alfabe”də samit adını verdiyimiz “konson”ların sayı 17 idi və bu say 9 (səssiz olanların sayı) və 8-dən (yanəsəslilərin⁵ sayı) yaranırdı. Bu saylar 9+8 bölgülü, 17 hecalı “epik” vəzn “heksametr”də də görünür. Bu sayların göylərin uyum və ahəngi ilə də bağları vardı. Şiə mütəsəvvüflərin 17 sayına çox qədim dövrlərdən bir sayğı duyduqları görünür. Bu sayğının kökləri, pythagorasçılardan əlifbarın hərflərinə söykənən qaydalarına uzanırdı. Bununla birlikdə, 72 sayı ilə 17 sayı arasında bir bağ olub olmadığı sualı kimi⁶; bu sayda olduğu düşünülən cadu gücünün, fars folklorunda islamdan öncə olub-olmadığı sualı da cavabsız qalır.

Həqiqətdə, 72 sayına Zərdüşt inanclarında hörmətli bir yer verilirdi. “Yasna”, ya da “Qurban kitabı”nın bölümlərinin sayı 72 idi. Parsların kəməri 72 iplə toxunmuşdu. Persepolis sarayının giriş yolu sütunlarının sayı 72 idi⁷.

17 sayı üzərinə iki əhvalatla diqqət çəkən M.Mokri, əsərində bu saya fars folklorunda çox əski bir dönmədə rastlandığını göstərir. Fəqət nə olursa olsun, bu mövzu bizim hədəf aldığımız çərçivəni, türk dini-dastan ənənələrini aşır. Problemlə bağlı bizim araşdırmalarımızda, Anadolu türklərinin dini-dastan ədəbiyyatlarında 17 sayına yarı sehr gücü yükləndiyi görünür. Bu cəhət şiəliyin yayılması ilə və əski yunan köklərilə meydana gəlmiş olmalıdır.

¹ qayda

² a.g.ə., s. 199-200,207,227-239

³ Pifaqorçulara

⁴ a.g.ə., s.207-220,270, 230

⁵ Sonor səslər – tərtibçi

⁶ Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi. 17 və 72 saylarının biri, 9 və 8-in cəmi. o biri də hasilidir. Ayrıca, bu iki sayı yaradan rəqəmlər toplandığında 8 (17 üçün) və 9 (72 üçün) sayları əldə edilir. 9;8 bağlantısı əski yunan say elmi qaydalarında, qrammatika, (9;8 bağlantısının lirada orta tellərlə əldə edildiyi) musiqi, ölçü, göybilimi (astronomiya) sahələrində də tez-tez görünür; bu bağlantı Cabirdə yer alır.(Paul Kraus, a.g.ə., s.207-220).

⁷ Jean Deny, 70-72 chez les Turcs, s.396

AZƏRİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA “DƏLİ ALI” DASTANI

Klassik azəri ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında qüvvətli təsiri olan xalq ədəbiyyatının yayılma sahəsi siyasi və yaxud coğrafi hüdudların çərçivəsi daxilinə aid deyildir. Əksinə, azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahə qədər genişdir. Müxtəlif növlərə ayrılan bu ədəbiyyatın ən əhəmiyyətli parçalarından biri də dastanlardır. Azəri dastanları arasında “Koroğlu” kimi başqa sahələrdə təşəkkül edərək sonradan gələnləri olduğu kimi¹, “Qaçaq Nəbi” kimi sırf məhəlli şəraitdən doğanları da vardır. Bunlardan biri də haqqında bəhs edəcəyimiz “Dəli Ali” dastanıdır. Dəli Ali xatirələrilə xalq zehində bu gün belə yaşayan bir qəhrəmandır. Haqqında biri digərindən az-çox fərqli bir sıra rəvayətlər vardır. Nağı bəyin ağzından təsbit etdiyim rəvayətə görə:

Dəli Ali Gəncənin Qarasuçlu² kəndlilərindən hündür boylu, enlikürək, kəskin baxışlı bir gənc imiş.

1898-ci ildə 22 yaşında dağlara çəkilmək məcburiyyətində qalmış, fəqət hər zaman dağlarda yaşamamış, ətrafına seçib topladığı on bir igidlə bərabər kəndləri dolaşaraq, günlərini toylarda, ziyafətlərdə keçirmişdir. Ali rus-yapon müharibəsinə çox maraqlı olduğundan gündəlik qəzetləri təqib və tərcümə etdirmiş. Bir gün dostlarından birisi qəzetin hansı qismindən xoşlandığını soruşmuş, o da cavabında: “Yapon hərbində öldürülən rus zabitlərinin siyahısından”, – demişdir. Rus çar hökuməti tərəfindən şiddətlə təqib edilən və bir xalq qəhrəmanı mahiyyətini alan Ali 1905-ci ildə baş verən erməni-müsəlman (türk) hadisəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmış və ətrafına topladığı üç

¹ Müəllif səhv olaraq “Koroğlu”nun başqa yerdə təşəkkül tapdığını söyləyir – tərtibçi

² Kəndin adı Qarasuçudur və hazırda Goranboy rayonu ərazisinə daxildir – tərtibçi

min kəndli ilə bərabər, Bayan, Çardaxlı¹ kimi erməni kəndlərini işğal etmişdir. Fəqət uşaqlara, qadınlara, ixtiyarlara və müqavimət göstərməyənlərə əsla toxunmamışdır... Erməni müsəlman hadisəsi barışıqla nəticələndikdən sonra çar hökumətinin vermiş olduğu gizli əmr əsasında rus əsgər və jandarması Alını mühasirə etmişsə də, heç bir nəticə əldə edə bilməmişdir.

Alı 1907-ci ildə Kərbəladan döndükdən sonra bir daha xüsusi olaraq Şimali Qafqazdan göndərilən xristian osetin alayı tərəfindən mühasirə edilmiş, iki düşmən arasında cərəyan edən şiddətli vuruşma bu dəfə də Alının müvəffəqiyyətilə nəticələnmişdir. Alının Zeynəb adlı bir bacısı vardı, bir gün yaylaqda Alının iştirakı ilə oğluna toy edirmiş. Hökumət fürsətdən istifadə etmək istəmiş, fəqət vəziyyətdən xəbərdar olan qaçaq bu dəfə heç bir hadisəyə meydan vermədən çəkilmək məcburiyyətində qalmış və hərbdən qaçmağını belə izah etmiş: “Məni yaxalamaq istəyənlərə söyləyin ki, bir neçə dəfə mühasirə edildiyimi öncədən bildiyim halda savaşdan qaçmadım. Özümü düşməyə tanımaq üçün çarpışdım. Fəqət bu dəfə bunu etməyəcəyəm, çünki ortada toy məclisi vardır!” Alını qəti olaraq yaxalamaq istəyən rus hökuməti zabit şahzadə Knyaz Qalitsını Petroqraddan Gəncəyə göndərmiş və bu da Zurnavat kəndində Alı ilə bir görüş təyin etmişdir. Alı knyazla qarşılaşınca dərhal ona gülüş təklif etmiş. Alı da cavab olaraq: “Mən tüfənglə gülüşürəm”, – demiş. Qalitsın Alıya heyran olmuş və mərkəzə dönər-gönməz onu əfv etdirərək, vəziyyəti teleqrafla vilayətə bildirmişdir. Xalq qəhrəmanını sevinclə qarşılamış. Alı da silah daşımaq səlahiyyətini saxlanmaq şərtini bildirməklə qəbul etmişdir. Silah daşımaq qəti şəkildə yasaq olmasına rəğmən, ona silahla dolaşmaq üçün icazə verilmişdir. Bununla yanaşı, 50-60-dan çox rus məmurunu öldürən Alı çar hökumətinin 300 illiyi münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak etmək üçün qonaq dəvət edilmiş və Petroqradda Qalitsın tərəfindən çara təqdim edilmişdir.

¹ Əslində Bayan, Çardaxlı ermənilərin sıx yaşadığı Azərbaycan kəndləridir tərtibçi

Bir gün Knyaz Janderi heç cür yaxalamağa müvəffəq olmadığı Qaçaq Nağını öldürməyi Alıya təklif etmiş. Alı bu təklifə görə valiliyə gedərək türk qaçağını yaxalamağın onun üçün namussuzluq olduğunu açıqca söyləmişsə də, fəqət çox keçmədən Janderinin qurduğu bir hiylənin qurbanı olmuş və aldadılmış olan bir mehtəri tərəfindən öldürülmüşdür. Gəncə xalqı böyük bir hüzn içində əvəzsiz bir mərasimlə onu torpağa tapşırılmışdır. İstər bir rəvayətdən və istərsə də toplamış olduğum digər məlumatlardan çıxarılacaq nəticəni belə xülasə edək:

Dəli Alı on doqquzuncu əsrin son yarısı ilə iyirminci əsrin ilk rübündə yaşamış bir qəhrəmandır. Ətrafına seçib toplamış olduğu igidlərlə bərabər rus çarizmi ilə illərlə çarpışmış və mübarizəsi mütəmadi olaraq onun qalibiyyətilə nəticələnmişdir. Rus hökuməti mühitinin qəhrəmanının öhdəsindən gələ bilməyəcəyini anlayaraq, Alını əfv etmək məcburiyyətində qalmış və hətta onu rus xanədanının 300 illiyi münasibətilə keçirilən böyük mərasimə iştirak üçün Azərbaycandan qonaq dəvət etmişdir.

Xalq arasında xatirələriylə yaşayan Alı haqqında yaranan rəvayətlərdə tarixilik hakimdir. Əlbəttə, az olmaqla bərabər fantastik cəhətlərə də təsadüf edilir. Bu da, yəqin, hadisənin çox qədim olmasından irəli gəlmişdir. Rəvayətin əsasını türk-rus müharibəsi təşkil edir. Əcəba, xalqın zəhnində qüvvətli bir iz buraxan Alının xalq ədəbiyyatında bir mövqeyi varmı? Yəni xalqın həyat və həyəcanı ilə yaxından bağlı olan saz şairləri onun haqqında dastan yazmışmı? Bu sualın cavabını Hümmət Əlizadənin toplamış və Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyətinin 1929-cu ildə Bakıda nəşr etmiş olduğu “Nağıllar”, yəni “Xalq hekayələri” adlı kitabının ikinci cildində tapırıq. Müvəffəqiyyət və toyla bitən bir çox xalq hekayələrinin sonunda “Doak”, yaxud “duvaqqapma”lar vardır. “Şahzadə” adlı hekayənin sonunda “Duvaqqapma” deyə qeyd edilən uzun bir mənzum parça Dəli Alı haqqında təşəkkül etmiş bir dastandan başqa bir şey deyildir.

Alının dastanı bundan ibarətdir¹:

¹ Örnək göstərilən parça Aşıq Ələsgərin “Əsərləri”ndə (Bakı, Şərq-Qərb, 2004, s. 343-348) verilən mətndən fərqlidir – tərtibçi.

Dəli Alı bir set açıb, Şah Abbas dövrünü kimi,
Yanında yoldaşları var, Azərbaycan xanı kimi.
Zeynalabdin bəy bəzənib, Misirin sultanı kimi,
Hər yana kağız dağılıb, Süleyman fərmanı kimi.

Neçə çinovniklər gəlib, çox ağır keçti yığnağı,
Bir yanda Qavrı-qanıq, bir yanda Qoşqarın dağı.
Aləmi çiraxban gördüm, xudadandır çir-çırağı,
Şəmkirdən dügi gəlir, Sarıyaldan gəlir yağı.
Hər yana qafilə işləyir, xudgar¹ bəzirmanı kimi,

İgitliyinin səbəbinə, ona deyillər Dəli Alı.
Şücaatda qəhrəmandı, Loğmana bənzər kəmalı,
Barilahim, özün saxla, pozulmasın bu cəlalı.
On bir serker qoyunun gördüm, yeddi serker qaramalın
Mehtərdə qırx atın gördüm, Cəlalın türkmənini kimi.

Günün günorta vaxtında, gəldi Alının dəstəsi,
Hər biri bir iyitdi, bir qoşunun sərkərdəsi.
Gördüm asmana dayandı, “öldürəm-öldürəm” səsi
Yaponiyadan tüfəng gəlib, yeddi verst vurur gülləsi.
Zərbəsindən dağlar titrər, bərki dərfəşanı kimi.

Alı məclisə gələndə, təəccüb qaldı işlərinə,
Anası onu tək doğub, qurbandı sırım sırımə.
Savaş beşlik qızıl, işliyirdi qəpik üzərinə,
Neçə sandıxlar açılıp, zərrənin² dükanı kimi.

Hadı bəy məclisə gələndə, nəf-zıyanın görmədim,
Beş yüz erkək qırıldı, toğlunun sayın görmədim.
Nisyə qalan xələtlərin, doğru, yalanın görmədim.
Nağdından mətləp verir, o kişi qəhrəmkar kimi.

O ki Kərbəlayi Məhəmməddi, bir nəvə oğlu nəvə kimiydi,
Qızılhacılı Allahverdi Malik Əjdər kimiydi.
Sağ olsun Əsmayi qardaşı, nəvə Heydər kimiydi.
Xaçbulaqda meydan açıp, Koroğlu meydanı kimi.

Orucu çox bəyənmişəm, məhəbbətim var Qəfərə,
O səltənət o kişiyə, həlal olsun İsgəndərə.
Buraxıp dünya malını, tabi olup peyğəmbərə,
Avaznan namaz qılır, Kareyu-Quran kimi.

Aslan da şimşək kimi girəndə meydan içinə,
Səyriyir badronları¹ batır al qan içinə,
Zərrəcə qorxusu olmaz, düşsə yüz düşman içinə
İsgəndər tək səs salırdı, yeddi Dağıstan içinə,
Tip dağıdır, ordu pozur, qüdrətin aslanı kimi.

Biçərə fağır Əliəsgər, gəldin yetdin hər nə isə,
Haq səni zərraf yaradıp, qiymət qoy yaxşınan pisə.
Tatoğlu iki qardaşa, olar girəndə məclisə,
Hamıdan çox pul verib, qızılın doldu kisə,
Aşıxlar güzəran tapıp, bəylər güzəranı kimi.

Dastan heca vəzninin səkkizlik şəklilə yazılmışdır. Bəzi texniki qüsurlarına rəğmən, şəkllən müvəffəqiyyətli olan bu dastan, şübhəsiz ki, bir həyəcən məhsuludur. Dastan sırf Alının şəxsiyyətinə aid deyildir, ətrafındakılara da əhəmiyyətlərinə görə bir-bir mövqə ayrılır. Bunların içərisində, xüsusən Alının qardaşı Aslan nəzərdiqqəti hər kəsdən çox cəlb etməkdədir. Dastandakı coğrafi isimlər, təbii olaraq, Gəncə vilayətinə aiddir. Bu da Alının dolaşdığı sahələri göstərməsi etibarlı ilə əhəmiyyətlidir. Dastanda keçən “Həkim Loğman”, “Şah Abbas”, “Süleyman fərmanı” xalq ədəbiyyatında, xüsusən əvvəlki ikisinə, xalq hekayələrində² də çox təsadüf edilir.

“Azərbaycan” sözü də kəlmənin xalq arasında yayılmasını

¹ Xotkar – tərtibçi

² Zərgər

¹ patron

² “Hekayə”deyərkən müəllif nağılları, dastanları nəzərdə tutur – tərtibçi

dan sonra yerləşdiyi fikrini verməkdədir. Səkkizinci parçanın son misrası Koroğlu təsiri və xatirəsinin bu gün belə yaşadığını sübut etməkdədir. Üçüncü parçadakı: “Bariallahım özün saxla, pozulmasın bu cəlalı”, – beyti dastanın Alı həyatda ikən yazıldığına və dolayısı ilə sağlığındakı təsirinə bir dəlildir. Xalq rəvayətləri dastandan süjet etibarını ilə daha zəngindir. Dastanın quruluşunda bu rəvayətlərin təsiri olduğuna qüvvətli bir ehtimal vardır. Əcəba, Alı haqqında mövcud olan dastan yalnız bundanmı ibarətdir? Bu suala indilik qəti cavab vermək imkanı yox.

Bununla birlikdə, klassik bir şairin Alı üçün mədhiyyə yazdığını eşitdim. Bu dastan əldə edildiyi zaman qəhrəmanın hətta klassik ədəbiyyatda özü üçün bir mövqe qazandığı isbat edilə bilər.

On birinci parçadan anlaşıldığına görə, dastanın şairi Ələsgər ismində bir aşıqdır. Ələsgərin kimliyini təyin etmək əlimizdəki vəsiqələrə görə imkansızdır. Yalnız “Nağıllar”ın ikinci cildinin sonunda Alının müasiri olan və əlli, altmış yaşında ikən 1921-ci ildə ölənlərin göyçaylı bir saz şairindən bəhs edilir ki, bu bizim dastanın müəllifi Ələsgərdir, başqasıdır? Bu xüsusda doğru və sağlam bir fikir söyləyə bilmək üçün məsələni qətiyyətlə həll edə biləcək vəsiqələri əldə edincəyə qədər açıq buraxıram.

NİGARİSTANLI AŞIQ SADIĞIN BİR ŞEİRİ

Paris Milli Kitabxanası əlyazmaları arasında (S.P.994) nömrəsi ilə qorunan bir “Koroğlunamə” vardır. İngilis və rus dilinə tərcümə və Pertev Naili bəy tərəfindən “Koroğlu” dastanında Paris rəvayəti” deyə bəhs və xülasə edilən¹ bu dastanın əslindən köçürülmüş surəti İstanbul Universiteti Türkiyyət İnstitutunda saxlanmaqdadır. Müəllifi Sadıq bəy adlı bir şəxs olan bu xalq romanının sonuna bir şeir əlavə edilmişdir. Nigaristanlı Sadıq tərəfindən yazıldığı anlaşılan və tamamilə “Koroğlu”nun mənzum parçalarında olduğu kimi misraların altında yenə mənzum olaraq əcnəbi tərcümələri verilən bu şeir eynən bundan ibarətdir:

Könül qulluq etdi evtadə² kamil,

Kəmalə yetmədi, işi xam qaldı.

Danəndələr köştü, getti dünyadan,

Bədəlində bir axlı yox, kəm qaldı.

Əmanət kimsəyə vermə yaman dil,

Bivəfadır bu dünyanı yəqin, bil,

Nuh ömür eylədi min doqquz il³,

Sanasan bir səhər, bir axşam qaldı.

Hökm edən oturub vurdum deyənlər,

As, kəs, buyurup, vurdum deyənlər,

Malım, ev-əşiyim, yurdum deyənlər,

Elə köşdü getti, quru dam qaldı.

¹Pertev Naili. “Koroğlu dastanı”, İstanbul, 1931

²Azərbaycanda nəşr edilən “Koroğlu” (Paris nüsxəsi) dastanında bu misra belə verilir: “Könül qulluq etdi kamil ustada” (“Koroğlu” (Paris nüsxəsi). Bakı, Ozan, 1997, s.198), – tərtibçi

³ Azərbaycanca nəşr edilən “Koroğlu” (Paris nüsxəsi) dastanında bu misra belə verilir: “Nuh ömür eylədi min doqquz yüz il” (“Koroğlu” (Paris nüsxəsi), Bakı, Ozan, 1997, s.198). – tərtibçi

Nigaristanlı Sadıq, ay nə belə,
Şəcirdən boy çəkmiş, ay nə belə.
İsgəndər yürüdü, ay nə belə,
Nə Cəmşit qaldı, nə də cəm qaldı¹.

Aşiq hərzə sözü kəlam eyləməz,
Xəsis həm kimsəyə ənam eyləməz.
Heç kəs dünya işin tamam eyləməz,
Çoxları həmd etdi, natamam qaldı².

Şeir heca vəznilə və on bir hecalı qoşma şəklində yazılmışdır. Açıq və sadə olan lisanında azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri barizdir. Mövzu etibarı ilə didaktik, yəni tərbiyəvidir. Hər şeyin fani olduğu qənaətini daşıyan misralar arasından bədbin bir ruh sezilməkdədir.

Əhməd Qutsi bəy Paris Milli Kitabxanasının kataloqundan nəqlən verdiyi məlumat əsasında³ 1750-də yazıldığı anlaşılan “Koroğlunamə”nin sonunda verilən bu şeirin sonradan əlavə edilmədiyini təqdirdə on səkkizinci əsrin birinci yarısında yazıldığını qəbul edə bilərik. Yuxarıdakı parçadan müqtədir bir şair olduğu təxmin edilən Nigaristanlı Aşiq Sadığa dair məlumatımızın azlığı ciddi şəkildə təəssüf doğurur.

¹ Azərbaycanca nəşr edilən “Koroğlu” (Paris nüsxəsi) dastanında bu bənd belə verilir:

Nigaristanlı Sadıx ay nəşib elə,
Şəcərdən boy çəkmiş ay nəşib elə,
İsgəndər yeridi aynası belə,
Nə Cəmşidə qaldı, nə də cəm qaldı (“Koroğlu” (Paris nüsxəsi), Bakı, Ozan, 1997, s.198), -- tərtibçi

² Səlim Rəfiq əlyazmadakı bir neçə sözün türk dilində şərhini çıxarışda vermişdir – tərtibçi

³ “Halk bilgisi” macmuası, cilt I, s.115, Ankara, 1928

AZƏRBAYCAN TARIXINDƏ “QAÇAQCILIQ” HƏRƏKATI (“Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” kitabından)

İstilaya uğrayan və çeynənən, əsarətə düşən, zülm və işgəncə çəkən, öldürülən və sürgün edilən xalqla, çeynəyən, öldürən və sürgün edən zalım rus imperialist rejimi arasında tarix boyunca savaşı davam edərək gəlmişdir və davam edib gedəcəkdir.

Çeynənən, öldürülən xalqla zalım imperialist idarə arasında savaşı müxtəlif şəkillərdə olmuşdur. Bəzi məhkum xalq imperialist idarəyə vergi verməmək, imperialist idarəsinin istehsalı olan malları satın almamaq, iməciliklərdən boyun qaçırmaq kimi passiv mübarizə şəklində davranışlarda olur və beləliklə, zalım hakim idarəçiliyini qəbul etmir. Bəzən imtina hərəkəti felən imperialist idarənin məmurlarını öldürmək, idarələrini yandırmaq kimi başqaldırma – üsyan etmə yolu olurdu. Biz “Azərbaycanda Kənd hərəkəti” bölümündə bu hadisələrə örnəklər verdik. Azərbaycanda rus işğalçılara qarşı başqaldırma hərəkəti rus çarizm idarəsi Azərbaycanı işğal edər-etməz başlamışdır. Bunun örnəyini biz “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkəti” adlı kitabımızda şair Zakir bölümündə vermişik. Bu xalq və kəndli başqaldırmaları və üsyanları özəlliklə 1840-cı ildə çarizm tərəfindən “Krepostnoy – köləlik rejimi” Azərbaycana tətbiq edilərək, “bəylər” torpaqların mülkiyyətinə sahib edildikdən sonra və torpaq üzərində çalışan kəndlilər “bəylərin” torpağa bağlı köləsi halına qoyulduqdan sonra ardı-arası kəsilmədən davam etmişdir.

Azərbaycanda “Qaçaqqlar” hərəkəti rus çarizm rejiminə qarşı davamlı başqaldırma və əldə silah olaraq zülmə qarşı mübarizənin bir örnəyini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqı bu məşhur igidlik və qəhrəmanlıq dastanlarını yaradan qaçaqları sevmiş, öymüş və qorumuşdur. Çünki bu qaçaqlar bütün Azərbaycan xalq kütlələrinin zalım rus idarəsinə qarşı ürəkdən duyduqları kini, imtinanı ifadə et-

mişlər. Qaçaqqlar bəzən dağlarda, bəzən kəndlərdə, bəzən şəhərlərdə, rus kazakları ilə burun buruna, boğaz boğaza deyiləcək qədər yaxından savaşımış və çətin savaşımlardan sıyrılıb qurtarmağı bacarmışlar.

XIX yüzilin son rübündə Gəncə bölgəsində bu qaçaqlardan məşhur olanları Dəli Alı və Qəmbər, Qarabağda Süleyman və Murtuza, Şuşada Məhəmməd bəy Kavalər, Zaqatalada Yusif, Zəngəzurda Nəbi, Nuxada Qutqaşanlı Kərim Əfəndi oğlu və başqaları idilər.

Biz burada zəngəzurlu Qaçaq Nəbi, gəncəli Dəli Alı, şuşalı Məhəmməd bəy Kavalərdən söhbət açacağıq. Bunlar Azərbaycanda çarlıq zamanında ruslara qarşı yürüdülmən qaçaqlar hərəkatının, zamanımızdakı anlamı ilə “Gerilla”¹ savaşı aparanların örnəklərini, əsarət altına düşən azəri xalqının imkanlarına dayanaraq vermişlər.

Qaçaqqlar hərəkatı XIX yüzilin son rübündə çar idarə sistemini qorxuya düşürəcək dərəcədə artmışdır. 1882, 1885 və 1890-cı ildən sonra ardı ardına davam etmişdir. Bu qaçaqlar hərəkatı səbəbindən o tarixlərdə Qubaya gələn Qafqaz əsgəri qüvvətləri komandiri və mülki idarə müfəttişi, general Dondukov-Korsakov² qaçaqlarla mübarizədə yerli idarə rəhbərlərinə geniş səlahiyyət verməklə bərabər əsgəri birliklərin də onlara yardım göstərməsini əmr etmişdi.

Peterburqda yayımlanan “Narodnaya volya” qəzeti 1885-ci ildə dövlət məmurlarını, mülk sahibi bəyləri qorxuya salan qaçaqlardan söz ediyi kimi, Qafqazda “Qaçaq Kərimin”³ məmurları və bəyləri pərişan eylədiyindən ...” uzun-uzun yazmışdır. 1888-ci ildə Quba həbsxanasındaki dustaqlar bir qaçağı qaçırmaq üçün üsyan etmişlər və həbsxana qapılarını qıraraq, çölə çıxmış və gözətçi strajniklərlə (jandarma) savaşa girmişlər və aralarındaki qaçağı qaçırmağı bacarmışdılar. Bu savaşı sonunda rus əsgəri və polislərinədən ikisi ölmüş və üçü də ağır yaralanmışdır.

¹ Gerilla – ispan sözüdür, nizamsız müqavimət mənasındadır – tərtibçi

² Dondukov-Korsakov Aleksandr Mixayloviç (1820-1893) – knyaz, general. 1882 -1890-cı illərdə Qafqaz hərbi dairəsinin komandiri olmuşdur – tərtibçi.

³ Söhbət, yəqin ki, Qaçaq Kərəmdən(1860-1910) gedir. Kərəm on beş il qaçaqlıq etmiş, bütün Qafqazda, İranda, Türkiyədə tanınmışdır – tərtibçi.

Xülasə, imperialist işğalçı rus çarizm idarəçiliyinin heç bir tədbiri Azərbaycandakı qaçaqlar hərəkatını qarşısını ala bilməmişdir¹.

Azərbaycan qaçaqlarından XIX yüzilin son rübünü dolduran üç qaçağı əldə etdiyimiz bilgilərə dayanaraq və duyduqlarımızı da əlavə edərək anladacağıq. Zəngəzur və Naxçıvanda igidliklə Gerilla savaşı verən Qaçaq Nəbi Gəncə vilayəti Zəngəzur ilçəsi Aşağı Mollu kəndində (indi Qubadlı) doğulmuşdur. Nəbinin yoxsul atası yeddi nəfərlik ailəsini çətinliklə keçindirirdi. Nəbi 16 yaşına çatanda bir dəfə bəy onun atasını döymüş. Bunun nəticəsində Nəbi bəyin üzərinə atılaraq bəyi döymüşdü. Bəyin şikayəti üzərinə Nəbi tutularaq sürgünə məhkum edildi. Bir fürsət taparaq, həbsxanadan qaçan Nəbi, başına bir kəndli dəstəsi toplayaraq, rus çarlıq rejimi və onun Azərbaycandakı əlaltıları olan bəylərə qarşı savaşı açır. Nəbinin arvadı Həcər ilə baldızı Mehri də Nəbinin ruslara qarşı çıxışlarında ona yardımçı olmuşdurlar.

Nəbi həbsxanadan qaçdıqdan sonra çar idarəsinin və çarlıq rejiminin Azərbaycandakı əlaltıları olan və çarlıq tərəfindən geniş torpaq verilərək, mülkiyyət sahibi edilən “xan” və “bəy”lərin zülmündən cana gələn (təngə gələn) kəndlilərdən əli silah tutan bir qismi Nəbinin ətrafında toplandı. Nəbinin düşmənçiliyi çarizm rejiminə, xan və bəylərə qarşı idi. Nəbi bu mübarizədə ağır kəndlini və onların haqlarını qoruyurdu. Nəbinin bölgəsi Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri idi. Azərbaycanın başqa vilayətlərində Nəbinin çağdaşları da başqa qaçaq dəstələri ilə hərəkatlarını sürdürürdülər. İmperialist müstəmləkəçi və öldürücü rus çarlıq rejiminə qarşı çıxan bu qaçaqlara lazım gələndə xalq həm yardım edir, həm də onları qəhrəman kimi öyürdü. Bu qaçaqları bəsləmək və gizlətməkdə xalq heç bir yardımını əsirgəməirdi. Nəbi rus kəzak birlikləri ilə zaman-zaman savaşırdı və çətinə düşəndə İrana və Türkiyəyə sığınır. Çar idarəsi bu qa-

¹ “Azərbaycan tarixi”, cild 2, s.109, Bakı, 1964. Sredstva dlya borbi s razboymem na Kavkaze, Kasimov

çaqlıq hərəkatını yatırtmaq üçün insanlıqdan kənar zülmün heç bir şəkildən çəkinmirdi.

1894-cü ilin iyul ayının 20-də Nəbinin qardaşı Mehdi Gürcüvan kəndində çarın casusları tərəfindən pusquya düşürülərək öldürüldü. Bu olaydan üç gün sonra Nəbi Gürcüvan kəndinə gələrək, o kəndin ağalarından çarlığa xidmət edənləri öldürdü və rus kazak birlikləri ilə savaşa tutuşaraq, Arazın o biri tərəfinə – İrana keçdi. Arvadı Həcəri Çiçəkli kəndində buraxdı. Rus idarəsinin casusları Həcərin Çiçəkli kəndində olduğunu xəbərlədilər və Həcər bacısı Mehri ilə birlikdə yaxalanaraq hətsə atıldı. Gorus bölgəsi qalasına qapadıldı.

1895-ci il oktyabr ayının 28-də Nəbi Gorus qəsəbəsini öz dəstəsilə mühasirəyə aldı və rus rəisdən (qaymaqam) Həcəri və baldızını istədi. Rus rəis Nəbinin istəyini yerinə yetirdi.

Həcərin ağzından söylənmişdir:

Qazamat istidi, yata bilmirəm,
Ayaqda qandalaq qaça bilmirəm.
Açar urusdadır, aç bilmirəm,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi,
Qazamat dalını dələsən, Nəbi.

Məhz beləliklə Nəbi xalq qəhrəmanı oldu və xalq aşığıları Nəbi haqqında dastanlar yaratdılar. Aşağıda bu dastanın bir neçə parçasını örnək olaraq veririk:

Qazamat dalında gizləndim, yatdım,
Qoburnat gələndə sıçradım, qalxdım,
Aynalı tüfəngi doldurdum, atdım,
Qoy mənə desinlər, ay qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi.

Nəbinin atlısı əllidi, beşdi,
Qırx gözəl içində Həcəri seçdi.
Güllələr urusun böyrünü deşdi,
Qoy mənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi

Nəbini rus kazakları bir mövqeyə mühasirə edirlər, Nəbi kükrəyərək yoldaşlarına ruh yüksəkliyi gətirir, cəsarətləndirir, savaşa şiddətlənir və Nəbi ilə dəstəsi mühasirəni yararaq qurtulurlar. Nəbi mindiyi məşhur Bozətina belə söyləyir:

Bozat səni baş tövlədə bağlaram,
Əgər məni bu vartadan¹ qurtarsan,
Ayağımı altın, gümüş nallaram
Qoy mənə desinlər, ay Qaçaq Nəbi,
Arvadı özündən ay qoçaq Nəbi

Bu uzun dastanın mövzu baxımdan əsasını rus imperializminə qarşı mücadilə təşkil edir və bir çox dəfə dastanda “Nəbi urusları burda qoymadı” misrası təkrarlanır.

1896-cı ilin mart ayında Nəbi arkadaşları ilə Kərbəladan dönrəkən, Türkiyə ilə İran sərhədi arasında yerləşən Larni kəndində öncədən rus-çar casusları tərəfindən tərtiblənmiş olan pusquya qurban gedir və öldürülür. Nəbinin ölməsiylə qəhrəman ölmüş olmur və indi də azəri xalqı arasında və qəlbində, xatirələrdə yaşayır. Rus çar idarəsinin qaçaqların ailələrinə qarşı apardığı ağır münasibət insanlıq və ədalət prinsiplərinə heç bir zaman uymamışdır. Şair Zakirin arvadının Şuşanın rus komandanı Tarxanov tərəfindən zorla əlindən alınaraq, bir rus “mujik”i ilə evləndirildiyi və zavallı azəri türk qadınının beləliklə öz toplumundan qoparılaq qeyb olduğu və şair Zakirin beləliklə rəzil edilmək istənilməsi Azərbaycan tarixində bilinən və unudulmayan olaylardandır. Bəzi qaçaqların arvadlarının zorla rus “soldat”larının (əsgər) təcavüzlərinə tərk edildiyi də yaddan çıxmamışdır.

Gerilla savaşı tarixini yazanlar XIX yüzildə bu savaşa yaradıcıları olaraq Qafqaz müsəlmanlarını göstərirlər. İmam Şamil Gerilla ustadlarından biridir. Müəyyən bir kənd, qəsəbədə rus əsgərlərilə savaşa girən qaçaqlar bir müddət savaşıqdan sonra yenə o bölgədə xalq arasına qarışaraq qaynaşmış ortadan qeyb olurdular. Bu üsul geril-

¹“Varta” sözü təhlükəli vəziyyəti ifadə etmək məqamında işlədilir. Dastanın Azərbaycanda nəşr olunan variantlarında bu sözün əvəzinə “davadan” işlənməmişdir – tərtibçi

la savaşı zamanında gerillaçılığın ən yaxşı taktikası olmaqdadır. Azərbaycan gerilla (qaçaqlar) tarixində çox maraqlı bir olaya rast gəlirik ki, o üsul zamanımızda çox mənimsənilmiş bir üsuldür. 1870-ci ilin sonlarında Qazax rayonu Quşçu kəndi əhalisi ağalardan İsgəndərbəyovların zülmünə qarşı baş qaldırdılar. Bəylərə yardıma gələn rus kazakları üsyanı qanlı bir şəkildə yatırdılar. Kəndlilər Tiflisdə oturan çar naibinə şikayət etmək üçün aralarından bir heyət seçərək göndərmək istədilər. Rus məmurlar və ağalar bunların Tiflisə getmələrinə əngəl oldular. Bunların arasında Mürsəlqulu adlı bir kəndli gecə ikən qaçaraq, Tiflisə və oradan da çar naibinin oturduğu Qoçori bağ evinə yetişə bildi. Fəqət haraya baş vurdusa, çar naibini görmə imkanı tapa bilmədi və çar vəkilinin sarayına yanaşdırılmadı. Bundan ötrü Mürsəlqulu bir çarə düşündü. Əlbisəsini qaz yağı ilə islatdı. Çar vəkilinin sarayına yaxın bir yerdə gözlədi. Çar vəkili sarayından çıxıb arabasına mindiyi vaxt Mürsəlqulu özünü yandırmağa başladı. Və əlbisəsinə od vurdu. Bu durumu gören xalq yaxınlaşaraq, Mürsəlqulunu yanmaqdan qurtardı və atəşi söndürdü. Bu mənzərəni gören çar vəkili Mürsəlqulunu çağıraraq, özünü yandırmasının səbəbini soruşdu. Mürsəlqulu Qazağın Quşçu kəndindəki ağaların və çar məmurlarının zülmündən kəndlilərin bezdiklərini və ölümə razı olduqlarını anlatdı. Bəlləklə, Quşçu kəndinin xalqı ağaların zülmündən qurtarmış oldu. Bu olay həməən bütün Azərbaycana yayılaraq duyulunca, bir çox yerlərdə ağalara qarşı kəndli başqaldırmaları oldu¹.

Çar Rusiyası “krepostnoy” – köləlik hüququnu 1841-ci ildə senator Qanın düzənləməsilə Azərbaycana gətirib tətbiq etdikdən və 1846-cı ildən xan, bəy və ağalara kəndliləri mühakimə etmək və kəndlilərə qarşı polis idarəsi gücünü tətbiq etmək haqqını tanıdıqdan sonra Azərbaycanda kəndli üsyanları və qaçaqlar hərəkatı bir xalq hərəkatı olaraq baş vermişdir².

¹ Azərbaycan tarixi, cild 2, s. 206-207; Qasımov, Sredstva dlya borbi s razboyem na Kavkaze, s.18; Azeri edebiyatında istiklal mücadelesi, Pr. Ahmet Caferoğlu, 1932, İstanbul, s. 19-33

² Qasımov, s.16-17.

Bundan açıqca görünür ki, Azərbaycan tarixində başqa xalqların tarixində olduğu kimi haqq, hüquq, azadlıq, hür olma, əsarətdən qurtulma mücadiləsi və ruhu tarixi inkişafı çox ağır şərtlər altında olsa da, davam etmişdir və edəcəkdir də. Zamanımızda Vyetnamda mistik buddist rahiblərin xalqlarının hürriyyətinə edilən imperialist təcavüzlərə qarşı etiraz hərəkatına başlayaraq özlərini yandırmaları və çox yaxın zamanda Çexoslovakiyada imperialist rus milli kommunistlərin etdikləri qaba və qanlı müdaxiləyə etiraz etmək üçün gənc, cəsur və qəhrəman Jan Palanın özünü yandırması azəri xalqı üçün yeni bir şey deyildir.

QAÇAQ DƏLİ ALI

Özünü gören və tanıyanlardan öyrəndiyimə görə, Dəli Alı 1898-ci ildə 22 yaşında silahını alaraq dağa çıxmışdır. Ancaq bu dağa çıxışın əsl səbəbi bizə məlum deyildir. Gəzdiyi və gizləndiyi çevrədə kəndlilərin himayəsinə sığınmış, özünü onlara sevdirmiş və buna görə dağlarda, meşələrdə sığınacaq aramamışdır. Rus birlikləri ilə savaşa tutuşduğu zamanlar dağlar, meşələr Dəli Alıya yataqlıq etmişdir. Dəli Alı qaçaqçılığa başladığı 1898-ci ildən 1913-cü ilə qədər rus strajnikləri və kazakları ilə bir çox dəfə, sonuncu hər iki tərəf üçün də qanlı olan savaflara tutuşmuşdur.

Əslən Gəncənin Qarasu¹ kəndindən olub, uca boylu, enli kürəkli, sərt baxışlı, yaraşlıq, zəkali və hazırcavab bir gənc imiş. Davası o biri şüurlu qaçaqlar kimi kənd əhlini rus çarizminin və çar rejiminin Azərbaycandakı əlaltıları olan xan, bəy, ağa zülmündən və köləliyindən qurtarmaq olmuşdur. Dəli Alı rus-yapon savaşında, rusların məğlubiyyətə uğramasından böyük ümidlərə qapılmışsa da, bu ümid siyasi gerçəkliyə çevrilməmişdir. Bundan ötrüdür ki, 1905-ci il Birinci rus inqilabı illərində belə qaçaqlığı buraxaraq dağlardan enməmişdir. O, əldə silah başına topladığı cəsur və döyüşkən kəndli arkadaşları ilə bir dəstə şəklinə olan birliyini ciddi intizamla bəzən kəndlərə dağılaraq və kəndlilərə qarışaraq

¹ Əslində kəndin adı Qarasuçudur və hazırda Göranboy rayonu ərazisinə daxildir – tərtibçi.

Gəncəyə yaxın meşə və dağ kəndlərinə sığına bilməmişdir. Həqiqətən, Dəli Alının bu tədbirli hərəkəti Gəncədə azəri türk xalqına qarşı ermənilərin başladığı qırğın zamanı çox işə yaramış və Gəncə xalqını erməni gülləsindən qurtarmışdır.

Çarizmin Qafqazdakı yüksək vəzifəli məmurları erməniləri silahlandıraraq, azəri türklərinin üzərinə hücumə keçmələrini təmin və təşviq etdilər.

Məhz bu zaman Dəli Alı başına topladığı dəstələri (Gerilla birlikləri) ilə Gəncənin böyük erməni kəndləri olan Bayan və Çardaxlı¹ və başqa bir neçə kəndi işğal etdi. Qadın, uşaq və qocalara toxunmadan əli silah tutan ermənilərə haqq etdikləri divanı tutdu (qarşılıq verdi). Erməni və azəri türk xalqının önündə gələnləri çarizmin bu intriqasını idrak edincə, barışıq yoluna gedərək anlaşıdılar. Dəli Alı yenə birliklərini alaraq, öz dağlarına və meşələrinə çəkilərək, öz çevrəsində hökmranlığına başladı. Bu arada Dəli Alının rus jandarına və kazakları ilə dəfələrlə savaşa girdiyini və mühasirə edildiyində bu çətin savaşlardan igidliklə çıxma bildiyini, 60-70 rus rus əsgər və jandarmasını öldürdüyünü anlatmağa gərək yoxdur.

Çarlıq – Romanov xanədanının 300 illiyi törəni münasibətilə çar bir əfv fərmanı hazırladı. Bu zaman Peterburqdan knyaz-general Qalitsin Gəncəyə gəldi. Gəncə rus valisinin vasitəsilə Gəncəyə yaxın bir dağ mövqeyində Qalitsin ilə Dəli Alı arasında müzakirə başladı və sonuc anlaşma ilə nəticələndi. Ümumu əfvdə Dəli Alının əfv edildiyi elan olundu. Bundan sonra Dəli Alı Peterburqa çar ailəsinin 300 illiyi törəninə dəvət edildi².

“Dəli Alı” dastanından örnək parçalar:

Dəli Alı bir set açıb, Şah Abbas dövrünü kimi,
Yanında yoldaşları var, Azərbaycan xanı kimi.

¹ S.Rəfiqin “Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Alı” dastanı” məqaləsindən təsirlənərək yazıldığına görə, eyni məqamda yanlışlığa yol verilmişdir. Əslində Bayan və Çardaxlı Azərbaycan kəndləridir. Müəllif Azərbaycan ərazisində ermənilərin daha sıx yaşadığı yeri bildirmək üçün bu ifadəni işlətməmişdir – tərtibçi

² Azərbaycan yurt bilgisi, 1933, sayı 23, İstanbul; Azərbaycan dərgisi, 1961, sayı 7,8,9

Zeynalabdin bəy bəzənib, Misirin sultanı kimi,
Hər yana kağız dağılıb, Süleyman fərmanı kimi.

Aslan da şimşək kimi girəndə meydan içinə,
Seyriyir badronları batır al qan içinə,
Zərrəcə qorxusu olmaz, düşsə yüz düşman içinə
İsgəndər tək səs salırdı, yeddi Dağıstan içinə,
Tip dağıdır, ordu pozur, qüdrətin aslanı kimi...

QAÇAQ MƏHƏMMƏD BƏY KAVALER

Doğulduğu və öldüyü tarixlər haqqında əlimizdə bir bilgi və qaynaq yoxdur. Ancaq Qaçaq Nəbinin çağdaşı və arkadaşı olduğu bilinməkdədir. Onun haqqında Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” adlı kitabında çox qısa, yanlış dəyərləndirilmiş bir təcümeyi-hal və bir də dərin mistik (təsəvvüfi) qəzəlini tapa bilməmişik.

Yarı əsrə yaxın bir zaman öncə Şuşanın tanınmış din adamı, ədibi və şairi Mirzə Cəlal əfəndidən Qaçaq Məhəmməd bəy Kavalerin Azərbaycanın musiqi ustadlarından Sadıq Əsədovun (Sadıqcan (1846-1902) toyuna (düyününə) bir axşam vaxtı qəflətən Qaçaq Nəbi ilə birlikdə getdiklərini və çox qələbəlik olan toy əhlinin Qaçaq Nəbi ilə Qaçaq Məhəmməd Kavalerin gəldiklərini gördüncə çox qorxduqlarını və sazəndənin susduğunu, Qaçaq Məhəmməd Kavalerin: “Əyləncənizə davam edin”, – deyərək işarət etməsi və söyləməsindən sonra sazəndənin çalmağa başladığını və toyun daha coşğun bir havaya və bir nəşəyə büründüyünü, beləliklə, iki məşhur qaçaq dostun Sadıqcanın toyunda iki saat qədər oturduqdan sonra sazəndə qrupuna və xidmət edənlərə bol bəxşişlər verərək toydan ayrılıb getdikləri hekayəsini dinləmişəm.

Yenə rəhmətlik Mirzə Cəlal əfəndi mənə aşağıdakı olayı anlatmışdır: “Məhəmməd bəy Kavalər Şuşa-rus həbsxanasında dustaq olan zaman öz həyatından bəhs edən farsca bir poem (mənzum hekayə) yazdığını və bu mənzum hekayədə rus işğalçı imperialist rejiminin azəri xalqının başına gətirdiyi zülmü dilə gətirdiyini, bu hekayənin sonunu rus çar rejiminə qarşı belə tənqid etmişim:

Dər həbsxaneyi-rus
Əz hökuməti “Dəyyus”.

Qaçaq Məhəmməd bəy Kavalər Qarabağ vilayətinin mərkəzi olan Şuşa şəhərinin öz yerlisi olub, Çuxur məhəlləsindədir. Çuxur məhəlləsində Xan sarayından başqa, bir neçə dənə böyük daş bina vardır. Elə bunlardan biri olan, üzü boydan-boya Çuxur məhəlləsinin meydanına baxan və böyük alaqaşması üzərində:

Kuşadı badı be devlət həmişə in dərğah,

Be haqqı eşhədü-en-la lailahe illəllah, –
yazısı daşa oyularaq yerləşdirilən evdə doğulmuşdur.

Bu gün belə ayaqda duran və içində on beşdən çox erməni ailəsinin sığındığı bina Qaçaq Məhəmməd Kavalərin evidir. Qaçaq Məhəmməd Kavalər Şuşa şəhərinin tanınmış ailələrindən və sayılan kişilərindən Şirin bəyin oğludur. Şirin bəyin anasının adı Mahpəri xanım imiş. Şirin bəyin arvadı Tükəzban xanımdan beş oğlu, bir qızı olmuşdur. Məhəmməd bəy Kavalər onlardan biri imiş. Şirin bəyin Həsən bəy adlı bir oğlu ruslara qarşı Qarabağda aparılan mücadilədə tutulmuş və ömrünü Bakıda Şamaxinka deyilən rus həbsxanasında bitirmişdir. O biri oğlu Tağı bəy 1905-ci ildə Qafqazdan (Vladıqafqaz) Şuşaya gedərkən, Bakıda müsəlmanlara qarşı aparılan erməni qırğınında öldürülmüşdür.

Üçüncü oğlu Qaçaq Məhəmməd bəy Kavalər Mir Möhsün Nəvvabın verdiyi çox qısa bilgiyə görə, 45 yaşında öldürülmüşdür. Təxmini olaraq söyləyə bilərəm ki, ölümünü Qaçaq Nəbi ilə bir-birinə yaxındır və Üçüncü Aleksandr zamanında ölmüşdür. Çünki Üçüncü Aleksandrın qaçaqlara, siyasi şəxslərə və təşkilatlara qarşı qanlı və şiddətli surətdə hərəkətə keçdiyi illərə təsadüf edir.

Qaçaq Məhəmməd Kavalərin qaçaqçılığının səbəbi işğalçı rus çar rejiminin xəzinə gəlirini əngəlləməkdə olmasıdır. Olay belə idi:

Yeni sənayeləşməyə başlayan Rusiya o zamankı Qərb texnikasına görə geri qalmış bir ölkə sayılsa da, Azərbaycan, Türkiyə, Dağıstan və başqa müstəmləkələrinə göndərə biləcək və bu ölkələri bazar olaraq istifadə edə biləcək qədər tekstil, şəkər və başqa məhsullar yetişdirən zəif bir sənaye ölkəsi idi. Digər tərəfdən, Araz

çayı ilə sərhəd olaraq ayrılan Güney – İran Azərbaycanına, Fransa və İngiltərədən tekstil, şəkər, çay və başqa fabrik mallarının daha yaxşısı və ucuzu gəlirdi. Rus malları keyfiyyət cəhətdən bu mallardan aşağı səviyyədə olduğu kimi dəyərində görə də bahalı idi. Məhz bu şəraitdə İran Azərbaycanı ilə Qafqaz Azərbaycanı arasında bir mal qaçaqçılığı baş verməkdə idi. İrandan qaçaq olaraq, gömrüksüz gətirilən mallar alıcıya daha ucuz satılırdı. Qaçaq Məhəmməd Kavalər bu qaçaqçılıq işini elə bir şəkildə təşkil edibmiş ki, rus xəzinəsi bundan böyük zərərə uğrayırmış.

Araz çayı sahillərindən qaçaqların mallarını “bu taya” – Qarabağa rus kazak və strajniklərin müdaxiləsindən çəkinmədən keçirə bilmələri üçün Qaçaq Məhəmməd mənzillər hazırlamışdı. Qaçaqçılar bu mənzillərdən rahatca faydalanır və bu xidmətə qarşılıq Qaçaq Məhəmməd Kavalərə bir hissə verirdilər. Qaçaq M.Kavalər də bu aldığı hissələrlə qaçaqları himayə etmək üçün qurduğu dəstənin (gerillası) mənsublarını bəsləmişdir.

Bu olay açıqca rus xəzinə gəlirini Azərbaycan müstəmləkəsində Qarabağ bölgəsində gömrük yönündən baltalamaq idi. Mirzə Fətəli Axundzadə “Hacı Qara” adlı pyesində bu olayı komik bir şəkildə çox gözəl xarakterizə etməkdədir. Bir tacirin manufaktura mağazasına qumaş almaq üçün gələn müştəri: “Mənə firəng malı qumaş ver”, – deyərək israr edirdi. Mağaza sahibi tacir müştəriyə rus malı satmağa çalışmaqdadır. Tacir müştəri arasında dialoq çox komik və qəribədir. Müştəri heç cür rus malına yanaşmamaqdadır.

Bu olay təbiidir, Qaçaq M.Kavalərin qaçaqları himayə edərək, onlardan vergi alması elə anladıldığı kimi asan olmamaqdadır və rus sərhəd mühafizəçiləri ilə Qaçaq M.Kavalərin arasında qarşılıqlı çatışmalar olmaqla, bəzən kazaklar, bəzən də Kavalərin dəstələri insan itkilərinə uğramaqdadırlar. Bütün bu çətin şərtlər altında qaçaqçılıq baş alıb getməkdə və davam etməkdədir. Bu savaqlara bəzən Qaçaq M.Kavalər öz dəstəsi və ya dəstələri başında şəxsən iştirak etməkdədir. Təbii, hər qaçaq və seçilmiş insanın dostu olduğu kimi, düşməni də vardır. Qaçaq M.Kavalər rus tərəfini

saxlayan və ruslara casusluq edən düşmənlərlə də mübarizə aparmaqdadır. O zamanın şərtlərinə görə, Qaçaq M.Kavaler bu iki tərəfli mübarizəyə taleyinin təqdirilə sürüklənmişdir.

Bu çağ, sanıram, Üçüncü Aleksandrın zamanına uyğun gəlir. Necə olur, araya kim girir? Bu cəhətlər haqqında bir tarixi sənəd və qaynaq əldə edə bilmədim. Qaçaq Məhəmməd Kavaler çar tərəfindən əfv edilir və ona kavaler kapitan rütbəsi verilərək bir maaş təyin edilir. Bu tarixdən sonra Qarabağ xalqı¹ Qaçaq Məhəmməd ailəsini Kavalerli kimi xatırlayır və tanıyırlar. Bu soyad onun qardaşları tərəfindən gələn bütün qohumlarına yayılır. Xalq arasında bu qələbəlik ailəyə “Geverellilər” deyirlər.

O çağda Qaçaq Məhəmməd Kavalerin “üzə şıxması” çar tərəfindən əfv edilməsi və ona rütbə verilərək maaş təyin olunması, yalnız Qarabağda deyil, bütün Azərbaycan və İranda da böyük əks-səda doğurmuşdur. Əsasən xalq tərəfindən sayılıb sevilən Qaçaq Məhəmmədin ailəsi bu tarixdən sonra da, hər zaman, hər yerdə əskisindən daha çox sevgi və sayğı ilə qarşılanmışdır. “Bu adam Geverellilərdəndir”, – deyildimi, o adam ayrı, özəl bir hörmət və sayğı görürmü. Qaçaq Məhəmmədin bu üzə çıxma olayı neçə il davam etmiş? Bu bərdə də əlimizdə tarixi bir bəlgə yoxdur. Elə sanıram ki, bu üzə çıxma olayı uzun müddət davam etməmişdir. Çünki Qaçaq Məhəmməd Kavalerin düşmənləri vardır və bunlar çarizm idarəsinin yüksək vəzifəli adamlarına davamlı olaraq Qaçaq M.Kavaler haqqında xəbər verirlər və “Üzə çıxan Qaçaq M.Kavalerin dəstələri yenə əvvəlki kimi qaçaqçıları gözetləyərək qorumaqda və eyni təşkilat heç dəyişmədən yürüdülməkdədir”, – deyirlər. Belə bir vəziyyətdə Qaçaq M.Kavaler yenə silahını əlinə alaraq, şəhərdən ayrılmış və dağdakı arkadaşlarının yanına çəkilmək zorunda qalmışdır. Bu tarixdən öldürüldüyü tarixə qədər Qaçaq M.Kavalerin rus hökuməti ilə verdiyi gerilla savaşları ən kritik bir dövrəyə girmiş olur və şəxsi düşmənləri ilə də hesablaşmağa qərar verir.

¹ Qarabağda yaşayan əhali nəzərdə tutulur – tərtibçi.

Söz gəlişi, bunlardan bir örnək anladaq: Qaçaq M.Kavalerin Hacı Şükür (Şükrü) adlı bir düşməni vardır. Bu adamın işi-gücü K.M.Kavalerin bütün qaçaqlıq və qaçaqçılıq hərəkətini izləyib, adamların vasitəsilə izlədib rus jandarma təşkilatı, gizli işlər şöbəsinə xəbər verməkdir.

Bu arada Həcc ziyarəti zamanı gəlmiş və Hacı Şükür də hacılar arasında Məkkəyə getmişdir. İndi hacılar Həcc ziyarətindən toplu halda dönməkdədirlər. Hacı qafiləsi daha İran tayındadır (tərəfində) və Araz çayı kənarına doğru gəlməkdədir. Bunu xəbər alan Qaçaq M.Kavaler atına minərək Araz çayını keçərək, İran Azərbaycanının bir yerində hacı qafiləsini qarşılayır. Hacılar Qaçaq M.Kavalerin gəldiyini görünə çox qorxurlar. Qaçaq M.Kavaler durumu hiss edir. Bu vaxt atlı hacı qafiləsi də səssiz, uzun bir qələbəlik halında durub gözləməkdədir. Hər şeydən öncə, Qaçaq M.Kavaler hacılara səslənərək, Həcc ziyarətlərini təbrik edir və bu ziyarətlərinin cənabi Allah tərəfindən qəbul edilməsi diləyində olur. O zamankı dini ənənəyə görə, at üzərində əlini ulu Tanrıya (göyə) qaldıraraq, lazım olan duaları oxuyur. Bütün bunlardan sonra hacılara xitab edərək: “Zəvvar Hacı Şükür aranızdadırmı?” – deyər soruşur. Hacılar da: “Bəli”, – deyər cavab verirlər. Bu dəfə Qaçaq M.Kavaler Hacı Şükürə səslənərək, onun hacılar qafiləsindən ayrılaraq, bir kənara çəkilməsini istəyir. Hacı Şükürdən bir səs çıxmır. Hacı Şükür də başqa hacılar kimi silahlıdır. (O tarixdə ərəb soyğunçular hacı qafilələrini soydular. Bu səbəbdən hacılar qafilə halında və silahlı olaraq Həcc ziyarətinə gedərdilər – H.B.). Qaçaq M.Kavaler bir neçə dəfə Hacı Şükürə səsləndikdən və cavab almadıqdan sonra hacı qafiləsinə: “Hacılar, siz çəkilin”, – deyir. Hacılar bir tərəfə çəkilincə, Hacı Şükür ortada qalır. Qaçaq M.Kavaler Hacı Şükürün etdiyi pislikləri bir-bir sayır və onu öldürmək üçün qərarlı olduğunu, silahını alaraq özünü müdafiə etməsini söyləyir. Hacı Şükür qolu-qanadı qırılmış, kefi pozulmuş bir halda səssiz və hərəkətsiz at üzərində durmaqdadır. Bütün bu olay və dialoqdan sonra Qaçaq M.Kavaler tüfənginə sarılır, hacı qafiləsinin gözləri önündə Hacı Şükürü vurub öldürür.

Rus kazak və jandarmaları ilə girişilən çatışmalarda ölənlər və öldürülənlərdən başqa, Qaçaq M. Kavalerin, yuxarıda örnəyini verdiyim düşmənlərini öldürmələri də olmuşdur, təbii...

Bunlara Mir Möhsün Nəvvabın kitabında bir qaçağı layiqincə dəyərləndirməmiş olması səbəbindən veririk. İşğalçı rus rejiminin, bir ölkənin yerli xalqını nə kimi tələsikliklərə sürüklədiyini və rus idarəsinin zülm və haqsızlıqlarını göstərmək üçün yazıram.

Bu mübarizə zamanı Qaçaq M.Kavaler bir dəfə yaxalana-raq, Sibirə sürgün edilmiş və sonra oradan qaçaraq, Qarabağa dönmüş və qaçaqçılığa davam etmişdir. Təbii, belə igid bir sərkərdə haqqında da xalq öyücü türkülər söyləmiş və onun bu çarpışmalarında rusa qarşı olan kəndlərinin əksini və təsəllisini görmüşdür. Bu türkülərdən bir qarabağlı kişinin hafizəsindən mənə çatan ancaq bir parçanı aşağıda verirəm:

Kazak gəldi Şelliyə¹,
Biz qaçalım Telliyə².
Urusa damojna³ vermə,
Apar Geverelliyə.

Qaçaq M.Kavalerin Şuşa şəhərində olan evi sıx-sıx rus jandarması tərəfindən basılır. Hər zaman bu basqınlara Qaçaq M.Kavalerin atasının anası Mahpəri xanımla anası Tükəzban xanım cavab verirlər. Ev aranır, ələ keçən əşyaların çoxu qaçaq olmasa da, “qaçaq” deyərək götürülür. Qarabağlı azəri iki türk qadını bu rus təzyiqinə qarşı qovrulur və çəkişirlər. Belə çəkişmələrdən birində Mahpəri xanımın rus jandarmalarına söylədiyi və xalq dilinə düşən bu sözlər zalım rus işğalçı hərəkatının çox sadə xalq diliylə deyilişidir: “Bu yerlər Məmmədin öz torpağıdır. Öz ürəyi istədiyi hər şeyi edə bilər, axı siz urussuz. Bizim urus İvanın, Nikalayın ki qohumluğumuz (əqrəbəliyimiz) yoxdu. Siz burada nə gəzirsiniz? Niyə öz yerinizə, torpağınıza getmirsiniz?”

¹ Şelli bir kəndin adıdır.

² Telli qaçaqların sığındığı qayalıq mağaralı, meşəlik bir mövqedir.

³ Damojna – gömrük

Budur, təmiz bir azəri anasının ağzından çıxan və işğalçılıq anladan sadə və açıq anlamlı sözlər...

Qaçaq M.Kavaler bir zaman tutulmuş və Şuşa həbsxanasına qapadılmışdır. Bir gün bir fürsət tapır və həbsxanadan qaçır. Qaçışın fərqi varan həbsxana gözetçisi, soldatlar¹ M.Kavaleri təqib edir və vururlar. Məhəmməd bəy yaralı olaraq yerə yıxılır. Anası Tükəzban xanıma olayı xəbər verirlər. Tükəzban xanım hadisə yerinə yətişir və oğlu Məhəmmədin üzüqoylu yaralı olaraq yatdığı və inildədiyini görür. Ətrafdakı gözetçi, soldatlar və jandarmalar rus prokurorun (savcı) gəlməsini gözləyirlər. Bu mənzərəni görən Tükəzban xanım Məhəmmədə xitabən: “Məhəmməd, niyə inildəyirsən? İnildəyib düşməni sevindirmə, bu urus yarasından sən ölərsənsə, sənə südümü halal etməm”, – deyərək, toplanan yüzlərə Şuşa xalqının gözü önündə oğlunu azarlayır. Qaçaq M.Kavaler bu yaradan ölmür və sağalır. Sibirdə 20 il sürgünə (qalabəndliyə) məhkum olunur. Sibirə sürüləcəyi gün öncədən Qarabağ xalqı tərəfindən duyulur. Hər tərəfdən xalq: “Qaçaq Məhəmməd Sibirə yatab (etap) gedəcək”, – deyərək Şuşaya axın edir. Sibir sürgünü dəstəsində Qaçaq Məhəmməddən başqa məhkumlar da vardır. Həbsxanadan Məhəmməd və digər sürgün edilənlər əlləri, ayaqları qandallı (zəncirli) olaraq çıxarırlar. Etap hərəkatı hazır, minlərcə xalq seyrçi olaraq toplanmışdır. Etap hərəkatı etmədən öncə Tükəzban xanım etapın önünə çıxaraq Qarabağ xalqına belə xitab edir: “Camaat, siz gözünüzün qabağında (önündə) görürsünüz ki, urus hökuməti mənim oğlumu nahaq yerə Sibirə yatab göndərir. Bura bizim öz torpağımızdır, axı urusun burada nə işi var?.. Sizin qabağınızda mən də deyirəm ki, “Məmməd, sən Sibirdən salamat gələcəksən, orda ölsən, südümü sənə halal etməyəcəyəm. Oğlum, yoldaşlarınla Allaha əmanət ol...”

Bu cəsur və igid azəri anasının bu cəsur sözləri minlərcə Qarabağ xalqını ağladır. Qaçaq M.Kavaler iki il sonra Sibirdən qaçaraq Qarabağa döner və qaçaqçılığını davam etdirir. Bu olay-

¹ Müəllif rus əsərini həmin dildə olduğu kimi verir – tərtibçi.

ları yazarkən, hansı olayın öncə və ya sonra olduğunu müəyyən edə bilmədiyim üçün tarixi göstərmədim.

Mir Möhsün Nəvvab Qaçaq Məhəmməd Kavalər haqqında nə deyir:

“Təzkireyi-Nəvvab: 1310, Bakı, Orucov qardaşları basın evi, s.217-218”.

Əhvali və imrarı həyat Kərbəlay Muhəmməd Kavalər.

Yazı farscadır. Biz türkcəsini veririk.

Kərbəlayi Məhəmməd Sofi təxəllüslü Şirinbəyov Qarabağlı, Şuşa şəhərində təvəllüd etmiş, 45 yaşında iri cüssəli, uca boylu bir kişi idi. Şəhərdə başqalarının təhriki ilə nahaq qanlar tökmüş, sonra dağlar və biyabanlarda dolaşaraq bir müddət yol kəsmək ilə məşğul olmuş və İran təbəəsindən bir qadın ilə evlənmiş, bir müddət sonra öz arvadını və qaynanasını nahaq qəti etmiş, sonunda arvadının qardaşı adamlar toplayaraq bunu tapmış, iki qolları ilə başını kəsərək və bədənini biyabanda buraxmışlar. Bir şəxs də bədəni dəfn etmiş. Çeşidli şeirləri vardır. Bu qəzəl onun qəzəllərindəndir:

Qəzəlin türkcəyə çevrilişi:

Mənim dostum üz örtüsünü hər zaman hər cür örtüdü
üçün aşıqlər arasında ixtilaf olur,

Bəzən onun gözəllik işığı Musanın gözlərini qamaşdırır.

Bundan ötrü görmürsənmi səsi dağları bürüyür. Bəzən
harada “haqq” deyə mələklərə fərman verdiyində

Kəlim-Allah olan Musa şaşırır.

Bəzən bir zahidi Kəbeyi-müəzzamaya doğru çəkir,

Bəzən rahibləri yolda çaşqınlığa düşürərək pərişan edir.

Dostumun sevgisi hansı ürəkdən azacıq əksilərsə dərd və
üzgünlüyə düşür.

Rəqs edən mütruf belə oynadığı zaman dostumun xəyalına
gəldiyində özünü atəşə atmağa qalxır.

Ölüm şərbətini əcəl saqışının əlindən içərkən Sofi özündən
gedir, səssiz bir hala düşür.

Yuxarıdakı sətirlərdən göründüyü kimi, mistik və dərin bir
inancın anlamını daşıyan qəzəlin yazarı necə olur ki, yol kəsir və

quldurluq edir? “Yol kəsmək” azərbaycanca “adam soymaq” anlamına gəlir. Qaçaq Məhəmməd Kavalər, toplum içərisində mənsub olduğu sosial təbəqəyə görə, qətiyyətlə, adam soymağa ehtiyacı yox idi. Şuşada bir şəhər uşağı olaraq yetişmiş, ərəb və farsca mükəmməl öyrənmiş, ayrıca, qatı dindar ortodoks şiə məzhəbindən olan təsəvvüfə anlamış və inanmış bir adam idi. Bu durum Sofi təxəllüsü ilə yazdığı qəzəldən də anlaşılır.

Azərbaycan elmində pedaqoq, rəssam və xəttat, ədib və şair olaraq xidməti olan M.M.Nəvvabın Qaçaq Məhəmməd Kavaləri belə yanlış tanıması və tanıtmağa çalışması, mənəcə, onun dindar və sakit bir həyat yaşayan, məhdud görüşlü bir adam olmasından irəli gəlmişdir. Bir vaxtlar bir müəllim olan və rus xəzinəsindən maaş alan M.M.Nəvvabın məhdud görüşündə insan yaşadığı dövrdə olan qanunlara itaət etməlidir. Bu qanunlar işğalçı rus imperializminin qanunları olsa belə... fikri hakimdir. Təbii ki, belə bir yaşam şəraitində olan M.M.Nəvvabdən istismar edilən və əzilən, torpaqları işğala uğrayaraq, haqları çeynənən bir xalqın “mübarizə haqqı” olduğunu da bilməsi, bu fikri mənimsəyərək insanları bu yöndən dəyərləndirilməsi gözlənilə bilməzdi. M.M.Nəvvabın Qaçaq Məhəmməd Kavalər rus casusu Hacı Şükürü hacılar qafiləsi arasında qarşılıqla öldürməsi olayını yol kəsmək sayması, nahaq qan tökmək deyə dəyərləndirilməsini anlayırıq.

Qaçaq Məhəmməd Kavalər arvadını və qaynanasını öldürməsi olayına gəlinəcə: Qaçaq Məhəmməd Kavalər üzə çıxdıqdan və çar Üçüncü Aleksandr tərəfindən əfv edildikdən və özünə “kavalər-kapitan” rütbəsi verdikdən bir neçə il sonra yenə çar hökumətilə arası dəyir. Çünki daha öncədən qurmuş olduqları dəstənin qaçaqlarını qoruyaraq, onlardan bir hissə alma işi davam edir. Qaçaq Məhəmməd Kavalər şəhərdə və hər yerdə sərbəst olaraq gəzməkdədir. Casusların sıx təqib və təzyiqi altında olan Qaçaq Məhəmməd Kavalər İrana sığınmaq məcburiyyətini duymuşdur. Evinə gəlmiş, atları və silahını hazırlamışdır. Qaçaq Məhəmməd Kavalər arvadı İran Azərbaycanından bir xanın qızıdır. Belə vəziyyətdə bir qadının atasının evinə getməsi üçün ərinə bir çətinlik yaratmaması ən mən-

tiqli hərəkət olardı. Hələ qaynanasının ki, əri İrandadır və Qaçaq Məhəmmədin onun yanına getmək istəməsini xoş qarşılamağı lazım gələn olaydır. Təəccüblüdür ki, belə olmamışdır. Rus kazak və jandarmalarının təqibindən qurtulmaq üçün dərhal Şuşa şəhərini tərk etməsi lazım gələn Qaçaq Məhəmməd Kavalərə arvadı və qaynanası mane olaraq: “Biz gəlmərik də gəlmərik”, – deyə dirənmişlər.

Belə vəziyyətdə Qaçaq Nəbinin arvadı Həcər in əl və ayaqlarına qandal (zəncir) vurularaq, baldızı Mehri ilə birlikdə həbsxanaya atıldığını görən və şair Zakirin arvadının bir rus komandiri tərəfindən zorla əlindən alınaraq, bir rus “mujik”inə verildiyini eşidən və bir çox qaçaqların arvadları və bacılarının rus komandanları tərəfindən rus “soldat”ları bölüyünə təslim edildiyini bilən Qaçaq Məhəmməd Kavalər arvadını və qaynanasını Şuşada buraxmaq istəməməkdədir. Məhz bu əhvali-ruhiyyədə arvadı və qaynanası ilə “gəlirsən də, gəlmirsən də” münaqişəsinə girən və vaxt itirmənin özü və ailəsi üçün lazım olmadığını anlayan Qaçaq Məhəmməd Kavalər böyük bir sinir böhranı və ruh düşkünlüyü içində tapançasını çəkərək: “Mən arvadımı rus əlinə düşürməyəm”, – deyərək, qaynanası ilə birlikdə cansız yerə sərmiş və atını məhmizləmişdir.

Araz çayını keçmiş, İran tayında (tərəfində) bir meşəlik bölgədə Qaçaq Məhəmməd Kavalər atını buxovlamış (otlamağa buraxmış) və atının yəhərini özünə yastıq edərək, bir ağacın dibində yuxuya dalmışdır. Arvadının və qızının kürəkəni tərəfindən öldürüldüyünü xəbər alan, eyni zamanda, bir qəbilə başçısı olan xan, oğlunu Qaçaq Məhəmməd Kavaləri təqibə və öldürməyə göndərmişdir. Bunlar Qaçaq Məhəmmədin İran tayındakı keçəcəyi yolları da bilməkdədir. Təqib nəticəsində atını görmüş, tanımışlar və yatan Qaçaq Məhəmməd Kavalərə uzaqdan toplu yaylım atəşi açaraq öldürmüşlər.

Məhz azərbaycanlı bir igid, qarabağlı – şuşalı Qaçaq Məhəmməd Kavalerin ruslarla aparmış olduğu savaşın hekayəsi belə olmuş və belə dramatik bir şəkildə sona çatmışdır.

Bu bəhsi tamamlamadan öncə, Qaçaq Məhəmməd Kavalərin bir epizodunu anlatmadan keçə bilməyəcəyəm. Qaçaq Nəbi

və Qaçaq Dəli Alılar kəndli olaraq yetişmiş, oxuyub yazmağı bilməyən, ancaq çox ağıllı və cəsur igidlərdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, Qaçaq Məhəmməd Kavalər şəhər həyatında, o zamana görə mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş, dindar-sufi, şair – bir azəri övladı idi. Yaxın zamanın Azərbaycanın irfan həyatında adı çox duyulan pədaqoq Hüseyn Camal Yanar (Hüseyn Mirzəcəmalaoğlu) adlı bir dostumuz vardı. Rəhmətlik Hüseyn Camal Yanar əslən qarabağlı və şuşalıdır. Bütün azərilər ona “dayı” deyərdir. İndi məsələm üzərində olan və Qaçaq Məhəmməd Kavalər haqqında mənə yazdığı bir məktubu belə başlayır:

“Əziz adəşim.

27/7/1958 tarixli məktubunu indi aldım. Dayıya heç də zəhmət olmadan, həm də ifixarla, çox möhtərəm və ziyalı, eyni zamanda, qəhrəmanlığı, açıqfikirliyi ilə tanınmış həmsəhrim Kavalərli Kərbəlayi Məhəmməd haqqında Şuşa şəhərinin mötəbərlərindən şəxsən dinlədiyim bir hadisəni nəql edirəm. Belə ki, “Bir gün Təbriz hacıları və irəli gələnəri tərəfindən “Vəliəhd” şərəfinə tərtib edilən bir böyük ziyarətdə mərhum Kərbəlayi Məhəmməd (belə tələffüz edilirdi) də dəvətli olaraq iştirak etdiyi zaman vəliəhd bir aralıq, səbəbsiz hiddətlənərək, bağırır-çağırmağa başlamış, oradakılar donub qalmışlar. Belə səssizlik hökm sürən bir anda mərhum dizləri üstünə qalxaraq, yüksək bir səslə: “Veksid fi meşyikə. Veğzüz min sovtikə. İnnə ənkərəl esvati le sövtül-hümir”. Türkcəsi: “Hərəkətimdə mülayim ol. Səsini çox yüksəltmə. Ən nifrətə layiq səs eşşəyin səsidir”.

Bu ayəti söylər-söyləməz yenə hər kəs kimi bardaş qurub oturmuş, vəliəhd də daxil olmaqla kimsədən səs çıxmamışdır. Mərhumu o aralarda hər kəs tanıyırdı. 4/8/1958, İstanbul”.

1. Mir Möhsün Nəvvabın öz (məhdud) görüşü ilə yanlış dəyərləndirdiyi qarabağlı bir azəri qaçağının həqiqi kimliyini açıqlamaq;

2. Kərbəlayi Məhəmməd Kavalər kimi neçə azəri qəhrəmanlarının adlarının Azərbaycan tarixinin səhifələrinə keçmədən unudulub getmiş olduqlarını bildiyim üçün bu mövzu üzərində durdum.

QAÇAQ NƏBİ

On doqquzuncu yüzilin birinci yarısında ruslar Gəncə xanı Cavad xanla apardıqları çətin savaştan və böyük tələfat verdikdən sonra Qafqaz Azərbaycanını Rusiyaya ilhaq edə bilmişdilər. Azərbaycan Rusiyanın vilayəti halına gətirilərək, bütün sərvətləri Rusiyaya daşınırdı. Yaxın Şərqlə tarixində daim hökmdarlarını türk görən, yabançı bir millətin boyunduruğu altında əsarət zəncirinə alışmayan Azərbaycan türkləri rusların hökmdarlığına qarşı heç bir zaman mücadilədən geri durmamışdılar. Ruslara qarşı bir çox azəri igidlərinin qəhrəmanlıqları dillərə dastan olaraq söylənməkdə və onların əziz xatirələri unudulmamaqdadır.

Ruslara qarşı qəhrəmanlıqla mücadilə edən qarabağlı Qaçaq Nəbiyə sevgi ilə xalq bağlanmış, onun qəhrəmanlıqlarını öymüş, ona mədhiyələr yazılmış, hətta xalq xanəndələri onun adına türkülər bəstələmişdirlər. “Qaçaq Nəbi” türküsi o qədər sevilmişdir ki, XIX əsrdən bəri hələ də canlılığını qeyb etməyərək, xalq tərəfindən sevilə-sevilə dinlənilməkdədir. Xalq “Qaçaq Nəbi” dastanına Nəbinin arvadı qəhrəman türk qızı Həcər xanımı və Koroğlunun Qıratı kimi onun Bozatını da qatmışdır. Nəbi dəfələrlə rusların mühasirəsindən arvadı Həcərin yardımı və Bozatının sayəsində özünü qurtara bilmişdir. Bütün türk dastanlarında olduğu kimi, Bozatın da bu dastanda ayrıca yeri vardır. Xalq ruslarla qəhrəmancasına döyüşən Nəbiyə heyranlıq duyaraq onu Koroğlu kimi əfsanəviləşdirmiş, toylarda, bayramlarda onun hekayəsini dinləməkdən yorulmamışdır. Qaçaq Nəbinin bir rus düşməni olduğu və xalqın da onu buna görə sevdiyi, Qaçaq Nəbi adına bəstələnmiş türkünün aşağıdakı bəndindən bəllidir:

Nəbi qurban Həcərin bir telinə,
Aslan kimi minmiş atın belinə.
Yağı qonmuş baxçasına, elinə,
Həsret qalmış yarın incə belinə,

Qoy sənə desinlər Qaçaq Nəbi!

Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi!

Qaçaq Nəbi illərlə ruslarla mücadilə etmiş, yorulmamış, qırılmış, fəqət heç bir zaman əyilməmişdir. Azəri türklərinə onu sevdirən məhz onun əsarət zəncirini qəbul etməyən, türkə yaraşan məğrur halıdır. “Qaçaq Nəbi” hekayəsi bir əsrdən artıq xalqın sevə-sevə dinlədiyi və dilindən düşürmədiyi ölməz bir dastandır.

Kommunist yazar Süleyman Rüstəm “Qaçaq Nəbi” mövzusunda yazdığı “Qaçaq Nəbi” pyesinin qəhrəmanı Qaçaq Nəbini rus əleyhinə deyil, çar rejimi ilə mücadilə edən bir xalq dostu olaraq göstərmişdir. Halbuki Qaçaq Nəbi çar olsun, bolşevik olsun, rus əleyhinə çarpışmışdır. Bu rus düşməni qəhrəmanı rus dostu kimi göstərmək, vəqəni təhrif etmək və Nəbiyə həqarət etmək deməkdir. Zira Qaçaq Nəbi vətəni çeynəyən, sümürən ruslara hansı şəkildə olursa-olsun, daima düşmən olmuşdur. Qaçaq Nəbi bu gün yaşasaydı, qızıl imperializm ilə də mücadilə edərdi. Belə ki, 1920-ci ildə Gəncə üsyanında Qızıl Ordu birliyinin bir qismini məhv edən Qaçaq Qənbər bolşeviklərə qarşı döyüşdü. Yəni 1930-cu il Şəmkir üsyanında Zəyəmli Hacı Əhməd qızillarla çarpışıb ölmədimi? Onun bütün əqrəbaları üsyanda iştirak etdiyi üçün Qızıl Moskvanın nökrəi Yusif Qasımovun xunxar əllərilə öldürülmədimi? Yəni Şəmkir üsyanında gədəbəyli Qaçaq Məcidin 14 arkadaşı ilə qarlı qış günündə toplu, pulemyotlu, silahlı Qızıl Ordu birlikləriylə tam 45 gün çarpışaraq ruslara böyük tələfat verdirdikdən sonra son qalan tək qurşunu ilə intihar edərək düşməne təslim olmamağı hər kəsə bəlli deyilmidir? Bütün bunlar ortada bir gerçək ikən Qaçaq Nəbini rus xalqının dostu kimi göstərmək həqiqətdən nə qədər uzaqdır. Süleyman Rüstəm unutmasın ki, yazdığı pyesin qəhrəmanı Qaçaq Nəbini Azərbaycan xalq kütlələri rus düşməni olaraq seyr edir. Çünki onu xalq da XIX əsrdən çar və rus düşməni olaraq tanıyır. Xalq gözəlcə bilir ki, istər çar, istərsə də bolşevik Rusiyası ona qara günlər gətirmişdir. Süleyman Rüstəm kimiləri nə qədər bağırırlar bağırsınlar, Azərbaycan heç bir

zaman rus dostu olmadı və olmayacaqdır. Hər zaman rus düşməni oldu və yenə də elə qalacaqdır.

Qaçaq Nəbi kimi mücahid igidlərimiz olduqca çoxdur. Onlara dair yazıların yayınlanması ilə bu mücahidlərimizi xatırlamış və ya yaxşı tanımış olacağıq. Könül istərdi ki, Qaçaq Nəbi kimi qəhrəman mücahidlərimizin xatirələrini əbədləşdirmək üçün onların heykəllərini qoydura biləydik. Bu da bu gün üçün xəyal isə də, bir gün gerçək olur, İnşallah!

QAÇAQ NƏBİ

Azərbaycanın Gəncə vilayətinin bir kəndindəndir. Gəncə türk kültür tarixində önəmli bir yeri olan şəhərlərdəndir. İstər memarlıq əsərləri, istərsə də Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi bağrında yetişmiş şair və ziyalıları ilə tanınır.

Qaçaq Nəbi də burada doğuldu. Yoxsul bir ailədən gəlmişdi. Əlbəttə, çar Rusiyasının və onlara xidmət edənlərin Azərbaycan türkünə necə kölə münasibəti göstərdiyini görərək böyümüşdü. Bu ərəfədə çarizm “krepstnoy” deyilən sistem ilə kəndlilərə nökrəlik edəcək simada olan adamları “bəy” və “xan” elan edirdi. Beləcə, daha öncə türklər arasında olmayan sinif-zümrə fərqləri meydana gətirilirdi.

“Qaçaq Nəbi” dastanında Nəbinin qaçaq olması belə anladılır:

On altı yaşında o qaçaq oldu,
Düşmənin gözündə bir pıçaq oldu,
İgidlər içində bir qoçaq oldu.
Yağdı soltana, bəyə, xana Nəbi,
Bac alar, bac verməz divana, Nəbi.

O, əlbəttə ki, bu zülmə, türkün çarlar və nökrələri tərəfindən əsir düşməsinə, istiqlalından edilməsinə qarşı savaşırmışdı. Cavad xan kimi, Səttar xan kimi xalqın mənliliyində bu gün hələ də yaşamasının səbəbi bu olsa gərəkdir:

Ellər köçdü, həsrət qaldıq bu dağa,
Bülbül olub biz qonmuşduq bu bağa,
Qabağı kəsib bir zalım ağa,
Mənim bu günümdə gələsən, Nəbi.
Pristav əlindən alasan, Nəbi.

Pristav rus valisidir. Qabağını – önünü kəsən “bir zalım ağadır”. Nəbi isə həm pristav, həm də onun xidmətçisi olan ağa ilə mücadilə etməkdədir. Görünüşcə bir qiyamçı, həqiqətdə isə bir qəhrə-

mandır. Dastanda onun Koroğlu ilə müqayisə edilməsi bunu göstərir:

Dağların başları dumandı, duman,
Nəbidən çəkirlər zalımlar aman,
Qoç Koroğlu kimi Nəbi qəhrəman.
Qoy sənə desinlər, ay qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qaçaq Nəbi.

Nəbinin arvadı Həcər, qardaşı Mehdi ən böyük yardımçılarıdır:

Azərbaycan dağları qardı, borandı,
Arazın kənarı yazdı, arandı,
Mehdini tutdular, Həcər talandı,
Belə bir günümdə gələsən, Nəbi,
Düşmənin əlindən alasan, Nəbi.

Bir də Bozadı:

Bozadı davada pələngdi, pələng,
Qızılquş baxışlı, gözləri qəşəng,
Belimdə qılincım, çiynimdə tüfəng,
Bozadı, yeri ha, aman günüdür,
Həcərin dustaqda qalan günüdür.

Nəbi 1879-cu ildə¹ Kərbəladan dönərkən, İran-Rusiya sərhədində ruslar tərəfindən öldürtdürülür. Ruslar bunu Azərbaycan türkünə baş əydirmək üçün etmişdirlər.

Nəbinin öldürülməsi dastanda belə anladılır:

Paşa bəy İranda bir hiylə qurdu,
Nəbinin yoldaşı üzünə durdu,
Şahhüseyn qəfildən Nəbini vurdu,
Darasın saçını tellər ağlasın,
Yerisin üstündə ellər ağlasın.

Nəbi öldürülmüş, fəqət onun mücadiləsi bütün Azərbaycanda dastanlaşmışdır. “Qaçaq Nəbi” dastanı doğulmuşdur.

AZƏRBAYCAN SAZ ŞAİRLƏRİ

Xalq hafizəsində yaşayan saz şairlərinin türk ədəbiyyatında mühüm rolu vardır. Bu qisim ədəbiyyat indiyə qədər lazımi dərəcədə tədqiq və təsbit edilmədiyindən əksəriyyəti unudulmaqla ziyana uğramışdır. Vaxtı ilə ədəbi həyata rəhbərlik vəzifəsini icra edən sevimli “Həyat” məcmuəsinin bu məsələdən də bəhs etməsini məmnuniyyətlə müşahidə etmişik. Möhtərəm ustadımız Fuad bəy əfəndinin səlahiyyətli qələmilə açılan bu qapıdan girilincə tükənməz bir xəzinənin mövcud olduğu dərhal gözə çarpır. Hələ son zamanlarda Türkiyyat İnstitutu tərəfindən nəşr edilən xalq ədəbiyyatına aid bir silsilə əsərlər və tədqiqat bu xəzinənin, eyni zamanda, nə qədər tədqiqə yarar bir sahə olduğunu açıqca göstərmişdir. Klassik ədəbiyyat dövründə türk millətinin mənliliyini qoruyan, bədii zövqünü ruhlarda hərarətlə yaşadan məhz bu ədəbiyyatdır.

Müxtəlif dövrlərdə yaşayan, türk millətinin müxtəlif qollarına mənsub olan bu fitri şairlər xalqın sevinc və kədərini tərənnüm etdikləri kimi əxlaqi, ictimai həyatına da təsir göstərməkdən kənar qalmamışdır. Əskidən bəri türk ölkələrini kənd, qəsəbə, şəhər, köçəri ellər və uluslarında qapı-qapı gəzib dolaşan, qəhvəxana, ictimagah, toy yerləri, təziyə məclislərində, bayram günlərində xalqı əyləndirən biri digərinə zidd iki sinif vardı: dərvişlər və saz şairləri (aşıqlar). Bunlardan aşıqlar (saz şairləri) xalqın içindən doğmuş və fitrən zəki olduqlarından daha hazırcavab, cəsur, daima ruha zövq verici zərif cümlələrilə xalqın ruhunu oxşarlardı. Vəfat edənlərin xatirələri, şeirləri, zərif sözləri əsrlərə nəsildən nəslə keçərək, xalqın içində yaşayırdı. Dərvişlərin saxta ciddiliyyətlərinə tənə üçün məclislərdə ilk söylədikləri: “Aşiq deyir dəm olsun, dərviş deyir, qəm olsun”, – cümləsi olur.

Mövzumuz azəri saz şairlərinə aid olduğundan bunlardan bir neçə nümunə göstərməyə çalışacağıq. Xalqın ağızdan yazıya aldığı parçaların bir yerdə qeyd edildiyini də bilmirik, hansı əsrə aid olduqları da, təbii, bəlli deyildir. Yalnız bəzilərinin şeirlərinin

¹ Qaçaq Nəbi 1896-cı ildə Larni kəndi yaxınlığında öldürülmüşdür – tərtibçi.

dən hansı dövrdə yaşadıklarını anlamaq mümkündür. Məsələn, hicri X əsrdə yaşadığını anladığımız Aşiq Qurban vardır:

I. AŞIQ QURBAN

Mən hak aşığıyam, hak yola mail,
Kitabım Qurandı, olmuşam qail.
Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,
Dərdimin əlindən fəryada gəldim,
Qapuva yüz sürtüb, imdada gəldim

Həmədanda "Gül Sənəm" adlı bir qıza aşiq olur. Qızı ona vermirlər. O da Şah İsmayıldan imdad istəyir, dərdinin əlindən fəryadə gəlir. Bu parça da onundur:

Bir ah çəkdim, ahım getsin havaya,
Maşık¹ olsun həm ulduza, həm aya,
Bir od düşsün yar əyləşən saraya,
O da yansın, mənimlə bərabər olsun.

Bostan əkdim, tək şamama yetirdim,
Onun suyun dağdan, daşdan gətirdim.
Gözəlimi bu diyarda itirdim,
Onu tapan heç rastkar olmasın.

Urmunun yolları düzüm-düzümdür.
Urmu karvanının yükü üzümdür,
"Gül Sənəm"im mənim iki gözümdür.
Xabər verin hardadı, yarım gələ.

Bu haqq aşığı sevgilisini görmək üçün Həmədana gedir. Xalqın hüzurunda haqq aşığı olduğunu isbat üçün gözlərini bağlayaraq, bir neçə qızın içərisindən öz məşuqəsini ayırmağını tələb edirlər. Qurban gözləri bağlı olduğu halda önündən rəsmi keçid edən qızlardan hansının olduğunu göstərərək belə söyləyir:

Ərisin dağların qarı,
Tökülsün çaylara sarı.
Burdan keçər Qurbanın yarı,
Qoymun, xanlar, yarım geçdi,
Yüzü güllüzarım geçti.

Bu dağların başı bütün,
Yürəyimin başı tütün,
Qoymun, xanlar, yarım geçti,
Gözü intizarım geçti.

Dağ başında maral gəzər,
Tellərini darar, gəzər.
Yar məndən kənar gəzər,
Qoymun, xanlar, yarım geçti,
Xurma gözlü yarım geçti.

II. DEHARQANLI ABBAS

Gənc yaşında bir zənginin qızına aşiq olur. Qızın atası bu adama qızını verməyə razı olmur. Əvvəla, Abbasın dəli olması iddiasını, buna görə dini qaydaları bilmədiyini irəli sürərək, qızını vermək istəməz. Abbas müctəhid yanına gedər. Müctəhidin sorduğu dini suallara müvafiq cavablar verir. O cümlədən, Həzrəti Məhəmməddən sonra gələn imamların adlarını soruşduğu zaman bədahətən aşağıdakı cavabı verir:

Qoç igidlər at oynadın meydanda,
Məhəmməd sərindən tökülən qandır.
Birinci imamım Şahi-Mərdandır,
İkinci imamı xabər al, deyüm.

Sabah zamanları meh yeli əsər,
Kəbədən gələnin qabağın kəsər.
İkinci imamım İmam Həsən,
Üçüncü imamı xabər al, deyüm.

¹ S.Sənən bu sözü "aşiq olsun" şəklində izah etmişdir – tərtibçi.

Kərbəla dəstində qalan Hüseyini,
Kafərlər əlində dağılan beyni.
Üçüncü imamım İmam Hüseyini,
Dördüncü imamı xəbər al, deyüm.

Bahar olur, dağlar geyər mavi (don),
Dilim oxur: "Qil hüvəllahü yavməddin".
Dördüncü imamım Zeynal Abidin,
Beşinci imamı xəbər al, deyüm.

Məclisə girəndə ağır ol, ağır,
Müşküldə qalanda mollanı çağır.
Beşinci imamım Məhəmməd Bağır,
Altıncı imamı xəbər al, deyüm.

Yığdıq dünyanın malını bir (dadıq)
Heç gəlmədi üstümüzə bir hazıq.
Altıncı imamım Cəfəri Sadıq,
Yeddinci imamı xəbər al, deyüm.

Girdim ravzasına, qıldım namaz,
Dolandım qəbrinə, etdim niyaz.
Yeddinci İmamım Museyi Kazım,
Səkkizinci imamı xəbər al, deyüm.

Hər gün qıl namazı, buraxma qəza,
Qiyamət günündə verirlər cəza.
Səkkizinci imamım İmam Rıza,
Doqquzuncu imamı xəbər al, deyüm.

Ağalar ağası, kövsəri saqi,
Çəkdi zülfüqarı, ayırdı dağı.
Doqquzuncu imamım Məhəmməd Tağı,
Onuncu imamı xəbər al, deyüm.

Otağına salmış xalığı kevhər,
Alından tökülür nur kimi tər.

On birinci imamım Həsəni Askəri,
On ikinci imamı xəbər al, deyüm.

Xorasan şahına göndərdim səlam,
Yazdım bu sözləri, eylədim itnam.
On ikinci imamım Axırəzzaman.

Bundan ziyadəsi yox, xəbər al, deyüm.

Abbas eşqində israr edir. Nəhayət, qızın atası, məsələdən qəsəbə hakiminə şikayət edir. Hakim Abbasın ayaqlarını falaq-qaya qoydurur, sonra yükdaşıyan atın quyruğuna bağlatdıraraq işgəncəyə düçar edir. Abbas eşqindən vaz keçməyincə, zəngin (adam) o zamanın qaydalarına uyğun olaraq, qan bahasını verərək onu bir quyuya atdırır. Bir neçə gün sonra zəngin (adam) quyunun başına gəlir, onun aqibətinin nə olduğunu öyrənmək istəyir. Abbas quyuda son nəfəsini verərkən bu sözləri söyləyir:

Oturasan ağ otaqda,
Qan qusasan laxta-laxta.
Səni görüm ölən vaxtda,
Gör, kəfənin tapılmasın¹.

Zəngin (adam) quyudan bu səsləri eşidərək pəşman olur və oradaca yıxılıb ölür.

Abbasın sözləri son əzəl başdan,
Xızır əlin vurdu, su çıxdı daşdan.
Məhəmməd Mustafa indi miracdan,
Yerə qədəm qoydu afitabından.

Sana qurban olum, ya ahləlqazi,
Göylərdə qurmusan mizan-tərazi.
Davuda vermişən nə boş avazı,
Oxur, səsi gəlir afitabından.

¹ Bu parça "Qurbani" dastanında Qurbaninin dilindən verilmişdir, yalnız son mısrası: "Dilin kəlmə gətirməsin", – şəklindədir ("Azərbaycan dastanları", I, Bakı, 1965, s.60) – tərtibçi

AŞIQ QURBANININ ÜÇ MƏNZUMƏSİ

Qiymətli “Azərbaycan yurd bilgisi” məcmuəsinin ikinci sayında M.Sadiq Sənan “Azərbaycan saz şairləri” adlı bir məqaləsini yayımladı. “Aşiq Qurban” və “Aşiq Abbas” ismində məhəlli iki saz şairinin “xalqın ağızından qeyd” edilmiş olan mənqibə şəklində həyat və bir neçə parçada mənzuməsini ehtiva edən bu məqalə münasibətiylə biz də əlimizdə mövcud və hələlik çap olunmayan üç qoşmanı, kiçik bir müqəddimə ilə, əlaqədar insanların nəzər-diqqətinə çatdırmağı faydalı hesab etdik.

Xalq ədəbiyyatına aid topladığımız şeirlər arasında “Aşiq Qurbani” adlı bir saz şairinin də üç parça mənzuməsi mövcuddur. Bunları vaxtı ilə “Sinop xalqıyyat və harsıyyatı”² üzərində məşğul olarkən, lazım gəldiyi üçün tədqiq etdiyimiz cümlərdən birində “Aşiq Qurbani” başlığı altında sırası ilə qeyd olunduğunu tapmış və köçürmüşdük.

Biz bu üç qoşmanın Sadiq Sənan bəyin məlum məqalədə qeyd etdiyi “Aşiq Qurban”a aid parçalar olması ehtimalını nəzərə alır və bunların ikisiylə bağlı Mahmud Ragıp bəyin bir əsərində təsadüf etdiyimiz bir qeyd üzərində nəzəri-diqqəti cəlb etmək istəyirik. Bununla yanaşı, bu sahədə möhtərəm ustad Köprülüzadə M.Fuat bəy və bir neçə arkadaşı kimi yüksək səlahiyyətli insanların fikirləri ilə iftixar etdiyimizi xüsusi olaraq qeyd etməklə bərabər, istinad etdiyimiz əsaslar nəticə etibarını ilə bunlardır:

A – Nəşr etdiyimiz bu üç mənzumədən birincisinin üçüncü bəndini təşkil edən:

Uğradı üstümə əmir hacısı,
Dərunumdan çıxmaz yarın acısı.
Qarabağda Ziyat xanın bacısı,
Verildi Mevladan ihsan dedilər. –

¹ Mehmet Şakir əslində mühacir deyildir, lakin bu məqalə Məmməd Sadiq Sənanın “Azərbaycan saz şairləri” adlı tədqiqatına cavab kimi yazıldığı üçün kitaba salınmışdır – tərtibçi

² Sinop folkloru və kulturu – tərtibçi

qitəsiylə, ikinci mənzumənin beşinci bəndinin ilk beyti olan:

Məmləkət valisi, xanların xanı,
Hüzuri barıda .....

misraları bu şeirlərin az-çox bir açıqdan açığa azərbaycanlı bir xalq şairinə aid olduğunu ifadə etməkdədir.

B – Birinci mənzumənin məqtə bəndi şairin adını, digər iki mənzumədə “Qurbani” olaraq yazılı tapılmasına rəğmən, Sadiq Sənan bəyin qeydi nəticəsində “Qurban” olaraq göstərilmişdir.

C – Mahmud Ragıp bəy “Şərqi Anadolu türkü və oyunları” adlı əsərində (s.84) sazlara dair xalq etiqlərindən bəhs edərək, bu arada o ərazidə adı və ünü yayılmış olan “Haqq aşığı Qurbani” namında bir saz şairinin xalq ağızından topladığı bir mənqibəsini qeyd və bunun “şah məmləkətindən” olduğunu əlavə edərək xatırlatmaqdadır.

M.Ragıp bəyin qeyd etdiyi bu mənqibənin də bəhs etdiyimiz mövzu “Aşiq Qurbani”yə aid olduğunu zənn etməkdə və şah məmləkətindən olaraq göstərilməsinə də xüsusi diqqət yetirməliyik.

Xülasə, mənqibəvi həyatı, Azərbaycanda “Qurban” və Şərqi Anadoluda “Qurbani” surətində hələ də xalq arasında böyük bir sevgilə yaşamaqda olduğu anlaşılan bu şairin adı ətrafında ləhcəvi bir fərqlən mövcudluğu, əsərlərinin cümlərimizə, kitabı bir tələffüzə uydurulmaq surətilə “Qurbani” şəklində keçmiş olması ehtimalını da bu sırada qeyd edə bilərik:

I

Yatarkən üstümə gəldi ərənlər,
Yatan, nə yatırsan, oyan, dedilər.
Oyandım qəflətdən, açdım gözümü,
Şu gələn Şahi-mərdan, dedilər.

Oyandım qəfləttən, açdım gözümü,
Ərənlər payinə sürtdüm üzümü,

¹ Məqalədə misra yarımçıq verilmişdir – tərtibçi.

Haqq bilirdi haq söylədim sözümlü,
Səksən min kəlamı iyan dedilər.

Uğradı üstümə əmir hacısı,
Dərünüməndən çıxılmaz yarım acısı,
Qarabağda Ziyad xanın bacısı,
Verildi mevladan ihsan dedilər.

Qurbanım, dalmışam qəm dəryasına,
Ahular məkanı, çöl bəlasına.
Bir hasar¹ çəkdlər könül pasına,
Bu çərxi-gərdunu dolan, dedilər.

II

Təcəlli cəbhinə cəməli mahzdır,
Əli .....² deyübdür.
İki qab kavseyn qudrət-ül ayn,
Bilmənəm qanıma susana uyubdur³.

Bir diləgim var, amma rəbül aləmin,
Anın təbiidir ərş ilə zəmin,
Cəbrail, Mikail, İsrəfil həmin,
Mələklər xidmətində naibdir.

Bir diləgim var, amma rəbül aləmdən,
Həzrəti Rəsuldan, min bir kəlamdan.
Xəttatlar xətt şəkmiş, dutmuş qələmdən,
Yanaqda xal, amma nə əcaibdir.

Səndəymiş gözəlliyin hikməti,
Anın için qıldım sana hörməti.

¹ “Qurbani” dastanında həmin misra belə verilmişdir: “Bir siyğəl versənə könül pasına” (“Azərbaycan dastanları”, I c.,s.292) – tərtibçi

² “Əsl əlyazmada bu kəlmə anlaşılmayı”, – qeydi verilmişdir – tərtibçi

³ Müəllif bu kəlmənin əlyazmada anlaşılmadığını qeyd etmiş, birinci misrada oxuya bilmədiyi sözün yazı şəklini vermişdir – tərtibçi.

Dürri zəbərəcəddən iver himməti,
Saadətli sərindən saç ....¹

Məmləkət valisi, xanlar xanı,
Hüzuri barıda dəsti rəmmanı,
Şaşırma, Qurbani, həddini tanı,
Mələik yüzünə baxman ayıbdır.

III

Yar yoluna yaxa yırtıq, baş açıq,
Eşq əlindən dadi-bidad eylədim.
Yandıım həsrətinlə hər gün, hər gecə,
Cəfa çəkib eşqə biət eylədim.

Riza-riza gözlərimdən yaş kəsdim.
Fəda qoyub, yaş yerinə baş kəsdim.
Bir yakit də Şirin üçün daş kəsdim,
Münasib adımı Fərhad eylədim.

Zatı şahın qonar şahin qoluna,
Dəllallar çağrışır sağdan soluna.
Der Qurbani ....² yoluna,
Cəfa ömrümü bərbad eylədim.

¹ Müəllifin bu söz haqqında : “Əlyazmada olduğu kimi alınmışdır. Mənası anlaşılmır”, – qeydi verilmişdir – tərtibçi.

² Müəllifin: “Anlaşılmadığından əlyazmada olduğu kimi alınmışdır”, – qeydi vardır. “Qurbani” dastanında həmin misralar belə verilir: “Qurbani der: bir namərdin yolunda, Heyif, cavan ömrüm bərbad eylədim!” (“Azərbaycan dastanları”, I c.,s.292) – tərtibçi

AZƏRİ AŞIQLARINDAN SARI AŞIQ

Bu məqaləmdə o gözəl yurdun yetişdirdiyi ətirli nəfəslərdən “Sarı Aşıq” ləqəbilə tanınan Aşıq Nəbidən bəhs etmək istəyirəm.

Əhvalata tamamilə vaqif olmaq bu gün imkansızdır, ancaq ənənəvi bilgilərdən bizlərə qədər gələn qisimlərdən dərc etməklə bu mühüm Aşığı da yad etmək bir boredur.

Altı yüz ildən bəri avama, alimə, tərkidünyaya, içki düşkünlərinə, qələndəriyə, islama, xristiana məzarını minacat yeri kimi qəbul etdirmiş olan bu Aşıq bu xüsusiyyətə görə zamanın sevgililərindən olduğunu göstərməkdədir.

Adının Nəbi olduğunu öz dediklərindən anlamaqdayıq. Mir Nigari divanlarından bu şəxsi xatırlayarkən:

Ol qürbdədir məzari Aşıq,

Əlqabi şəhiri Sarı Aşıq.

Ol aşıqi sadıq olsa layıq,

Sərdari cününü Qeysü vamiq, –

deyə çox sitayişkaranə bir surətdə anmışdır. Şübhəsiz ki, yuxarıda adı çəkilənin¹ Aşıq haqqındakı bilgiləri bizimkindən daha çox və yüksəkdir. Təəssüf ki, bizim bu barədəki bilgimiz çox azdır. Yalnız məzari və xalq dilində indiyə qədər qalmış olan bir neçə bayatısı və şəxsi həyatına aid çox az məlumatdan ibarətdir.

Bəli, adının Nəbi olduğunu öyrəndiyimiz bu xalq şairi Zəngəzur qəzasını bir xətti üzrə birbaşa kəsən və Cəbrayıl qəzasından ayıran Həkəri çayının və yenə Mir Nigarinin doğum yeri olan Ciciimli kəndinə gedən yolun sağ tərəfində həmin çaya 25 metr qədər bir yerdədir. Üzərində təsiredici bir gümbəzi vardır. Bina çox mətin və altıguşəlidir. Binanın tavanı da gözəl olub qübbə deyildir. Ətrafında daşdan və ibtidai bir şəkildə –yadımda

qaldığına görə – böyük, kiçik 10-a qədər aslan, qoyun, dayça heykəlləri vardır ki, bunlar ora-bura atılmış və demək olar ki, hamısının başından, ayağından qırılmışdır. Təəssüf ki, bu şeyin qiymətindən xəbərdar deyildirlər. Bu qədər ki, Aşığın zamanındakı qiymətli şəxsiyyətinin birbaşa abidə və sübutudur.

Müsəlmanlar hər il mart, aprel aylarında bu zatın məzarını ziyarət edər və nəzir elədikləri qurbanlarını baş ucunda kəsərlər. Eyni şəkildə xristianlar da zamanın müsaidəsinə görə hər zaman bu zatın türbəsi ətrafında yortularını¹ icra və özlərinə məxsus ayin məclislərini yerinə yetirməklə Aşığın ruhuna təzim və böyüklüyünə hörmət edərlər.

Xalqın hər sinfinə özünü xatırladan bu aşığın sevgilisinin adı da Yaxşı xanımdır. Yuxarıda bəhs olunan türbənin 50-60 metr yaxınında bir yaylası vardır. Sağ ikən bir-birinə qovuşa bilməyən bu sevgililərin son mənzili bu günbəz olmuşdur. Aşığın vəsiyyəti əsasında Yaxşı xanım qibləyə doğru, Aşıq da Yaxşı xanıma doğru dəfn edilmişdir. İndi hər ikisi də bu gün vəhşi və yabani heyvanlara mahal və sığınacaq olan bu dağın ətəyində Həkəri çayının kənarında uyumaqdadırlar.

Aşığın vəsiyyəti əsasında cənazəsinin namazını Mir Nigari həzrətlərinin ulu babası və Mir Ağa Bali ləqəbilə məşhur Şeyx Məhəmməd Şəmsüddin əfəndi qıldırılmışdır².

Xalq ağzında qalan bayatılardan bir qismi aşağıda verilmişdir:

¹ dini ayin

² Edilən rəvayətə görə, aşığın cənazə namazı haqqındakı vəsiyyətindən Mir Ağa Balinin xəbəri yoxmuş. Şərəfli insan Hicaza gedərkən Aşığın kəndindən keçmiş, durmadan keçmək istəsə də, mindiyi qatır heç cür kənddən çıxmamış, heyvanın bu vəziyyətindən anlayaraq Aşığı sormuş. Ölüm döşəyində olduğu xəbər verilmiş. Səfəri təxirə salaraq Aşığın evinə getmiş, yastığı üzərində:

Ağa Bali gəldin Aşıq üstünə,

Durma, “Yasin, oxu turyan, –

şeyrini görmüş və sureyi-Şərifəni oxumağa başlamış, bitirər-bitirməz Aşıq vəfat etmiş və namazını qıldırıqdan sonra yoluna davam etmişdir.

¹ Seyid Mir Həmzə Nigari nəzərdə tutulmuşdur – tərtibçi.

Vəsiyyətnaməsindən:

Mən aşiq oqu tıryan,
Oqu ayin, oqu turyan,
Aqa Bali gəldin Aşiq üstünə,
Oqu “Yasin”, oqu turyan.

Mən Aşiq sinə qoyun,
Sındırın sinə qoyun.
Yaxşımı qibləsinə,
Aşığı tərsinə qoyun.

Aşiq haqqındakı xatirələrdən:

Mən aşiq xaliqindi,
Əhsanül xaliqindi.
Bir sərdə eşq olmasa,
La seyfə xaliqindi.

Səmayə bax, səmayə,
Nər küfrər, baxsam ayə.
Zərrəcə yüzün görsəm,
Namərdəm, baxsam Ayə.

Zərbi-məsəl hökmündəki bayatılardan:

Aşiq qara bağıdır,
Sinəm çarpaz dağıdır.
Nə gələn var, nə gedən,
Məlum, yollar bağıdır.

Qarşımızda qara dağ,
Qara salxım, qara bağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ¹.

¹ Bu bayatının son iki mısrasının Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı, İran hökmdarı Fətəli şahın xanımı Ağabəyim Ağə (Ağabacı) tərəfindən söylənməsi ilə bağlı mülahizələr də mövcuddur – tərtibçi.

Mən aşiq qazan ağlar,
Od verər, qazan ağlar.
Qəriblikdə ölənün
Qəbrini qazan ağlar.

Adını bildirən qisim:

Aşığın Nəbidir adı,
Qəm məni nə budadı.
Ad mənim, yar özgənin,
Neylərəm Nəbi dadı.

Yurduna aid olanlar:

Yörü, yörü, dur, dağlar,
Sana yağsın nur, dağlar.
Mən özüm ağlamazdım,
Məni görgəc yurd ağlar.

AŞIQ ƏLƏSGƏR
(1821-1926)

İyirminci yüzildəki Azərbaycan sözlü ədəbiyyatının ən tanınmış siması Göyçaylı¹ Aşiq Ələsgər olmuşdur. Özü heç bir məktəb təhsili almadığı halda, sadəcə incə zövqü, şeir və musiqiyə qarşı dərin sevgi və həvəsi və eyni zamanda, qeyri-adi istedad və qabiliyyəti sayəsində xalq şeir sənətinin yüksək örnəklərini vücuda gətirmişdir. Sadə və şirin şeirləri, bəzən Molla Pənah Vaqifin qoşmalarını, bəzən də xalq şikəstə və bayatılarını xatırlatmaqdadır.

Mövzuları eşq və sevgidir. Dili təbii və axıcıdır. Məcaz və istiarələri sırf özünə məxsusdur. Bütün bu vəsfləri onu zamanın tanınmış şairləri qatına yüksəltməkdədir.

Aşiq Ələsgərin başlıca özəlliyi və dəyəri hər növ kitab təsiriindən, rəsmi dil və üslubdan uzaq və özünün aşiq ruh və təbiətinə sadıq olmasındadır:

Çərşənbə günündə çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, dəydi sinəmdən,
Nazü qəməzləri qanıma düşdü.

İşarət etlədim, dərdimi bildi,
Həm çox gözəldi, həm əhli-dildi.
Başımı buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü.

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Gözəl, sən dərtlisən, mən yaralıyam.
Dedi, nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü.

Aşiq Ələsgər şeirlərindəki cinaslar da həm təbii, həm də bədi bir mahiyyət daşıyır. Məsələn:

¹ Aşiq Ələsgər Göyçə mahalından idi – tərtibçi.

Gözəl, sən ki düşdün eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, narın silkin, narın üz.
Dost səni bağına bağban eyləsə,
Almasın də, gülün iylə, narın üz...
Qoy söykənsin narın üzə narın üz,
İnsaf eylə, bir könlümün narın üz!..

İlk beytdəki “üz” kəlməsi “üzmək” məsdərindən; ikinci beytdəki “üz” dərmək, qoparmaq; üçüncü beytin birinci misrasındakı “üz” surət, üz anlamına; ikinci misrasındakı “üz” isə aradan qaldırmaq məfhumunu bildirməkdədir. “Narın” kəlməsinə gəldikdə isə, bu kəlmə ilk beytdə ağır, ahəstə, yavaş; ikinci beytin sonunda nar (meyvə), üçüncü beytin birinci misrasında incə, gözəl; ikinci misrasında isə atəş mənalarına gəlməkdədir.

Aşiq Ələsgərin öyüd və tərbiyə növündən şeirləri də vardır. Bunlardan biri: “Qafil könlüm, bu nə yoldur tutubsan”, bir başqası da: “Məğrurluq eyləyib, ustadam demə” başlıqlarını daşımaqdadır.

Həkimanə fikirlərindən doğan qoşmalarından biri: “Yaradan yaradıb külli aləmi” başlığı ilə başlar. Təbiətin gözəlliklərini təsvir edən şeirlərindən, xüsusən: “Bahar fəslü, yaz ayları gələndə” başlığını daşıyan şeiri qeyd edilməlidir.

Aşiq ixtiyar çağında keçmiş günləri həsrətlə anaraq, şair Vəli ilə söhbətində zamanə və fələkdən acı-acı şikayət etməkdədir:

Qəza vurdu, baxtım tapdı tənəzzül,
İqbalım şikara döndü, nə döndü!
Can deyən dostların, şux gözəllərin,
Əfsun olmaz mara döndü, nə döndü!

Fərhad sevdi, dedi, Şirin cəmalım,
Şirin dost əlindən şirin canı alım.
Şirincə dövlətim, şirincə malım,
Axır zəhrimara döndü, nə döndü!

Sanıram bu qısa parçalar Aşiq Ələsgərin nə dərəcədə səmimi və coşğun hisslərə sahib lirik bir şair olduğunu göstərməyə kifayətdir.

ERGENEKON

(Ergenekon bayramı münasibətilə keçirilən tədbirdə
söylənən nitq)

Əziz arkadaşlar!

Bu gün sizinlə birlikdə burada toplanaraq, Ergenekon bayramını keçiririk. Ergenekon bayramı sadəcə bir əylənmə, dincəlmə və sevinmə günü deyil, eyni zamanda, milli istiqlal və qurtuluş mücadiləsinin simvolu mahiyyətini daşıyan böyük və qutsal bir gündür. Və hər şeydən əsas, türklüyün oyanma, inkişaf və qurtuluşa qovuşma günüdür. Milli qayəyə və ideala çatma günüdür. Bu bayram bir əfsanə və mifoloji mövzusu ola bilər. Fəqət türklüyün ruhuna və duyğularına tərcüman olduğu üçün, bizə görə, dərin bir məna və böyük bir önəm daşıyır.

Əfsanə tarixdən çox daha əvvəlki dövrlərə aiddir. Belə olduğu üçün müxtəlif şəkillərdə rəvayət olunmaqdadır. Çin qaynaqlarına dayanan rəvayətlərdən başqa, türk qaynaqlarına dayanan rəvayətlərdə daha başqa bir özəllik görünməkdədir. Fəqət hamısında söhbətin mövzusu türk qurtuluşu və türk zəfəri olmaqdadır.

Ən məşhur türk rəvayətinə görə, Dağıstani türk birliyinin simvolu olan Oğuz xanın altı oğlu varmış: Ayxan, Günxan, Ulduzxan, Göyxan, Elxan və Dənizxan¹. Oğuz xandan sonra türk ulusunun ayrıldığı 24 boy bu altı şahzadəyə mənsub imiş. Atalarından sonra Göyxan, Ayxan, Ulduzxan, Dənizxan və Elxan ulusa başçılıq etmişlər. Elxana qədər türk elində sülh və sakitlik hökm sürürmüş. Elxan zamanında türklər yabançı qüvvələrin hücumuna uğramışlar. Düşmən on gün arxa-axaya türklərə hücum etmiş, fəqət müvəffəqiyyət əldə edə bilməmişdir. Nəhayət, hiyləyə baş vuraraq, geri çəkilib kimi görünmüş. Elxan da bu hiylənin fərqi nə varmadan, düşməni qovalamağa başlamış. Fəqət

¹ Əslində Oğuz xanın övladları Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Göy xan, Dağ xan, Dəniz xan kimi tanınır – tərtibçi

düşmən birdən-birə dönərək türklərə hücum keçmiş və çoxunu qılıncdan keçirmişdir.

Elxanın kiçik oğlu Qıyanxan ilə qardaşı oğlu Nöggözxan arvadları ilə birlikdə əsir düşmüşlər. Lakin şahzadə olduqları bilinmədiyi üçün düşmən tərəfindən öldürülməmişlər. On günə qədər əsir qalmışlar. Və bir gecə arvadları ilə birgə qaçmışlar. Yolda rast gəldikləri qaçaqlardan at, dəvə, sığır və qoyun ələ keçirmişlər. Təbii, düşmən işğalında olan yurdlarına dönə bilməzdilər. Başqa bir istiqamətdə yürüyərkən, önlərinə bir dağ çıxmış. Hər tərəf qapalı və keçilməz olduğundan uzun müddət çıxmağa bir yol arayıb qalmışlar. Sonunda gözləri bir dağ qoyunun ayaq izlərinə ilişmiş. Bu izi təqib etmişlər, yol çox təhlükəli olduğundan sürünərək keçmiş və dağın o biri tərəfinə varmışlar. Ora cənnət kimi yamyaşıl, gözəl bir yermiş. İki əmoğlu bu yeni yurdlarına Ergenekon adı vermişlər. Əski türk ləhcəsində “Ergene” kəlməsi dağ çiyini¹ deməkdir. “Kon” da qonaq² mənasına gəlirmiş. Bu kəlməni “Ergenekun” oxuyanlar da vardır, “dağ uçurumu” deməkdir.

Qıyanxan ilə Nöggözxan soyundan dörd əsr yarım ərzində o “Ergenekon” deyilən gözəl yurdda böyük bir türk soyu vücuda gəlmiş. Bolluq və rifah içində yaşayırlarmış. Fəqət babalarından və atalarından müqəddəs bir ənənə halında Ergenekon uşaqlarına keçən öz yurdlarının sevgisi və həsrəti də gündən-günə qəlblərini alovlandırır. Nəhayət, üzərindən dörd əsr yarım keçdikdən sonra, bir gün cəsur ergenekonlular öz özlərinə belə demişlər:

– Biz çoxuq, igidik. Burdan çıxarıq, öz yurduca gedirik. Bizi dost bilib qarşılayanlara dost olarıq. Düşmənlər göstərənləri əzərik.

Toplanıb hazırlanmışlar və əski yurdlarına dönmək istəmişdirlər. Fəqət qapısız bir qala kimi hər tərəfdən dış dünyaya qapalı olan Ergenekondan çıxacaq bir yol tapa bilməmişlər. Buna bir çarə axtardıqları zaman, Bozqurd adında bir dəmirçi ortaya çıxmış və Ergenekonun bir tərəfində dəmir mədənləri

¹ Dağın döşü – tərtibçi

² Yer – tərtibçi

AZƏRBAYCAN AŞIQ ƏDƏBİYYATI

olduğunu və bu mədənləri el birliyi ilə əridərək, qurtuluş yolunun tapıla biləcəyini söyləmişdir. Dərhal qurultay toplanmış və millətə odun, kömür vergisi salınmışdır. Hər kəs bir miqdar odun və kömür gətirərək mədənlərin önünə yığmış, böyük körüklər qurulmuş və böyük bir atəş yaxılmışdır. Böyük qurtuluş savaşının şanlı qəhrəmanı dəmirçi Bozqurduş. Mədənlər əridilmiş və öz yurduna gedən ana yol açılmışdır. Millət bütün düşmənlərini və müstəmləkəçilərini yenərək, öz yurduna yerləşmiş və bu şanlı qurtuluş gününü anmaq üzrə hər il 22 martı bayram olaraq böyük şənliklərlə qeyd etmişlər.

Biz də Ergenekon övladları və Bozqurdun öz uşaqlarıyıq. Azərbaycanda bu böyük bayrama verdiyimiz önəm bunun ən bariz bir dəlilidir. 20 may¹ 1918-ci ildə bir dəfə yabançı basqısını yendik və istiqlalımıza qovuşduq. Bu bizim ilk qurtuluş günümüzdür. Fəqət 20 aprel 1920-ci ildə yurdumuz təkrar qaranlıqlara boğuldu. Əlbəttə, yeni yetişən vətən Bozqurduları sayəsində, nəhayət, qurtuluş günümüz də gələcəkdir. Bu ümid və əməllə hamımızın qutsal Ergenekon bayramı mübarək olsun!..

Xalqın köksündən, bağrından qopan coşğun selə bənzər aşıq ədəbiyyatımız. Xalq ruhunu yaşadan, və əbədiləşdirən, kədər-lərimizi, sevinclərimizi tarixə yazan dəyərli varlığımızdır aşıqlar. Dilimizin zənginlik və saflığını, səs gözəlliyini, söz və deyimlərimizi böyük bir diqqətlə qoruyub bizə əmanət edər onlar.

Oğuzlarda ülvə və müqəddəs sayılmış bu xalq sənətçiləri. “Dədə Qorqud” dastanlarında duyur, görürük bu sevgini: “Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı, söy söylədi, bu boy Dəli Domrulun olsun, məndən sonra alp ozanlar söyləsin, alnı açıq comərd əranlər dinləsin!”.

Klassik yazılı ədəbiyyatımız fars, ərəb təbir və sözləriylə dolub-daşarkən, aşıqlarımız dil və düşüncəsiylə hər zaman xalqın yanında olmuş, sazıyla onun səsinə, sözünü dilə gətirmiş, nəsilərdən-nəsilərə duyurmuşdurlar. Aşıqların bu gün də Orta Asiyada, Azərbaycanda, Kərkükdə və Anadoluda sonsuz sevgi ilə sevilmələrinin, sayğı və ehtiram görmələrinin başlıca səbəbi bu deyildir?

Qonşu xalqların ədəbiyyatına da təsir göstərən böyük və zəngin bir aşıq ədəbiyyatına sahibik. Əzəmətli keçmişi, böyük ənənələri olan Azərbaycan aşıq sənəti XVII-XVIII əsrlərdə daha da irəliləyərək ölməz milli dastanlar yaratmış, ədəbiyyat tariximizdə önəmli yer tutan ustad aşıqlar yetişdirmişdir. Bu dövr ölməz aşıqlarımızın istedad və müvəffəqiyyətləri hətta yazılı ədəbiyyatımızın da inkişafında və sadələşməsində böyük ölçüdə təsiri olmuşdur. Professor M.H.Təhmasib “Azərbaycan xalq dastanları” əsərində belə yazır: “XII-XIII əsrlərdə aşıq ədəbiyyatı, aşıq şeiri o qədər geniş yayılmış, elə böyük şəxsiyyətlər yetişdirmişdir ki, hətta əgər belə demək mümkündürsə, yazılı ədəbiyyatın önündə getməyə, ona istiqamət verməyə başlamış, Vaqif ədəbi məktəbinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır¹.”

¹ M.H.Təhmasib. Orta əsrlər Azərbaycandan xalq dastanları, “Elm” nəşriyyatı, Bakı, 1972, s.55

¹ Nəşr xətasıdır, əslində 28 may olmalıdır -- tərtibçi

Bu əsrlərdə yaşayıb-yaradan Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq kimi div sənətçilər, bir tərəfdən, xalq ədəbiyyatını zənginləşdirib irəliləmiş, digər tərəfdən də, bu xalq sənətçilərinin yaradıcılığı yazılı ədəbiyyatımızda da dəyərli sənət əsərlərinin meydana gəlməsində mühüm qaynaqlardan biri olmuşdur.

XIX əsr Azərbaycan aşıq şeirimiz ölməz Aşıq Ələsgərin şəxsində öncəki yüksək mövqeyini qoruya bilməmişdir. Aşıq şeirinə yeni ruh və daha böyük canlılıq qazandırmışdır bu ölməz ozanımız. Mərhum professor Feyzulla Qasımzadə Aşıq Ələsgər yaradıcılığına toxunaraq belə yazmış: “Böyük yaradıcı qüvvəyə malik olan bu nəhəng xalq aşığı sənətkarənə deyilmiş gözəl şeirləri ilə şifahi xalq aşıq poeziyasını ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır”¹.

Klassik şeirlə xalq şeiri ənənələrini gözəl şəkildə, bütün incəlikləriylə qiymətləndirən Aşıq Ələsgər dövrünün acılarını, şikayətlərini də dilə gətirmişdir. Bilindiyi kimi, aşıq şeirində lirika, eşq və sevginin tərənnümü, gözəlin vəsfi başlıca şərtidir. XIX yüzil aşıq ədəbiyyatında – Aşıq Ələsgər şeirində də bu başlıca xüsusiyyət qorunmaqla yanaşı, ictimai motivlərə də təsadüf olunmaqdadır.

Biz burada türk oxucularını aşıq ədəbiyyatımızın müxtəlif əsrlərdə yaşamış iki tanınmış sənətçisi ilə tanış edəcəm və şeirlərindən nümunələr verəcəyəm. İlk öncə XVII əsrin sonları XVIII əsrin əvvəlləri aşıq şeirimizin görkəmli ustad sənətçisi Xəstə Qasımdan söz edəcəyəm.

Aşığın həyatı haqqında əlimizdə çox az məlumat vardır. Əsərlərinin çoxu müxtəlif səbəblər üzündən qeyb olmuş, aradan getmiş, nə yazıq ki, şeirlərinin az bir qismi günümüzədək qoruna bilməmişdir. Xəstə Qasımın əlimizdə olan bu azacıq əsərləri onun istedadını, həyatına aid bir sıra gerçəkləri mühafizə edə bilməmişdir. Aşığın həyatı və əsərləri haqqında Bakıda nəşr olunan S.Paşayevin kiçik giriş sözü ilə tərtib etdiyi “Xəstə Qasım” adlı kitabda məlumat verilmişdir.

Xəstə Qasım Güney Azərbaycanda – Tikmədaşda doğulmuşdur:

¹ F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, “Maarif” nəşriyyatı. Bakı, 1974, s. 384

Xəstə Qasım Tikmədaşlı,
Könül qəmli, gözü yaşlı¹.

Əsərlərindən anlaşılır ki, ustad aşıq rahatsız bir zamanda, ‘savaşın və köçlərin sürüb getdiyi çağlarda yaşamışdır. Aşağıdakı qoşmasında aşıq obaların köçməsi, yaxınların, dostların bir-birindən zorla ayrılaraq qürbət ellərə sürüklənməsi faciəsinə toxunur:

Obalarımız səf-səf olub yüklənir,
Başı ala qarlı dağlar, qal indi.
Biz içmədik abi-kevsər suyundan,
Soyuq sular, tər bulaqlar, qal indi.

Xəstə Qasım, tamam oldu sözlərim,
Eşq ucundan kabab oldu gözlərim.
Qərib eldə, yad ölkədə, gözlərim,
Vətən deyib ağla, ağlar qal indi².

Aşığımızın başqa bir qoşmasından misal verəcəyimiz aşağıdakı bəndlərində də köç və qürbət acılarını, sənətinin yaralı könül şikayətlərini dinləyirik:

Ay ağalar, nakam getdim dünyadan,
Yarəb, mənim xanımanım necola?
Gövhər tək sözlərim, bayatılarım,
Ləbi-şirin süxəndanım, necola?

Anam yoxdur gözlərindən yaş tökə,
Hələlim yox, sinəm üstə saç tökə.
Qardaşım yox, qəbrim üstə daş tökə,
Yarəb, mənim ağlayanım necola?

Bu gen dünya üstümüzə dar ola,
Biz köçərik, yurdumuzda kim qala?
Əhmədimin gül əndamı sarala,
Mənim sərvə-xuramanım necola?³

¹ Ustad aşıqlar. Xəstə Qasım, Bakı, 1975, s.43

² Yenə orada, s.23

³ Xəstə Qasım, s.32

Burada bunu da qeyd etməliyik ki, köç və qürbət mövzusunda aşıqlarımızın çoxunun yaradıcılığında təsadüf olunmaqdadır. Türkiyə aşığı ədəbiyyatında da yarıqlı qürbət türküləri, ürəkləri dağılayan ayrılıqlardan şikayətlər diqqəti cəlb etməkdədir. Şübhəsiz, aşığı ədəbiyyatımızda yer alan bu mövzunun kökündə ictimai-siyasi məsələlər, xalqımızı köçlərə məcbur edən səbəblər mövcuddur.

Xəstə Qasımın məhəbbət şeirlərində səmimilik, sadəlik, xalq danışığı dillərindən ustalıqla yararlanması başlıca xüsusiyyətdir. Qoşma və gəraylılarında seçdiyi sözlər incə, zərif, qafiyələri gözəl olmaqla yanaşı, mənalıdır. Aşağıdakı oynaq və şux gəraylısını hamımız birlikdə oxuyaq:

Ay həzərat, ay camaat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm qaldım qürbət eldə,
Yada yar düşdü, yar düşdü.

Gedin, deyın anasına,
Sığal versin sonasına.
Yar, sinənin arasına,
Bir cüt nar düşdü, nar düşdü.

Xəstə Qasımı qəm basdı,
Yar bizi zülfündən asdı.
Şeyda bülbül güldən küsdü,
Gülə xar düşdü, xar düşdü¹.

Xəstə Qasım qoşma, tənqis, gəraylı, qoşma-müstəzadlar, deyişmələr yazmış, öncə də qeyd etdiyimiz kimi, bu əsərlərin az bir hissəsi əlimizə yetişmişdir. Xəstə Qasımın yaradıcılığı fikir baxımından olduğu qədər, dil sadəliyi baxımından da maraqlıdır. Bu əsərlər XVII-XVIII yüzillərdə xalq dili və xalq şeiri dili haqqında bizə məlumat və bilgi verməkdədir. Ustad aşığı bütün şeirlərində dil sadəliyinə, qrammatika qaydalarına riayət etmişdir. Əsərlərində anlaşılmaz sözlərə, mürəkkəb təbir və ifadələrə, de-

¹ Xəstə Qasım, s.37

mək olar ki, təsadüf olunmur. Kökləri çox əskilərə dayanan aşığı ədəbiyyatımızın bu gün də sevilməsi və yaşamasının başlıca səbəbi də bu sağlam xalq dilinə, xalq düşüncəsinə əsaslanmasıdır.

İndi də təbiilik, aydınlıq və sadəlik baxımından aşığın “Yoxdur” gəraylısına göz ataq:

Ay qəsrə duran gözəl,
Niyə təksən, elin yoxdur?
Niyə pozğundu tellərin,
Ol şanada, telin yoxdur?

Mən gəlirdim dağdan-daşdan,
Sinəm yanır qəm, ataşdan,
Ayrılmısan yaşılbaşdan,
Tək sonasan, gölün yoxdur?

Gəl dərdin Qasıma söylə,
Bağrımın başını teylə.
Qonağa xoşgəldin cəylə,
Yoxsa lalsən, dilin yoxdur?¹

XIX əsr aşığı ədəbiyyatımızın div nümayəndəsi (şəxs) Aşığı Ələsgərin sənəti haqqında nə qədər yazılsa, yenə azdır. Aşığı Ələsgərin böyüklüyü onun əsərlərinin aydınlığında, sadəliyindədir. Sənətçimizin yaradıcılığının önəmli qismini qoşmalar təşkil edir. Onun qoşmalarındakı dil sadəliyi, fikir aydınlığı, xalq sözü və deyimlərdən faydalanması, mənalı cinslər yaratma istedadı, hecanın² oynaq vəznələrindən istifadə qabiliyyəti, bir sözlə, yüksək sənəti qarşısında heyrət etməmək əldə deyildir.

Bir əsrdən artıq yaşayan Aşığı Ələsgər Göyçə mahalında doğulmuşdur. Buranın gözəl təbiəti qoynunda böyümüş, aşığı sənətinin sirlərini burada öyrənmişdir. Bir ənənə olaraq keçirilən aşığı məclislərində kiçik Ələsgər hər zaman hazır bulunmuş. Aşığı şeirinə sonsuz sevgi və maraqla bəslənmişdir.

¹Xəstə Qasım, s.41

² Müəllif, yəqin ki, “Heca vəzninin oynaq ölçülərini” demək istəmişdir – tərtibçi.

Aşıq Ələsgər gözəllik vurğunudur, gözəllik aşıqıdır. Qoşmalarında vəsf etdiyi gözəllərin bir çoxu gerçəkdir, realdır. Aşığın sevdiyi, gördüyü, danışdığı və tanış olduğu qız və gəlinlərdir. Aşıq Ələsgərin qoşmalarında, tənris və gərayhlarında dil aydınlığı və saflığı ilə yanaşı, təşbeh və bənzətmələri də həyatidir:

Sallana-sallana gələn Salatın,
O sərxoş yerişin yola yaraşır.
Salıbsan gərdana qızıl həmayıl,
Qoşa bazubəndlər qola yaraşır.

Könül mayıl olub siyah telinə,
Nazik barmağına, şümşad əlinə.
Nə gözəl qurşanmış incə belinə,
Gümüş kəmə qəddi-dala yaraşır¹.

Başqa bir qoşmasından verdiyimiz bu bəndlərdə isə sadəlik, xalqın danışq dilindən yararlanması, deyim və idiomlardan yerində və ustalıqla faydalanması göz önündədir:

Sallanıb-sallanıb özünü öymə,
Elə süzgün baxıb qəlbimə dəymə.
Yaralı bağrıma, gözəl, daş döymə,
Qoyma sinəm üstə köz, qadan alım!

Aşıq Ələsgərin qədrini bilsən,
Ağladıb, çeşminin yaşını silsən,
Əgər qədəm qoyub, bir bizə gəlsən,
Yerin var göz üstə, gəz, qadan alım.

Cilvələnilib nə qarşımda durubsan,
Anam səni qurban, ay sarıköynək.
Mələksən, çıxıbsan cənnət bağından,
Heç kim olmaz sənə tay, sarıköynək².

Cinas yaratma sənəti aşıq şeirində önəmli yer tutur. Aşıq şeirimizdə cinas ustası kimi də böyük yeri və mövqeyi vardır Aşıq Ələs-

gərin. Onun yaratdığı cinaslar təbii, gözəl olduğu qədər də məzmunlu və mənalıdır. Tənrislərində ustad aşıq cinas yaratma sənətini ortaya qoyur. Sənətinin tənrislərindən bir neçə misal verək:

Xudam səni nə xoş gündə yaradıb,
Meylim axır sənə sarı, görəndə.
Həsərətindən yüz yara var sinəmdə,
İnsaf eylə, birin sarı, görəndə.

Mən qurban eylərəm yara canımı,
Götürüb doğruya, yara canımı.
Alib tərpe-dırnaq yara canımı.
Bilmirəm dərmanı, ay ana, ana.

Qəvvas, dəryalarda bağlar sal indi,
Keçən günü, dost, yadına sal indi.
Şamar zülfün gərdənindən sal indi,
At boynuma, eylə nəsağı belə.

Tərlənsən, ovlətma sarı, dur, gedək,
Bu sınıq könlümü sarı, dur, gedək.
Ələsgərəm, bizə sarı dur, gedək,
Bir dərdimi eyləyibsən, Narın, üz.

Birinci bənddəki “sarı” – tərəf, yön, ikinci misradakı “sarı” isə sarımaq anlamındadır. İkinci bəndin ilk misrasında “yara” – sevgiliyə, ikinci və üçüncü misralardakı “yara” – yarmaq mənasındadır¹. Üçüncü bənddə, birinci misrada “sal” sözü su mənbələrində və çaylarda istifadə olunan alət, ikinci misrada “yadına sal” – xatırlamaq, üçüncü “Zülfün gərdənindən sal” – isə “saçlarını çiyinə tökmək” mənasına gəlir.

Dördüncü bənddəki ilk “sarı” sözü quşu, ikinci “sarı” sarımaq, üçüncü “sarı” isə tərəf, yön bildirir.

¹ Müəllif səhvə yol verir, “yara” ikinci misrada “yarmaq” mənasındadır, üçüncü misrada isə bu söz isim kimi işlənilib, yəni “yara” öz həqiqi mənasındadır – tərtibçi.

¹ “Aşıq Ələsgər”, toplayanı və tərtib edəni İslam Ələsgərov, Bakı, 1956, s. 100

² Yenə orada, s.93,99

Göründüyü kimi, cinasları bu qədər ustalıqla təcnislərinin bənd və misralarında yerli-yerində oturma bilmək, onları şeirin məzmunu ilə sıx şəkildə bağlaya bilmək sənətçidən böyük istedad, əmək tələb etməkdədir.

Aşıq Ələsgər dodaqdəyməz təcnislər, cıqalı təcnislər, deyişmə və gəraylıların da canayatan, oynaq və təbii örnəklərini yaratmışdır. Aşığın gəraylıları dil sadəliyi və təbiilik baxımından başqa şeirlərindən daha aydın və axıcıdır. Gəraylılarından bir neçə örnək verək:

Gedin, deyin o gəlinə,
Ölürəm, yanıma gəlsin.
Bəlkə gəlsə, tapam şəfa,
Batmasın qanıma, gəlsin.

Dəryalarda olar balıq,
Mətləbini versin xalıq.
Çit tuman, atlas arxalıq,
Yar gəlsin, yanıma gəlsin.

Ələsgərin sədası var,
Dəryaların adası var.
Mərd igidin qadası var,
Namərdin canına gəlsin!

* * *

Yar yanında günahkaram,
Doğru sözüüm yalan oldu.
Yeriş etdi qəm ləşkəri,
Könlüm şəhri talan oldu.
Bax bu qaşa, bax bu gözə,
Yandı bağrım, döndü közə.
Keçən sözü çəkmə üzə,
Keçən keçdi, olan oldu¹.

* * *

Nə baxırsan pəncərədən,
Xumar gözün süzən gözəl.
Aşnasından kənar gəzib,
Bağrım başın əzən gözəl.

Dilimizin xüsusiyyətlərini yaxşıca mənimsəyən milli aşıq sənətimizin bu div sənətçisi, dilin ahəng qanununu, səs və sözlərimizin musiqiliyini, xalq şeirimizin zənginliklərini, milli heca vəznimizin oynaq, canayatan ölçülərinin dərinliyi, genişliyi və rəngarəngliyi ilə dəyərləndirə bilmişdir. Aşıq Ələsgəri yaşadan, sənətini əbədləşdirən də əsərlərindəki bu özəlliklərdir.

¹ Əslində bu gəraylı Aşıq Ahiya aiddir -- tərtibçi.

SÖZLÜ ƏDƏBİYYATIMIZDA HƏCV

Sözlü ədəbiyyatımız həcv¹ sənətinin dolğun və möhtəşəm örnəkləri ilə zəngindir. Ata sözlərimiz, deyimlərimiz, nağıl və fıkralarımızda² xalq düşüncəsinin, yumorunun böyük yaradıcı gücü ilə qarşı qarşıyıyıq.

Hikmət dolu, böyük təcrübə və sınaqların nəticəsi olaraq yaranan ata sözlərimizdə, ifadə və deyimlərimizdə həcv sənəti də yüksəkdir. Acı istehza, öldürücü gülüş, dərin kinayə ata sözlərimiz ilə ifadələrin böyük bir qisminin məzmununda yer almışdır. Xalq acılarını, kədərini, cəmiyyətdəki zorbalığı, haqsızlıqları, gündəlik həyatındakı keçimsizliyi, ailə-məişət münaqişələrini qısa və mənalı şəkildə şifahi ədəbiyyatımızın bu janrına sığdırmışdır. Xəsislik, yaltaqlıq, gerilik və cəhalətin tənqidi, varlı, yoxsul, qonşu, əqrəbə münasibətləri, ər-arvad, gəlin-qaynana, ata-oğul münaqişələri satirik ata sözlərimiz, ifadə və deyimlərimizin əsas mövzudur. Toplumda ətrafında, gündəlik yaşayışında qarşılaşdığı yaramazlıq və mənfilikləri babalarımız uzun-uzadı deyil, bir cümlə, bəzən isə iki kəlmə ilə dəyərləndirərək, ölməz yaradıcı gücünü, istedad və sənətini ortaya qoymuşdur:

Alışdı yağı dolmaya, əcəb, bir gün olmaya,
Qocaya gedən quyruq yeyər, cavana gedən yumruq.
Allah kərimdi, quyusu dərin di.
Axmağı göndər, arxasınca get.
Adam adamdı, olmasa pulu, eşşək eşşəkdi, olsa da çulu.
Eşşəyə yasin oxumaq.
Başını yağladılar. Başına papaq qoydular.
Bağa qınından çıxdı, qınıni bəyənmedi.
Donuzdan yun qırmağ. Donuzdan bir tük.
İş xəstəsi, söz ustası.
Biri yeyər, biri baxar, onda qiyamət qopar.

¹ Məqalədə "həcv" sözü satira mənasında işlədilmişdir – tərtibçi

² Lətifə nəzərdə tutulur – tərtibçi.

Apar onu, sal yoğurda, kəsməsə, malımdı mənəm, salasan
bərək pənirə, o xam xəyalımdı sənəm.

At öləndə itin bayramıdı.

Aralıq atı kor Fatı (İşi-gücü olmayan kimsə)

Aşağı kətdə kəbin kəsir.

Yaralı eşşək çox anqırar.

Qazıya yalqız gedən razı gələr.

Molla kitabdan kitaba salar, halal eylər, yeyər.

Gəlinin dini yox, qaynananın imanı.

Dədə görməyib, elə bilir Şaqqulu da bir dədədir.

Örnək verdiyimiz bu misallarda gülüş bəzən kəskin, çox zaman yumşaqdır, bəzən açıq, bir sıra hallarda isə çox kübarca, örtülü şəkildədir. Bu kübar və örtülü gülüş pərdəsinin arxasında, diqqət edilərsə, daha dərin məna, acımasız tənqid yer almaqdadır.

Milli xüsusiyyətləri aydınlığı ilə canlandırın sözlü ədəbiyyat janrlarında, eləcə nağıllarda da həcv başlıca yer tutur. Keçəl (Kəloğlan) bağlı nağıllarımız bu baxımdan diqqəti çəkir.

İndi də Azərbaycan "Kəli"¹ bir nağılı birgə oxuyaq:

KEÇƏL, MOLLA və ÖGEY ANA

Biri var idi, biri yox idi, bir keçəl var idi. Atası öləndən sonra keçəlin analığı və keçisi, on da toyuğu qalmışdı. Keçəlin analığı toyuqların altından gündə on yumurta götürürdü. Keçidən də bir badya süd sağırdı. Amma keçələ bir zəy də vermirdi ki, gözünə qoysun. Özü də gündə haqq-nahaq onu doyunca döyürdü. Keçəl ögey anasının əlindən lap boğaza yığılmışdı.

Günlərin bir günü ögey ana keçəli səhər lap tezdən durğuzub dedi:

– Bu gün keçinin otu yoxdur, dur, apar otarmağa.

Keçəl axşama kimi ac-susuz qalib keçini otardı, axşam da gəlib ac-susuz yatdı. Keçəl acından yata bilmirdi. Gecədən bir pas keçmiş qulaq verib gördü analığı yatıb. Ac qılınca çapar. Keçəl yavaş-yavaş

¹ Keçəl – tərtibçi

durub, nəmiyə getdi. Analığı axşam keçidən bir badya süd sağıb qoymuşdu nəmiyə. Toyuqların yumurtalarını da yığmışdı sandığa.

Keçəl beş yumurta götürüb bişirdi, südü də badyası ilə qa-bağına çəkdi. Çörək doğrayıb yumurta ilə yedi, qarnını möhkəm-cə bərkidib yattı.

Səhər açılan kimi keçəlin analığı durub getdi nəmiyə ki, südü bişirib qatıq çalsın, baxdı ki, badya bomboşdu, süd-zad yoxdur. O saat bildi ki, südü keçəl içib. Əlinə bir yekə yarmaça alıb, keçəli o ki vardı, döydü. Keçəl bir təhər onun əlindən qurtardı. Ombasını çəkə-çəkə gedib bir ağacın dibində oturdu, baş-ladı ağlamağa. Keçəlin yediyi burmudan gəlmişdi. Axşama kimi orada-burada veylləndi, axşam durub gəldi evə. Keçəlin analığı onu evdən qovdu. Keçəl gecə yarıya kimi gəzib dolandı. Gecə gəldi ki, yıxılıb yatsın, gördü analığı qarını bərk-bərk bağlayıb.

Keçəl bu gündən meşədə odun şələləyib bazara gətirməyə başladı. Şələsini qəpik-quruşa verib, it kökündə dolanırdı. Gün-lərin bir günü eşitdi ki, analığı axunda ərə gedib.

Keçəl evlərinə gəlib analığına dedi:

– Ata malı üçün gəlmişəm. Ərə getmişən, gərək verəsən.

Analığı istədi keçəli döyüb qova. Gördü yox, ondan əl çək-məyəcək, ata malını istəyir, dedi:

– Günahından keçirəm, gəl, qal evdə. Day səni yaxşı saxla-yacağam.

Keçəl dedi:

– Səni yaxşı tanıyıram, mənə gün verməyəcəksən. Ata malı istəyirəm.

Analığı baxıb gördü ki, divana düşsə, keçəl bundan keçini, toyuqları alacaq, dedi:

– Sabah gələrsən, danışarıq.

Keçəl razı olub getdi. Analığı əhvalatı axunda danışib dedi:

– Kişi, keçiyənən toyuqlar əldən gedəcək.

Axund dedi:

– Allah vurmuşdu keçəli. Keçini, toyuqları gizlət. Sabah gələndə deyərsən ki, keçini də, toyuqları da oğurlayıblar.

Keçəlin analığı gördü ki, axund ağlabatan söz deyir. Odu ki, keçini gizlətdi.

Bəli, səhər açıldı, axund məscidə getdi. Arvad evdə tək qal-dı. Keçəl gəlib çıxdı. Analığı yalandan ağlaya-ağlaya keçələ dedi:

– Oğlum, gəl içəri.

Analığı keçəli çəkə-çəkə işəri apardı. Qabağına süfrə salıb, üs-tünə çörək tökdü. Keçəl ac idi, başını aşağı salıb qarnını bərkidti.

Analığı dedi:

– Rəhmətlik atovun gözü keçinin dalısıycanmış. Gecə ke-çiciğazi oğurlayıblar.

Keçəl bu sözü eşidincə ayağa durub dedi:

– Mən heç şey bilmirəm, keçini ver. Əgər keçini verməsən, evi odlayıb yandıraçağam.

Analığı çox dedi, keçəl az eşitdi, axırda keçəl toyuqları bir kisə-yə yığıb bayıra çıxdı. Analığı bir döşünə vurdu, bir başına düşdü ke-çəlin dalısıycan, keçələ yetişə bilmədi. Keçəl aparıb toyuqları gizlətdi. Tez geri qayıdıb gördü ki, analığı evdə yoxdu. Çox gəzdi, keçini tapa bilmədi, sandıqdan yumurtaları yığışdırıb apardı. Keçəl getməkdə olsun, keçəlin analığı qayıdıb gördü ki, keçəl yumurtaları da aparıb. Analığı oturub ağlayırdı, bu zaman axund gəlib çıxdı, xəbər aldı:

– Arvad, niyə ağlayırsan?

Arvadı dedi:

– Keçəl gəlib toyuqları da, yumurtaları da aparıb.

Axund cinləndi, söyüb arvadı biyabır elədi ki, niyə qoydun keçəl toyuqları, yumurtaları aparsın. Axund bayıra çıxdı, çox gəzdi, aradı, keçəli tapa bilmədi, kor-peşiman geri qayıtdı.

Eşit keçəldən. Keçəl uçuq bir kalafa tapdı, içində yaşamağa baş-ladı. Amma analığı və axundla hesabını çürüdüb qurtarmamışdı. Oydu ki, xəlvətcə analığı olan evin yanına gəldi. Barıdan aşib düşdü həyəətə. Baxıb gördü qapı-bacanı bağlayıb yatırlar. Təndirə bir təpik vurub dağıtdı. Təndirin yanındakı odunları iki dəfəyə daşıyıb koması-na apardı. Sonra damın üstünə çıxıb bacadan baxdı, gördü keçi nəmi-dədi, südündən də analığı qatıq çalıb. Bir ətək torpaq götürüb bacadan tökdü qatığın içinə. Sonra damın üstündən düşdü, çıxıb getdi.

Səhər analığı durub nəmiyə getdi, gördü qatığın içinə torpaq tökülüb. Həyatə çıxıb gördü təndir uçurdulub, yanında bir odun da yoxdu. Tez axundun yanına gəlib əhvalatı ona danışdı:

– Yəqin, bu işləri edən keçəldi. Odunu aparıb, təndiri dağıdıb, iki güvəc qatığı zay eyləyib, içinə torpaq töküüb.

Axund gördü ki, keçəl keçəliyində qalsa, gəlib yorğan-döşəklə birlikdə onları da oğurlayacaq. O, arvadına dedi:

– Arvad, gərək bu keçəlin nitqin kəsəm. Bəlkə, canımız rahat ola.

İndi eşit keçəldən. Keçəl odunları aparıb yığmışdı komasının həyatinə. Baxıb gördü çörək pulu yoxdu. Qdunları bazara çəkdi, satıb çörək aldı, gətirib yeməyə başladı. Keçəlin kefi kök, damağı çağ idi. O, bir ala-qara tula da saxlayırdı. Bu tulanı keçəl elə öyrətmişdi ki, heç kəsi kalafaya buraxmırdı. Keçəl də tulanı çox istəyirdi, həmişə yanında saxlayırdı.

Bir gün axund gecə yarısını keçirib, keçəlin evinin yanına gəldi, dırmaşdı divarın başına. İstədi düşə içəriyə. Divardan sallananda keçəlin tulası onu gördü. Yüyürüb yapışdı axundun çuxasının ətəyindən, başladı dartmağa. Axund gördü ki, iş şuluqdur. Dartınıb ənvayi-müsibətlə tulanın ağzından qurtardı, başı yalovlu evə gəldi. Baxıb gördü tula onun çuxasının ətəyini qoparıb. Utandığından arvadına bir söz demədi, soyunub yatdı...

* * *

Örnək verdiyimiz bu nağılda keçəl sonunda qalib gəlir. Keçəllə bağlı nağıllarımızda hər zaman yaxşılıq pisliyə qələbə çalır. Keçəl əzilənlərin, əməkçi insanların istəklərini, arzularını dilə gətirir, ümidvar olmağa səsləyir, səbirlə və təmkinli olmağı öyrədir bizlərə. Gültüş, bilindi ki, keçəlin – nağıllarımızın bir qəhrəmanının ən güclü və kəsərli silahıdır. Bu baxımdan da ölməz Molla Nəsrəddinə (Xoca Nəsrəddin) bənzəməkdə, nağıllarımızda sanki onun yerini almaqdadır. Tanınmış folklor araşdırıcısı M.Təhmasib “Azərbaycan nağıllarında keçəl” adlı məqaləsində belə yazır: “Keçəl xalqın arzularının ifadəçisidir. O, lətifələrimizin əsas qəhrəmanı olan Molla Nəsrəddini, bir növ, nağıllarımızda əvəz edir...”

Həcvin ən dolğun və gözəl örnəklərini dədələrimiz mənalı lətifələrə sığdırmış, bu sahədə misilsiz sənət əsərləri yarada bilmişlər. Lətifələr sözlü ədəbiyyatımızın ən geniş yayılan, söylənən növüdür¹. Nəsillərə çatdırılaraq yaşadılan lətifələrimiz zamanla daha da gözəlləşmiş, biçimlənmiş və zənginləşmişdir. Qorxu, zülm, dəhşətli savaşa və basqıların sürdüyü dövənlərdə ata-babalarımız duyğu və düşüncələrini lətifələrə yerləşdirməyi, sığdırmağı daha uyğun və münasib bilmişlər.

Folklorda, eləcə də sözlü ədəbiyyatımızda tariximiz var. Lətifələrimizdə də eləcə. Bir çox lətifələrimiz Teymurləngin adı ilə bağlıdır. Topal Teymurləng böyük ziyalılarımız, incə zəkali Molla Nəsrəddin lətifələrimizin çoxunda qarşılaşırlar. Geniş bilgi və hazırcavablığı, dərin məntiq və ağıl sayəsində Molla Nəsrəddin hər zaman üstündür, yenilən də hər zaman Teymurləngdir. Çünki Molla Nəsrəddin xalqın, böyük çoxluğun təmsilçisidir, bunun üçün də qalibdir. Folklorumuzun bu div qəhrəmanı başqa qonşu xalqların da folkloruna önəmli şəkildə təsir etmişdir. Onun adı ilə bir çox lətifələr yaranmışdır. “Hətta Azərbaycan dilində danışan ermənilər və gürcülər də Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə maraqlanırlar”, – deyər yazırdı Firidun bəy Köçərli. Lətifələrimizdən bir neçə örnəyə diqqət edək:

Günlərin birində Teymurləng böyük bir qonaqlıq verir. Molla da bu qonaqlıqda iştirak edir. Teymur görür ki, Molla bir nəfərlə çox şirin söhbətə məşğuldur. Onu utandırmaq məqsədilə yanına gələrək deyir:

– Yenə kim bilir, yalandan nə basıb-bağlayırsan?..

Molla heç özünü sındırmadan baş əyib deyir:

– Nə eləyim, qibleyi-aləm sağ olsun. Yalansız keçinmək olmur. Sizin ədalətinizdən danışırım.

* * *

Günlərin birində Teymurləng yenə də haraya isə basqına hazırlaşır. Ordu yola düşən günü Mollaya deyir:

– Sən də dur, hazırlaş! Bəsdir yeyib yatdin... Bu dünya dil dünyası deyil, əl dünyasıdır. Mənimlə müharibəyə gedəcəksən.

¹ Müəllif bu sözü janr mənasında işlətməmişdir.

Molla nə qədər əlləşirsə, yaxasını qurtara bilmir. Axırda gedib bir dənə kaman tapıb keçirdir boynuna, eşşəyinə də minib gəlir Teymurun hüzuruna. Teymur doyunca güldükdən sonra soruşur:

– A kişi, bu eşşək nədir? Bir at tapa bilmədin minəsən?

Molla deyir:

– Mümkün olmadı, qibleyi-aləm! Eşşək qoymadı ki, qoymadı. Deyir nədən qibleyi-aləm səndən ayrı dura bilmir, mən də ayrı dura bilmərəm. Hara getsən, gərək mən də gedəm.

Teymur başa düşür ki, Molla daşı hara vurur, camaat içində açib-ağartmaq istəmir. Deyir:

–Yaxşı, görürəm boynunda kaman var. Amma, deyəsən, oxun yoxdur.

Molla deyir:

– Xeyr, yoxdur.

Teymur deyir:

– Bəs düşməyə nə atacaqsan?

Molla deyir:

– Onların atdıqları oxları götürüb özlərinə atacağam.

Teymur deyir:

– Qəribə ağılsız adamsan... Bəlkə, düşmən heç bizə ox atmadı?

Molla deyir:

– Düşmən bizə ox atmasa, demək, dava olmayacaq da...

Onda daha oxu neyliyirəm?!

Bayatı (mani, xoyrat)

Xalq ədəbiyyatımızın bu yığcam və dərin mənalı nümunələri – ədəbiyyatımızın çox sevilən, oxunan və söylənən növüdür¹. Keçmişimizi yaşadan, əski çağların izlərini daşıyan keçmiş nəsillərin, ata-babaların bağrından qopan həsrət dolu, sevgi dolu, istək və arzu dolu, hikmət dolu nəğmələrdir. Bu nəğmələrdə sızıltı, iniltini, göz yaşlarını duyduğumuz kimi, istehzal, acı və kəskin gülüşü də sezməkdəyik:

Ay zamana, zamana,
Oxu qoydum kamana.
Eşşəklər arpa yeyir,
At həsrətdir samana.

Əziziyəm, tən dura.
Odun qala təndura.
Dədəsizin nə haqqı,
Dədəliyə tən dura?

Fələyi dindireydim,
Bilməzin bildireydim.
Mənə yazı yazanda,
Qələmin sındireydim.

Zəngin aşığı ədəbiyyatında, əski qəhrəmanlıq dastanlarımızda da həcv şeirinə, satira ünsürlərinə təsadüf etməkdəyik. Böyük kultür abidəmiz “Dədə Qorqud” boyalarında həcv, gülüş daha çox ailə-məişət məsələləri ilə, yarıtmaz qadınlarla bağlı olaraq kifayətləndirilmişdir. Bilindiyi kimi, “Dədə Qorqud”da qadın ulvidir, ana haqqına yüksək dəyər verilməkdədir. Lakin arasıra Dədə Qorqudun dilindən söylənən şeirlərdə istehzal gülüşü sezməmək mümkün deyildir.

Eləcə ölməz “Koroğlu” dastanında da həcvə qismən yer verilmişdir. XVII-XVIII əsrin məşhur saz ustaları qoşmalarında həcvin gözəl örnəklərini əbədiləşdirmişdirlər. Aşıqların əsərlərində çox vaxt dövrədən, zəmanədən, zorbalıq və cahillikdən şikayətlərə rast gəlirik. Bu dövr aşıqlarımızın yaradıcılığında bəzən ictimai həcvin də dolğun örnəklərini görə bilirik.

Zamanın acılarını, cəmiyyətdəki qabalığı söyləyə bilmək, göstərə bilmək üçün saz sənətçilərimizin böyük ölçüdə gülüş sənətindən yararlanmaları təbiidir. Belə aşıqlara örnək olaraq Aşığı Abbas Tufarqanlı, Aşığı Kərəmi, Xəstə Qası, Təbrizli Miranı və b. göstərə bilirik.

Aşığı Ələsgərəm, söylənir adım,
Budur ürəyimdə mətləb-muradım.

¹ Müəllif janr nəzərdə tutur – tərtibçi

Sənin ərin ölsün, mənim arvadım,
İkimiz də qalaq yaşlı, yaralı.

* * *

Xeylidir həsrətəm, dilin qurusun,
Nə olar deyəsən, nar sinəmdə var.

Ətrafındakı qabalığı, geriliyi, sənətə, sənətçiyə xor baxanları, dini mənfəəti üçün vasitəyə çevirənləri, məzhəb fərqlərini körükləyənləri kəskin, öldürücü gülüşlə qamçılamiş aşıqlarımız. Yenə Aşiq Ələsgərdən bir neçə örnək verək:

Mən dərdliyəm, mən ağlaram, bu dağlar¹,
Eşq ucundan sinəmdə var bu dağlar,
Mən tərlandı, ovlağımır bu dağlar,
Sənsən səqi-lağar², şikarın məkəs³,
Hökmün kəsəkəs.

Sümün⁴ diraz, ləhcən bənzer himarə⁵,
Aləmə bəllidir bu nitqü nəfəs.
Misali-kərkəs⁶.

Örnək verdiyimiz bu təcnisdə həcv kəskindir. Aşiq sənətə dəyər verməyənlərə, söz sənətini anlamayanlara qarşı barışmazdır, amansızdır. Sənətlə sənətçi məşğul olmalıdır. Sənət meydanının təsadüfi insanların, istedadsız kimsələrin yeri olmadığını anladır Aşiqimiz. Nümunə verəcəyimiz aşağıdakı qoşmada da Aşiq Ələsgər şairlik sənətini özünə məslək edən bacarıqsızlardan şikayətlənir:

Bir şair çıxıbdır Yekəallardan,
Adı şair, özü eşşəyin tayı;
İncidib qonağa zəhmət verməsin.

Molla Əli naməni yazandan bəri,
Bir söz çox incidir qul Ələsgəri.

¹ Bu da ağlar

² Zəif köpək

³ Milçək

⁴ Qulağın

⁵ Eşşək

⁶ Quzdlun

Təvəqqəm var Şəmsəddinin bəyləri,
Acıqlanan çal köpəyə hürməsin.

Və ya:

Tanı adamını, bil müştərini,
Qarğı mızraq qıl çuvala sığışmaz.
Tökərəm hörməti, götürəm sazı,
Şişər başın, bu mahala sığışmaz.

Biz xalq ədəbiyyatının yayılmış və sevilən növləri¹ olan lətifələrdə, nağıllarda, bayatılarda, ata sözləri ilə deyimlərdə var olan, yaşayan həcv qısa şəkildə də olsa, anlatmağa çalışdıq. Ümumiyyətlə, sözlü ədəbiyyatımızın, demək olar ki, bütün janrlarında zəif, ya da güclü dərəcədə, örtülü, ya da açıq şəkildə gülüş sənətinin mövcud olduğunu görə bilirik. Eləcə də xalq təmsillərində, atmacalarda, xalq oyunlarında.

Bu qısa yazımızdan da anlaşıldığı kimi:

Yazılı ədəbiyyat yaranmadan öncə, sözlü ədəbiyyatda, xalq sənətində həcvin, gülüşün ölməz örnəkləri mövcud olmuşdur.

Yazılı ədəbiyyatda həcv sahəsində qazanılan uğurların ən önəmli qaynağı, ədəbiyyatımızda həcvin bəsləndiyi ən əsaslı mənbə xalq ədəbiyyatımız, folklorumuzdur.

Buna görə də sözlü ədəbiyyatımızı yaxşıca öyrənmədən, həcvin xalq ədəbiyyatındakı yerini, önəmini dəyərləndirmədən, yazılı ədəbiyyatımızda da onun elmi baxımdan araşdırılması işində düzgün və əsaslı nəticələrə varə bilmərik.

Bunu da qürurla qeyd etməliyik ki, çağımızın ən böyük həcv ustaları ola bilmək şərəfi türkösilili sənətçilərə nəsib olmuşdur. Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi ilə bütün Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində özlərini, səslərini duyura bilmişlərsə, bu gün Əziz Nesin dünyamızın gülüş sənətinin inkişafında, zənginləşməsində xidmətləri olan, payı olan bir şəxsdir.

Bu ünlü yazarların müvəffəqiyyətlərinin, bir çox dünya ölkələrində tanınmaları və sevilmələrinin başda gələn səbəbi isə zəngin xalq yumorunu, folklorunu əsərlərində ustalıqla yaşada bilmələridi.

¹ Müəllif bu sözü janr mənasında işlətməmişdir – tərtibçi.

AZƏRBAYCAN MUSIQİSİ

Hörmətli dinləyicilərim, Azərbaycan musiqisi o qədər dərin və zəngin mövzudur ki, bunu haqqı ilə anlatmaq üçün cildlərlə kitab yazmaq lazım gəlir. Biz burada məhdud konfrans saatımızda Azərbaycan musiqisinin ana xətlərini izah etməyə çalışacağıq. Müvəffəq olarıqsa, nə mutlu bizə!

* * *

Babalarımız musiqi üçün ruhun qidası demişlər. İnsanların gündəlik həyatında havaya, suya, qidaya ehtiyacları olduğu kimi, ədəbiyyata, gözəl sənətlərə və musiqiyə də ehtiyacları vardır. Musiqi kədərin və düşüncənin tərcümanı olduğu qədər nəşənin və sevginin də tərcümanıdır. Pifaqora görə, musiqi bir-birinə bənzəməyən müxtəlif səslərdən meydana gələn bir konsertdir. Bir ingilis ata sözündə deyilir ki: “Musiqi hər günkü həyatın ağırlığını ruhdan silib aparır”. Məşhur yunan filosofu Əflatuna görə, idman bədən üçün nədirsə, musiqi də ruh üçün odur. Tanınmış maarifçilərdən Jan Jak Russo isə deyir ki: “Musiqi səsləri qulağa xoş gələcək bir şəkildə tərtib etmək sənətidir”. Dualizm məktəbinin banisi filosof Kant isə: “Musiqi səslər vasitəsiylə bir-birinin təqib edən gözəl hissələri ifadə etmək sənətidir”, – deyir. Azərbaycanın milliyətçi şair və dramaturqu mərhum Cəfər Cabbarlı daha irəli gedərək, daima: “Ney çalınarkən, ölümlərin dirilmədiklərinə təəccüb edirəm!..” – deyərdi. Bizcə, musiqinin ən gözəl tərifini Azərbaycan şairi Əliqası Vahid aşağıdakı şeirlə vermişdir:

Musiqi məclisinin türfə əlamətləri var,
Qulaq as musiqiyə, gör nə hekayətləri var!..
Musiqisiz yaşayanlar olamaz tərbiyəli,
İncə sənətçilərin, gör, nə nəzakətləri var.

Musiqi ağıladır həm, güldürür həm insanı:
Canlı bir cism kimi əqlü-fərasətləri var.
Qələm acizdir yaza musiqinin tarixini,
Çünki onda bəşərin zəhmət əlamətləri var.

Musiqinin mənşəyi, heç şübhəsiz ki, bəşər tarixi ilə başlar. İnsanlar vəhşi halda yaşarkən belə musiqiyə ehtiyac duymuşlar, ibtidai şəkildə də olsa, musiqiyə sahib olmuşlar. İnsanlıq tarixində ilk musiqi əlamətləri müxtəlif tanrılara tapınmaq, niyaz və dua etməklə başlar. Bu dövrdəki musiqini iki qismə ayırmaq olar: Birincisi, tövr, yəni rəqs sənətidir ki, nəşənin ifadəsidir. İkincisi, səslə söz sənətidir ki, duadan doğmuşdur. Bəzən bu ikisi birləşərək bütün dinlərdə istifadə edilmişdir. Dövrümüzdə qədər gələn qədim əsərlər və arxeoloji araşdırmalar qədim yunanların, misirlilərin, şumerlərlə digər türklərin və çinlilərin yüksək musiqi kultürünə sahib olduqlarını göstərir. Rəvayətə görə, əski yunan qəhrəmanlarından Orfe öz rübabının nəğmələriylə yalnız insan və heyvanları deyil, ağacları, qayaları da vəcdə gətirmiş. Orfedən min il əvvəl yaşamış olduğu təxmin edilən çinli bir musiqiçi demişdir ki, mən kin alətini çalacağım vaxt heyvanlar mənim nəğmələrimdən bayıaraq ayaqlarına qapanırlar. Yəni qədim yunan əfsanələrinə görə, ormanlar kraliçası Sırinks Pan adını daşıyan ilahinin tərkibindən qurtulmaq üçün su pərilərinə müraciət etmiş. Su pəriləri cadu edərək, onu qamışa çevirirlər. Rüzgarın nəfəsləri ona toxunduqca həzin-həzin ötməyə başlayır. Bunu duyan Pan qamışı qopararaq öz nəfəsilə ondan bir sıra ilahi nəğmələr çıxarmağa başlayır və beləcə ney meydana gəlir. Əski əsərlərdə yazıldığına görə, Süleyman peyğəmbərin məbədində tütək və s. musiqi alətləri çalan minlərcə rahib hazır olarmış və mehrab önündə şərqə söyləyərək ibadət edərlərmiş.

Türk musiqisinin tarixi miladdan çox öncə başlayır. Miladdan bir neçə əsr öncə və yüzlərcə il sonra Sarı dənizdən Ağ dənizə qədər yayılan geniş ərazidə hökm sürmüş olan türk qövmləri yüksək bir musiqiyə sahib olmuşlar. Bəzi Çin tarixçilərinin etiraf etdiklərinə görə, miladdan çox öncə türk qövmləri at üzərində çalınan əsgəri musiqiyə, müxtəlif musiqi alətlərinə, səyyar musiqişünaslara (qopuzçulara) malik olmuşlar. Hətta Çin saraylarına belə türk musiqisini daxil etmişlər. Professor Fuad Köprülü “Milli Tətəbbular” məcmuəsinin 4-cü sayında: “Türk musiqisinin ən əski şəklini baxışozanların qopuzla çaldıqları dini, şəhərbazənə nəğmələrdə aramaq

lazım gəlir”, – deyir. Yenə professor Fuad Köprülüyə görə, türklərdə ilk musiqi – şeir, musiqi və rəqsin birlikdə ifasıyla tərənüm edilirdi. Lakin şeir ilə musiqi daha uzun zaman, hətta dövrümüzə qədər bərabər yaşamışlar, yeni ozan ilə qopuzçu bir-birini tamamlamışlar. Qədim türklərdə musiqi və oyun çox yayılmışdı. Çin müəlliflərindən Vang Yen Te əski bir türk qəbiləsi olan Turfanların səyahətə çıxdıqları zaman musiqi alətlərini yanlarında daşıyacaq qədər musiqiyə düşkün olduqlarını söyləyir. Professor Fuad Köprülünün yuxarıda adı keçən yazısında qeyd edildiyi görə, türklər arasında hələ İslamiyyətdən çox əvvəl dini mahiyyətə malik musiqidən başqa, qüdsiyyət hissini buraxaraq, tamamən bədii bir mahiyyət almış başqa bir musiqi də mövcud imiş. Şairlər əllərində qopuzları topluluqları dolaşır, əski mənqibələr anladır və ya yeni hadisələrə yeni şərqlər qoşardılar. Əsrlər boyunca türk musiqisi Çin və Orta Asiya saraylarında hökm sürmüş, türk və çinli musiqiçilər tərəfindən tərənnüm edilmişdir. XI əsrə doğru türk təsirindən və beləliklə, türk musiqisinin təsirindən qurtulmuş kimi olan Çinə monqol istilaları ilə birlikdə türk musiqisi yenə daxil olmuşdur. Bu dövrdə Kubilayların sarayındakı klassik türk musiqisi nəzəriyyəsinə daha yaxşı bilirik. Belə ki, çinli tarixçilərin verdikləri qısa, bəzən yanlış məlumat qarşı, hicri IX əsrdə yaşamış və dövrünün ən böyük musiqi ustadı olan azərbaycanlı Əbdülqadir Marağalı, onun oğlu və nəvəsi tərəfindən yazılmış əsərlərdə bu dövrün musiqisinə dair çox qiymətli bilgilərlə qarşılaşırıq. Böyük ustad Əbdülqadir Marağalının yazdığı kimi, mədəniyyətin hər qolunda olduğu qədər musiqidə də türklərlə monqolların sənətləri arasında heç bir fərq yoxdur. Kubilay və xələfləri öz səltənətləri dövründə musiqi alətlərini və musiqişünasları topladıb təşkilatlandırmış və daim himayə etmişdirlər. Fransız alimi Lois Lolay “Çin musiqisi” kitabında (s.58-59) eynilə belə deyir: “ Bu qətidir ki, Kubilay Çini fəth edərək, “Yuenlər” sülaləsini qurduğu vaxt oktavada yeddi not olan qammaı da Çinə götürmüşdür. Bu qamma bizim major qammamızın o qədər eynisidir ki, Avropadan alındığını düşünənlər belə oldu...”

Yuxarıda göründüyü və Əbdülqadir Marağalının əsərlərindən anlaşıldığı kimi, türklər ta əski zamanlardan musiqi məktəbinə sahib olmuşdurlar. Əbdülqadir Marağalının söylədiyinə görə, əski türklərin musiqi alətləri ilə ifa etdikləri musiqi tərənnümlərinə “kök”, səs ilə oxuduqlarına “iyir” (“əyir”) və “dule” deyərdilər. “Kök”lərin sayı ilin günlərinə müvafiq 366 olub, hər gün xaqanın hüzurunda bu köklərdən biri çalınardı. Yalnız “kök”lərdən “Bisun kök” adı verilən doqquz dənəsinin hər gün tərənnüm ediməsi bir adət idi. “Bisun kök” adlanan doqquz “kök”ün adları bunlardır: “Ulağ kök”, “Arslan Cip”, “Pars”, “Kolado”, “Bisturgay”, “Cintay”, “Hinsay” və “Şındık”. Bu “kök”ləri, yəni bəstələri mətnlərdən ayrı götürürük. Əski türklərdə və onları təqlid edən monqollarda 9 müqəddəs bir ədəd olaraq işlədilir ki, bu hal hətta osmanlı türklərində də özünü göstərmişdir. Ziya Göyöl “Əski türklərdə ictimai həyat” adlı məqaləsində (“Milli Təəbböhlər” məcmuəsi, sayı 3) deyir ki: “Türklərdə millətə böyük xidmət edənlərə tarkanlıq rütbəsi verilirdi. Tarkanlar 9 cür xətanın cəzasından əfv edilirdilər. Tarkanların imtiyazı 9 nəsil övladına qədər davam edərdi. Xaqana verilən hədiyyənin sayı 9 olmalı idi və s.” Xülasə, xaqanın sarayında və ya ordugahında hər gün 9 müqəddəs “kök” çalındığını və bu adətin türklərdən monqollara, onlardan da teymurilərə keçdiyini görürük. “Bisun kök”də olan 9 kökün mənşəyi və mənası haqqında dəqiq bir bilgi ilə rastlaşa bilmədik. Mehmet Ragib bəy “Anadolu türklərimiz və milli istiqbalmız” adlı əsərində bu 9 istilahın mənalarını Çin dilində 9 not adında aranmasının doğru olacağını irəli sürür. Diqqətə layiqdir ki, “kök” sözü bu gün Azərbaycan klassik musiqisində işlədilir və aşağı-yuxarı eyni mənanı ifadə edir. Azərbaycanda bir məqam çalınmazdan əvvəl çalğı aləti o məqama görə köklənir. Məsələn, “Çahargah” çalındıqdan sonra “Orta segah” çalmaq üçün musiqi alətini “Segah”a görə kökləmək lazımdır.

İslamiyyətin qəbulundan sonra türk musiqisi də müştərək İslam mədəniyyətinin içərisinə girmiş, türk, ərəb və fars musiqisi bir-birinin təsirində qalaraq, qismən müştərək bir musiqi meydana gəlmişdir. Bu dövrdə azəri türkləri ədəbiyyat, rəsm və sair sənət sahələrində olduğu

kimi, musiqidə də islam dünyası, xüsusən ərəb və farsların təsirində qalmışdır. Azərbaycan musiqisi dildə, ədəbiyyatda, adət, ənənə və sairədə olduğu kimi, başqa türk qövmələri ilə sıx bağlıdır. Bununla bərabər, mühit, iqlim, siyasi və coğrafi durumu ilə bağlı olaraq, Azərbaycan musiqisi özünəxas bir özəllik və oynaqlığa malikdir.

Azərbaycan musiqisini tarix, texnika, çalğı və söyləmə baxımından üç qismə ayırmaq olar:

1. Azərbaycan klassik musiqisi;
2. Xalq musiqisi;
3. Modern musiqi.

Azərbaycan klassik musiqisi

Klassik Azərbaycan musiqisi söylədikdə, heç şübhəsiz, muğamat və muğamatın rəngləri (yəni arası) anlaşılır. Azərbaycan klassik musiqisindəki muğamlardan bəzilərinin adlarının farsca olması bəzi adamlarda bunların farslardan alınması qənaətini doğura bilər. Lakin bir zamanlar farscanın Şərqi islam ölkələrində, o cümlədən, Azərbaycanda dəbdə olması səbəbilə ədəbiyyatda olduğu kimi musiqidə də farsca təbirlərə təsadüf edilir. Məsələn, Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvi Azərbaycanda doğulub böyüməsinə, əsərlərində hər zaman türklüyünü bürüzə verməsinə və bununla iftixar etməsinə rəğmən, bütün əsərlərini farsca yazmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, muğamat dediyimiz klassik musiqi türklərin, ərəblərin və farsların müştərək malı olmaqla bərabər, Azərbaycan türkləri muğamatı inkişaf etdirmiş, gözəlləşdirmiş və buna bir çox yeni məqamlar əlavə etmişlər. Məsələn, “Orta segah”, “Yetim Segah”, “Mirzə Hüseyin segahi”, “Qarabağ şikəstəsi”, “Azərbaycan şikəstəsi”, “Kərəmi”, “Koroğlu” və sairə muğamlar sırf Azərbaycana xas olan muğamlardır. Bundan başqa, məsələn, bu gün İranda çalınan “Çahargah”, “Rast” və s. muğamlar nə qədər sönük, bəsit və zəifdirsə, Azərbaycanda çalınan muğamlar o qədər oynaq, lirik və mürəkkəbdir. Eyni zamanda, muğamatın rəngləri (arası) Azərbaycanda çox zəngin və həqiqətən rənglidir. Azərbaycanda hər muğamın ifa edilməsi ayrı ayrılıqda bir

aləmdir. Məsələn, “Bayatı-Şiraz”ı tam bir şəkildə ifa edə bilmək üçün iki saata qədər vaxt lazımdır. Başlanğıcda “Bayatı-Şiraz” mayasında bir gəzinti edilir, bundan sonra “Dügah” çalınaraq, “Aşiran”a keçilir. “Aşiran”ı “Nəva” təqib edir və əsl “Bayatı-Şiraz”a keçilir. Bundan sonra üsuluna görə parçalar başlayır, arada “rəng” deyilən ara nəğmələri çalınaraq, sonra bir təsnif, yəni şərqi oxunur. “Bayatı-Şiraz”dan sonra “Bayatı-kürd”ə, onun ardınca “Qatar”a, ondan sonra “Əzal”a gəlinir. Bu keçidlərin hər birində ayrıca rəng ilə təsnif çalınması şərtdir. Bundan sonra yenə “Bayatı-Şiraz” mayəsinə qayıdılaraq, muğama son verilir.

“Şehbal” məcmuəsini əlli doqquzuncu sayında Rauf Yekta bəy o zaman İstanbulla gəlmiş olan Cəmil adlı bir azərbaycanlı tarçalanın sözlərinə əsasən, Azərbaycan klassik musiqisinin başlıca olaraq, on iki muğam üzərində qurulduğunu yazır. Həmin on iki muğam bunlardır: “Rast”, “Çahargah”, “Segah”, “Mahur”, “Humayun”, “Dügah”, “Şur”, “Hindi”, “Bayatı-Şiraz”, “Nəva”, “Bayatı-Qacar” və “Şüştər”dir. Lakin bu tənifatda əskiklik olduğu dəqiqdir. Çünki Azərbaycan muğamları on iki deyil, daha çoxdur. “Təzkireyi-Nəvvab”ın müəllifi və Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi musiqisində də səlahiyyətli söz sahibi Mir Möhsün Nəvvab Qarabağlının apardığı təsnifata görə, Azərbaycan muğamatı səksən iki, dəstgahlar isə altıdır. Lakin bu muğamlardan Azərbaycanda bu gün otuz-qırxa qədəri bilinir və çalınır. Mir Möhsün Nəvvab muğamlardan bəzilərinin mənşəyi və mənası haqqında bizə aşağıdakı məlumatı verməkdədir:

“Rast” muğamı – Bahar rüzgarının hərəkətindən alınmışdır. Bütün səmtlər bu muğamda bir-birilə qarşılaşdığı üçün adına “Rast” deyilmişdir.

“Rahab” muğamı – Rəha qəsəbəsinə mənsubdur. Yağmur sularının damla-damla tökülməsiyə görə buna “Rah-i ab” da deyirlər.

“Çahargah” – göy gurultusundan alınmışdır. Dörd nəğmə və guşə ilə tamamlandığına görə bu adı almışdır.

“Humayun” – quşların qanad çırpmasından təqlid edilmişdir.

“Düğah” – şırıltıdan, axar sudan alınmışdır ki, onu dinləyənlərin gözləri yaşla dolar.

“Nəva” – həsrətli aşuqların nələsilə işlənmişdir.

“Mahur” – üzənlərin su içindəki çırpıntısından iqtibas edilmişdir.

“Üşşaq” – quşun yuvadan heybət və dəhşətlə çıxdıqdan və bir az uçduqdan sonra rahat-rahat süzülüşündən alınmışdır və s.

Azərbaycan klassik musiqisini, yəni muğamları tam və qüsursuz olaraq tar və kamança ilə çalmaq mümkündür. Tar və kamança istər klassik, istərsə də xalq musiqisini ifa etmək üçün ən mükəmməl çalğı alətləridir. Bəziləri iddia edirlər ki, azərbaycanlılar çalğı alətlərini İrandan almışdılar. Biz bu iddianı qəbul etməməklə bərabər, bunu da deyə bilərik ki, biz bu alətləri, xüsusən tarı lap İrandan almış olsaydıq belə, bunlar İranda bəsit qaldığı halda, Azərbaycanda inkişaf etdirilmiş və mükəmməl bir çalğı aləti halına salınmışdır. Yox, əgər İran bizdən almışsa, o halda haqqı ilə təqlid edə bilməmiş və tamamilə bərbad bir hala salmışdır. Çünki Azərbaycanda tar 12-14 telli və müntəzəm pərdəli olduğu halda, İranda belə deyil.

Azərbaycan xalq musiqisi

Yuxarıda gördüyü kimi, qədim türklərdə topluluqlarda doluşaraq mənqibələr söyləyən, yeni hadisələrə yeni şərqlər bəstələyən və xalq tərəfindən çox böyük rəğbət görən ozanlar vardı. Dövrümüzdə bu ozanların etdiklərinin eynisini həyata keçirən, ictimai və siyasi həyatda daha önəmli rolları olan aşuqları görürük. Zənnimcə, “ozan” kəlməsinin “aşığ”a dəyişməsi o qədər də uzaq tarixə təsadüf etmir. Bu fikrimizi qüvvətləndirmək üçün bu gün hələ də Gəncə şəhərində böyük bir məhəllənin “Ozanlar məhəlləsi” adını daşdığını göstərə bilərik. Azərbaycan ölkəsi yaxın tarixində şeir sahəsində olduğu kimi, aşuq musiqisində də böyük nailiyyət qazanmış və qüvvətli aşuqlar yetişdirmişdir ki, bunların başında, heç şübhəsiz, Aşuq Ələsgər gəlir. Aşuq musiqisi ilə yanaşı olaraq, Azərbaycanda xalq şərqləri və oyun havaları inkişaf etmişdir. Azəri türkləri, başqa millətlərdən tamamilə fərqli olaraq, özlərinə məxsus oyun havalarına malikdirlər. Azərbaycan oyun havalarının özəlliklə-

rindən biri, demək olar ki, onların hamısında eyni zamanda şərqi söylənməsidir. Yəni oyun havalarının sözlü olmasıdır. Belə ki, Azərbaycan oyun havaları həm oyun havası olaraq çalınır, həm mahnı olaraq söylənilir. Hətta çox zaman hər ikisi bir arada icra olunur. Məsələn, “Uzundərə”, “İrəvanda xal qalmadı”, “Ay sallanıb gedən yar” və sairədə olduğu kimi. Bundan çıxaracağımız nəticə: Azərbaycan xalq mahnıları ilə oyun havalarının sıx surətdə bir-birinə bağlı olması və bir-birini tamamlamasıdır.

Azərbaycan oyun havalarının özəlliklərindən biri də onların yaşa və cinsə görə dəyişməsidir. Məsələn, Azərbaycanda bir gənc “Uzundərə” havasını oynamaz. “Uzundərə”ni mütləq yaşlılar oynayırlar. Yaxud “Ceyrani”ni yaşlılar və kişilər deyil, yalnız gənc qadınlar oynayırlar. Və yaxud “Beşaçılan” və ya “Xançobanı”ni qadınlar və yaşlılar deyil, gənclər oynayırlar. Azərbaycan oyun havaları oynaq, axıcı və ritmikdir. Azərbaycan oyun havalarında rəqs edənlər ayaqlarına xüsusi diqqət edirlər.

Azərbaycan oyun havalarında olduğu kimi, xalq mahnılarının da özünəməxsus özəllikləri vardır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan mahnılarının sözləri sadə və xalqın anlayacağı tərzdə öz türkcəsindədir. Məsələn, ölməz Atatürkə xitabən bəstələnmiş məşhur mahnı bu sözlərlə başlayır:

Yaşa, min yaşa, Mustafa Kamal paşa!..

Qəhr olsun, məhv olsun düşmənin başdan-başa!..

Arş, arş, arş, irəli, marş, irəli,

Türkün əsgəri dönməz geri...

Qafqaza gedən türk ordusuna ithaf olunan digər bir mahnıda:

Salon (eşelon) gəlir baş-başa,

İçində Nuri paşa,

Yaşasın Ənvər paşa!..

deyilməkdədir. Və yaxud sevgilisi Muğan ətrafında sel fəlakətinə uğramış Xançoban haqqında söylənmiş mahnıda olduğu kimi:

Gedin, deyin Xançobana,

Gəlməsin o il Muğana.

Muğan batıb nahaq qana,

Apardı sellər Saranı,
Bir uca boylu balanı...

Bir çox misallar daha göstərmək olar. Azərbaycan türküləri (el mahnıları) haqqında danışarkən, bu mahnıların yaradılması və inkişafında böyük xidməti olan xalq xanəndəsi Qaryağdıoğlu Cabbarı xatırlatmadan keçə bilməyəcəyik. Çox qiymətli bir sənətkar olan mərhum bir çox mahnılar bəstələmiş, zamanla əskimiş, ölmüş türküləri də yenidən işləmiş, gözəlləşdirmiş və Azərbaycan musiqisinə qazandırmışdır. Bunu xüsusilə qeyd etmək istərim ki, Azərbaycan xalq mahnılarının hamısı Azərbaycan klassik musiqisi, yəni muğamlar üzərinə (köklər üzərinə) bəstələnmişdir. Bunlardan bir çoxu muğamların icrası əsnasında “təsnif” adı ilə çalınır və ya oxunur. Müəyyən bir muğam üzərinə bəstələnmiş bir təsnif (şərqi) başqa bir muğamda çalınmaz və oxunmaz. Məsələn, “Kürdün gözəli” şərqi “Dəşti” muğamı, yəni kökü üzərinə bəstələndiyindən “Mahur” muğamı arasında çalına bilməz. Və yaxud “Sona xanım” şərqi “Mahur” kökündə olduğundan “Dəşti” muğamı arasına sığdırıla bilməz.

Təbriz musiqişünaslarından Hüseyin Üzzari Azərbaycan təsniflərinin seçilmiş parçalarından 110 dənəsini mətnlərlə birlikdə toplayaraq, “Azərbaycan türkü təsnifləri məcmuəsi” başlığı altında nəşr etdirmişdir. Azərbaycan musiqisini tanıtmaya və yayma baxımından çox böyük qiymətə layiq olduğuna şübhə etmədiyimiz bu məcmuədə Hüseyin Üzzari təsniflərin adlarını və mətnlərini verməklə qalmamış, eyni zamanda bütün təsnifləri köklərinə görə qruplaşdırmışdır. Bu baxımdan Üzzarinin əməyi təqdirəlayiqdir.

Azərbaycan qadınlarının körpələrinə söylədikləri ninnilər, inək sağarkən heyvanın sakitliyi və bol süd verməsini təmin etmək məqsədilə söylədikləri nəğmələr, çobanların qoyunları toplamaq, yatırmaq və suya götürmək üçün neylərlə çaldıqları çox gözəl bayatılar, əkinçilərin cüt sürəkən söylədikləri türkülər də Azərbaycan xalq musiqisinə daxildir.

Modern musiqi

“Modern musiqi” təbiri ilə notlu şərqlər, opera, operetta, balet musiqisi, notlu xor, fantaziya, üverturalar və s. nəzərdə tuturuq. Azərbaycan modern musiqisi tamamilə xalq və bilxassə klassik musiqi üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan modern musiqisi yaşadığımız əsrin¹ əvvəlində ölməz bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin mövzunu Füzulidən aldığı “Leyli və Məcnun” operası və bunun ardınca “Arşın mal alan” operettası ilə başlayır. Üzeyir bəy əsərlərlə Azərbaycan və dolayısıyla Şərq musiqisində yeni bir dövr açmış oldu. Xüsusən “Leyli və Məcnun” operası şeir ustası Füzuli, əvəzəlməz rəssam Mənsur və böyük bəstəkar Əbdülqadir Marağayinin dövründəki Azərbaycan incəsənətinin XX əsrdə yenidən yüksəklərə qalxması oldu. Əsasən mahur, şur və çahargah üzərində qurulmuş olan “Leyli və Məcnun” operasını Azərbaycan musiqisinin “Renesans dövrü” kimi vəsf etmək olar. Üzeyir bəy bu əsərlə, eyni zamanda, Azərbaycan opera musiqisinin təməlini atmış oldu. Ondan sonra dəyərli sənətkar Müslüm Maqomayev “Şah İsmayıl” operası ilə Üzeyir bəyin açdığı yolda yürüdü və Azərbaycan opera musiqisində atdığı təməli daha da möhkəmləndirdi. Böyük sənətkar Müslüm Maqomayev “Şah İsmayıl” operası ilə haqqı olan böyük şöhrəti qazandı. Musiqi mütəxəssisləri “Şah İsmayıl”ı Azərbaycanın “Karmen”i adlandıraraq vəsf edirlər. Bütün Şərq və Balkan məmləkətlərində ilk dəfə olaraq, təxminən yarım əsr bundan öncə yazılıb müvəffəqiyyətlə oynanılan bu opera və operettalar heç şübhəsiz ki, Azərbaycan türklərinin yüksək musiqi kultürünə sahib olduqlarını göstərir. Eyni zamanda, bu opera və operettaların yazılması və oynanması Yaxın Şərq musiqi tarixində böyük və gerçək bir inqilab oldu. Üzeyir bəyin açdığı və Müslüm Maqomayevin davam etdirdiyi bu yolda bir çox istedadlı bəstəkarlar yetişdi və xeyli çox sayda opera, operetta, balet, musiqili komediya və sair musiqi əsərləri meydana gətirildi. Üzeyir Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” opera və “Arşın mal alan” operettasından başqa Azərbaycan musiqisinə bir sıra qiymətli əsərlər vermişdir. Mərhumun yazdığı opera, operetta və

¹ Müəllif XX əsrə nəzərdə tutur – tərtibçi.

s. musiqi əsərlərindən ən mühümləri bunlardır: “Mahur”, “Şur” və “Çahargah” muğamlarında yazılmış “Leyli və Məcnun”, “Segah” məqamında yazılmış “Koroğlu”, əsasən “Segah” muğamında yazılmış “Nizami”, “Fərhad və Şirin” operaları, “Arşın mal alan”, “Şah Abbas-Xurşidbanu”, “O olmasın, bu olsun”, “Əsli və Kərəm”, “Əlli yaşında cavan”¹ (“Orduxan-Muradxan”) operettaları, “Birinci”, “İkinci”, “Üçüncü” simfoniya, fantaziya, üverturalar, xeyli şərqlər, konsert parçaları və s. Fitrətən sənətkar olan Hacıbəyli ailəsi Üzeyir bəydən başqa, bir çox dəyərli sənət adamları yetişdirmişdir. Bunlardan ən məşhurları: Zülfüqar Hacıbəyli, Niyazi Hacıbəyli, Çingiz Hacıbəyli və Soltan Hacıbəylidir. Üzeyir Hacıbəylinin 1922-ci ildə qurduğu, şəxsən rəhbərlik və müəllimlik etdiyi Bakı Konservatoriyası Azərbaycanın musiqi həyatında çox böyük bir rol oynamışdır. Bugünkü Azərbaycanın tanınan bəstəkarları məhz bu musiqi ocağından çıxmış adamlardır. Bundan başqa, Üzeyir bəy Hacıbəyli Dövlət xoru və orkestrini qurmuş və özü idarə etmişdir.

Bir zamanlar Azərbaycanda rus nökrəliyi edən bəzi ünsürlər azərbaycanlıların milli geyimlərinə, milli ənənələrinə, musiqi alətlərinə, qısaca, milli olan hər şeylərinə qarşı hücum keçmişdilər. Bu soysuzlar öz əməllərinə başqa sahələrdə qismən müvəffəq olsalar da, musiqi istiqamətində əsla müvəffəq ola bilmədilər. Azərbaycan musiqisinə və musiqi alətlərinə hücum edənlər daim qarşılarında Üzeyir bəyi və onun yolu ilə yürüyən digər bəstəkarları gördülər. Üzeyir bəy və onun yolu ilə gedənlər bəstələdikləri bütün əsərlərdə Azərbaycan xalq musiqisinə, klassik musiqiyə və yerli musiqi alətlərinə geniş ölçüdə yer verdilər. Beləliklə, xalq musiqisini və klassik musiqini, eyni zamanda, yerli musiqi alətlərini qarşısızalmaz ölümdən qurtardılar. Məsələn, “Koroğlu” operası, başlıca olaraq, “Çahargah” muğamında yazılmış və içərisinə bir çox xalq mahnıları və oyun havaları daxil edilərək, klassik musiqi ilə xalq musiqisinin modern opera musiqisi daxilində iştirakı təmin edilmişdir. “Koroğlu” operasının üçüncü pərdəsində Koroğlunun aşiq qiyafətilə xan sarayında söylədiyi

¹ “Əlli yaşında cavan” əsərinin müəllifi Zülfüqar Hacıbəylidir – tərtibçi

tipik aşiq mahnıları və dördüncü pərdədə Çənlibəldə Koroğlunun dəlilərinin oynadıqları oyun havaları və xor halında söylədikləri şərqlərin hər biri Azərbaycan xalq musiqisinin nümunələridir. Bundan başqa, “Nizami”, “Şah İsmayıl”, “Fərhad və Şirin”, “Arşın mal alan”, “Nərgiz” və sair opera və operettalar başdan sona qədər Azərbaycan klassik və xalq musiqisini ehtiva etməklə bərabər, bu əsərlərdə istifadə olunan musiqi alətləri də Azərbaycan xalq musiqi alətləri olan tar, kamança, ney, yastı balaban, zurna və sairədir.

Azərbaycan opera musiqisi ilə yanaşı və sıx surətdə bağlı olaraq, balet musiqisi də inkişaf etmişdir. Azəri türklərinin məşhur əfsanəvi dastanı olub, dəyərli şair Cəfər Cabbarlı tərəfindən axıcı bir şəkildə nəzmə çəkilən “Qız qalası” poemasına mərhum maarifçilərdən Bədəl bəyin oğlu Əfrasiyab Bədəlbəyli tərəfindən eyni ad altında balet musiqisi yazılmışdır. Bədəlbəylinin bu baleti, həqiqətən, yüksək bir sənət əsəridir. Hətta başqa millətlərin sənətini qiymətləndirərkən, çox xəsis və daim haqsız davranan rus musiqi tənqidçiləri belə “Qız qalası” baletini yüksək sənət əsəri olmasından sitayişlə bəhs edirlər.

Rus imperialistlərinin qaba ruslaşdırma siyasətlərinə rəğmə, Azərbaycan musiqisi türklük ruhunu qeyb etməmiş, əksinə olaraq, getdikcə yabançı təsirlərdən qurtularaq milliləşmiş, gözəlləşmiş və xalq tərəfindən mənimsənilmişdir. Rusların, ələlxüsus Azərbaycan türklərinə qarşı otuz iki ildən bəri tətbiq etdikləri kökünü kəsmə siyasəti nəticəsində Azərbaycan türkləri bir çox maddi və mənəvi zərəərə uğramışlar.

Rus imperialistləri Azərbaycan türklərinin malını, mülkünü, təbii sərvətlərini və müqəddəs istiqalalarını əllərindən almışlar. Lakin, çox şükür ki, Azərbaycan musiqisini heç bir zaman qəsb etməyə müvəffəq olmamışlar. Musiqisevər azərbaycanlılar, rus basqısına rəğmə, öz musiqilərini çox ciddi şəkildə mühafizə etmiş və imkan daxilində inkişafına nail olmuşlar. Bu gün Azərbaycanın Dövlət Opera Teatrı, Musiqili Komediya Teatrı, Balet məktəbi, Filarmoniya, Dövlət Xoru, notlu və notsuz orkestrlər, Dövlət Konservatoriyası və çox sayda musiqi məktəbləri fəaliyyətdədir

TÜRKİYƏDƏ AZƏRİ TÜRKÜ VƏ OYUN HAVALARI

Azəri xalq türkü və oyun havalarının başlıca xüsusiyyətlərindən biri, “maye” növündən olan “şikəstə¹ deyilənlər istisna, Azərbaycanın o və ya bu məntəqəsinin məhəlli xarakterini daşımamasıdır. Buna görə də hər türkü və hər oyun havası ümumi Azərbaycana xas bir xarakter daşıyır və bu ölkənin hər məntəqəsində eyni tərz, eyni üslubda söylənilir və oynanılır. Bir türküyə bu və ya o məntəqənin malıdır, əsla deyilə bilməz. Ələlxüsus ki, 6/8 ölçülü olan bu motivlərin özünəməxsus bir də üslubu və tempi vardır. Qonşulardan alınma türkü və oyun havalarının üslub, tərz və tempinə, əgər varsa, mətnlərindəki şivəyə yerli sənətkarlar daima əslində olduğu kimi tam riayət etməkdədirlər; bu səbəbdən bu motivlər bariz bir surətdə yerlilərinkindən ayrılmaqda, qarışmamaqda və yabançılığını olduğu kimi, eynilə hiss etdirməkdədir. Beləliklə, azəri xalq türkü və oyun havaları istər-istəməz azəri türkünün qatışıqsız öz malı olaraq nəcabət və bəkarətini mühafizə etməkdədir.

Qayət oynaq və şən olan bu motivlər Türkiyənin hər yerində və hamı tərəfindən sevilməkdə və böyük bir rəğbət görməkdədir.

Azəri türkünün ruh və xarakterini tərənnüm edən bu motivlərin eyni soy və eyni qandan olan Anadolu türkünün də ruhunu oxşaması və onun tərəfindən də sevilməsi və mənimsənilməsi qayət təbiidir. Yalnız bir çox tanınmış folklorçu, səs və saz sənətkarlarımız nədənsə bu motivləri əslindən uzaqlaşdıraraq, öz üslub və tərzlərinə uyğunlaşdırmaq, mətnini (“balam” kəlməsi istisna). İstanbul şivəsiylə Türkiyənin bəzi məntəqələrinə aid etmək surətilə nəşr etdirməkdədirlər ki, qənaətimizcə, bu sənət baxımından bir xəttədir. Eynilə hər hansı bir Qara dəniz və ya Malatya türküsünü, İstanbulla aid edərək, İstanbul üslub, tərz və şivəsilə nəşr etmək böyük

bir sənət xətası sayıldığı və bu halın bir sənətkarı çox çətin duruma saldığı kimi. Qiymətli sənətkarlarımızın bu xətanı bilmədən işlədikləri qənaətindəyik. Çünki bu motivlər onlara tamamilə sənədsiz şəxslər tərəfindən verilmiş olduğundan, çox təbii olaraq, mənşə və tərzə də yanlış bir yola əylmişdir. Məhz bu kimi xətalarn işlənməsinə meydan verməmək və azəri motivlərinin nəşrindən zövq duyan qiymətli folklorçu, səs və saz sənətkarlarımızla bərabər, hörmətli oxucularımıza bir xidmət etmək məqsədilə bu saydan etibarən dərgimizdə sıra ilə azəri xalq türkü və oyun havalarının notlarını mətnlərilə birlikdə nəşrə qərar verdik. Bundan belə qiymətli oxucularımızın azəri musiqisinə aid suallarını, imkan daxilində, cavablandırmağı və arzu edəcəkləri türkü və oyun havalarının notlarını nəşr etməyi indidən vəd edirik.

ŞUŞANIN DAĞLARI¹

Şuşanın dağları mavi dumanlı,
Qırmızı kömləkli, yaşıl tumanlı,
Dərdindən ölməyə çoxlar gümanlı,
Ay qız, bu nə qaş-göz, bu nə tel,
Ölürəm dərdindən, bunu bil,
Danışmasan da, balam, barı gül.

Şuşada axşamlar doğar ulduzlar,
Ondan da gözəldir gəlinlər, qızlar.
Oturmuş yol üstə, yolunu gözlər,
Ay qız, bu nə qaş-göz, bu nə tel,
Ölürəm dərdindən, bunu bil,
Danışmasan da, balam, barı gül.

Şuşanın hər yerdə vardır sorağı,
Tərifə layiqdir İsa bulağı,
Dağları, ovası ceyran oynadı,
Ay qız, bu nə qaş-göz, bu nə tel,

¹ Məsələn, “Qarabağ şikəstəsi”, “Bakı şikəstəsi” və “Şirvan şikəstəsi” kimi.

¹ Notla birlikdə verilən mətnlə məqalədəki bir qədər fərqlidir – tərtibçi

Ölürəm dərdindən, bunu bil,
Danışmasan da, bari gül.

OVÇU

Aman, ovçu, vurma məni!
Mən bu dağın, ay balam, maralıyam.
Maralıyam, maralıyam,
Ovçu vurmuş, anacan, yaralıyam.

Bu dağlarda ceyran gəzər,
Ayaqların, ay balam, daşlar əzər.
Mən o yara neyləmişəm,
O yar məndən, anacan, uzaq gəzər.

Bir daş atdım, çaya düşdü.
Daş yerindən, ay balam, sonam uştu.
Mən o yara neylədim ki,
O yar məndən, anacan, uzaq düşdü.

ŞUŞANIN DAĞLARI

All.retto

su-şan-ın dağ-la-rı ma-vi du-man--dır
kir-mi-zi-göm--lek-li ye-til tu-man--dır
der-din-dən-öl--me-ge çok-lar gü-mən--dir
ay-niz bu-ne -kaş göz
bu-ne tel o--lü--rən
der-din- bu-nu bil
hic-da-nis ma-san-da ba-lam ba-ri gül

ATA SÖZLƏRİNİN KÖKLƏRİ VƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDAN ÖRNEKLƏR¹

Allegretto AMAN AVECİ

A-min av-cı
u-r-ma me-ni men-bu da
şin ay-ba-lam ma-ra-li-ya-m
ma-ra-li-ya-m ma-ra-li-ya-m
av-cı u-r-muş ay-ba-lam
ya-ra-li-ya-m ya-m ya-m

Hər xalqın müqəddəs arzuları və mübarizələri nəticəsində yaratdığı mənəvi və ədəbi sərvət, hər şeydən öncə onun xalq ədəbiyyatında əksini tapır. Həyatdan qaynaqlanan folklor, mübariz və insan sevgisi olan insanlara yenidən güc verir. Xalq kütləsinin kimliyini qoruyan yazılı ədəbiyyatda, ya da gözəl sənətlərin başqa qollarında hegemon sinif və təbəqələrin ədəbiyyatının özəlliklərindən olan yaltaqlıq, şəxsiyyətə pərəstiş, xürafatın tam əksinə, folklorlarda, igidlik, zülmə və haqsızlığa qarşı mübarizə və humanist düşüncələr müqəddəs sayılmaqdadır. Maksim Qorki belə deyir: “Qorxusuz və ölümsüz qəhrəman tipləri tarix boyunca sadəcə xalq ədəbiyyatında yer almışdır”.

Anonim² xalq ədəbiyyatında gözəllik, estetik duyğuları oyandırmaqla birlikdə dalğalı dənizə bənzəyən saf ürəklərdə, həyatı insan duyğuları və əməyilə gözəlləşdirən insanlarda sevgi və sayğı oyandırır, onları həyatın enişli-yoxuşlu yollarından başı dimdik olaraq keçməyə, gərəkli məqsədlər uğrunda mübarizəyə (yəni cəhdə) çağırmaqdadır. Beləcə, bəlkə də, zülmə qaralmış qara gecələrin köksünü yarıb, ucsuz-bucaqsız, dalğalı dənizlərə üstün gəlməyə müvəffəq ola bilər. Çünki yalnız tarixin səsinə cavab verənlər, cəhalət, xürafat və təzyiqin yaratdığı qaydaları elm və sevginin sönməz şəfəqləri ilə işıqlı dünyaya çevirənlər kainatda ölümsüz olurlar. Və bunlardan qalan xatirə və təcrübələr göstərir ki, bu böyük hədəflərə insanlıqdan kənar yollarla çatmaq olmaz. Bu mövzudakı bir öz sözlüm: “Həyat eşqilə atəşlərdən, alovlardan keçər insan”, – deyər.

Belə bir tarixi yaradan insanların adları göylərə qaldırıldıqları bayraqda böyük hərflərlə yazılmışdır. Və bu insanların

¹ Eyniadlı kitabın “Ön söz”ü – tərtibçi

² Bu sözlə şifahi xalq ədəbiyyatı nəzərdə tutulur – tərtibçi.

dünyagörüşündə eşq, insan sevgisi, yaradıcılıq və iş heç bir ölkənin dörd divarında çarmıxa çəkilən bir zindan deyildir. Bunlar günəş və hava kimi bütün insanlara aiddir.

İstismarçılar və özlərini başqalarından üstün görənlər bu səbəbdən qəflət yuxusundan oyanan, müstəqillik, azadlıq yolunda mücadilə edən xalqların çırpınan ürəklərini durdurmağa cəhd etməkdədirlər. Bunun üçün onların mənəvi sərvətlərinə xor baxaraq və aşağılayaraq, onların kültür və xalq ədəbiyyatını sümürərək, bir ata sözündə deyildiyi kimi: “Şəriət donu geydirərək”, – yox etməyə çalışmaqdadırlar.

Tarixi dəlillər göstərir ki, fars şovinistləri tərəfindən xalqımızın varlığına, milli kimliyinə vurulan ağır zərbələr milli varlığımızın parlaq aynasında olduqca ağır və sağalmayacaq izlər buraxmış və hələ də buraxmaqdadır. Bunların ən təhlükəlisi milli sistem altında olan aydınların kor millətçiliyə qarşı məftunluğu və sonunda fars-türk çəkişməsinin alovlandırılmasıdır. Beləcə “suyu kuzədə, günəşi bacada” görən aydınların dalınca düşən xalqın bədbəxt taleyi bu: “Elçisi gülüm olanın başına külüm olur”, – ata sözünün dediyi kimi gerçəkləşir.

Məncə, milli zülmün kökü cəhalətdə və bizi əhatə edən gerçəklərə göz yummadadır. Tarixi gerçəklər göstərir ki, geri qalmış ölkələrdə xalq və aydınlar üçün çox zaman azadlıqdan vaz keçmək və xoşbəxtliyi unutmaq çox asan və onları müdafiə etmək çox zordur. Hər millətin bir bağban və bir əkinçi kimi öz varlığını təhdid edən qaranlıq güclər ilə mübarizəsi və xoşbəxtliyə çatması üçün cəhd göstərməsi lazım gəlməkdədir.

Bizcə, folklorun ucsuz-bucaqsız dənizi və dövrün yenilikçi ideologiyası hər xalqın irəliləməsində və böyüməsində üstün bir qüdrət və sehrli bir güc daşımaqdadır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, millətlərin hər sahədə yaratdığı şah əsərləri anonim xalq ədəbiyyatının həyat bulağından su içərək ölümsüzlüyə yetişmişdir. Xalqın könlündə yer almaq və onun ruhunun dərinliklərinə nüfuz etmək üçün anonim xalq ədəbiyyatının genişlənməsi və yayılması başlıca şərtlərdən biridir. Başqa cür desək, öz xalqının

tarixi, mədəni, mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə dərindən bağlı olmayanlar zirvədə, ya da hegemon da olsalar, insani sifətlərdən uzaq qaldıqları üçün insan həyatının gözəlləşdirilməsində kiçik bir addım belə ata bilməzlər. “Kireççi atı” kimi ətrafında dolaşarlar. Belə insanların üzlərindəki maskalar yerə düşərkən, altındakı qorxunc və gerçək kimlikləri “saman altının suyu” kimi ortaya çıxar və o zaman görünər ki, bu gücsüz diktatorlar yalnız “çarşafsızlıqdan evdə qalmışlar”.

Milli və insani görüşlərini qeyb edənlər: “Azərbaycanlılar qorxusuz igidlərdir və Azərbaycan torpaqları İranın başı qədər dəyərlidir”, – deyər bağrıbaçağımağa başlarlar. Əgər: “Yaxşı, bəs bu başın dili nədir?– deyər sorulduğunda isə cavabdan qaçaraq kəkələməyə başlarlar. Haqlıdırlar, çünki illər boyu İranda hegemonluq, cəhalət, ədalətsizlik və basqı bu başın dilini fars şovinizminin kəskin qılıncıyla kəsib onu ruhsuz və cansız bir cismə döndərməyə çalışmışdır. Ancaq Azərbaycan xalqı bağrında yaşayan folkloru və ana dilini qoruyaraq, düşmənlərin bu arzularını qursaqlarında buraxmışdır. Dilləri və folkloruyla onlara qalib gəlmişdirlər. Demək ki, folklor gözəl sənətlərin, özəlliklə ədəbiyyatın anasıdır. Bu ananın təmiz südü ilə, şirin layları ilə ruhu bəslənən insan və onun yaratdığı əsər məğlubiyət bilməyən kökslərdə sonsuz olaraq yaşamaqdadır. Məsələn, bu şah əsərlərdən sayılan “Koroğlu”, “Dədə Qorqud”, “Ural Batur”, “Əsli və Kərəm” bu dövrdə də zülm və cəhalətdən susan ürəklərə yol tapıb və onlara ümid və gələcək düşüncə işıqlarını saçmaqdadır.

Xalq aydınları və öndərləri üçün ən önəmli vəzifə öz xalqında milli qüruru oyandırmaq, başqa xalqlara qarşı da hörmət və onlardakı mənəvi və mədəni sərvətlərə sayğı və rəğbət bəsləməyi öyrətməkdir. Bəşəri haqları əldə etmək məqsədilə ölkəmizdə başlanan milli azadlıq hərəkatımızda şovinizmə qarşı mübarizə etməklə birlikdə “panizm” (panfarsizm, pantürkizm və b.) xəstəliyinin qarşısını almaqdan başqa, dünya ədəbiyyatının tükənməz xəzinəsindən, humanizmin coşub-daşan bulağından da mümkün olduğu qədər faydalanmaq məcburiyyətindəyik. Anadilli və milli kulturu-

müzü, musiqimizi mənimsəməklə öz yaşayışını minlərcə insanın yox olmasından üstün tutmaq, başqa xalqların inqilabını, insan-pərvər adamlarını görməzdən gəlmək bizim üçün şovinizm əlilə zəncirlənməkdən də daha ağırdır. Bizim son arzumuz və istəyimiz bütün insanların xoşbəxtliyi, istismarın yox olması və hər bir xalqın azadlığı və mədəniyyətidir. Əgər belə müqəddəs arzulara yetişmək yolunda şovinizm və bədxah güclərlə qrupların əlilə çeynənmiş anadilli, milli kültür və zənginlik müdafiə ediləcəksə, mən bu sərədə dayanmağı və mübarizə etməyi özümə böyük bir şərəf saymaqdayam.

Ürəyimdəki qurtuluş istəyi və ağılım məndən gerçəyi söyləməyimi istəyir. Buna görə bu yolda heç bir təhlikə və damğadan qorxmadım və qorxmaram. İnanıram ki, haqlılığımızı isbat etmək üçün ilk öncə sadə vətəndaşlarımızı və insanlarımızı oyandırmaq və dünyada baş verən olayları və cavabdehliyi onlara aydınlaşdırmaq ən önəmli vəzifəmizdir.

S.C.Nehrunun (Hind alimi):“Tarixini tanımayan millət onu təkrar etməyə məcburdur”, – sözündən dərs alaraq, qana bulanmış tariximizin təkrarlanmasından onları vaz keçirtmək lazımdır. Bizim zəngin xalq ədəbiyyatımızda humanizm, dostluq, qardaşlıq və bütün dünya insanlarını sevmək motivləri əsasdır. Bizcə, milli kültür, uluslararası kültürün müqəddəs sayılan beşiyidir. Başqa sözlə, anasıdır. Əgər bu ana – milli kültür gerçək bir dəyər və hüquqdan məhrum qalırsa, açıq görünür ki, həm yaradılan “internasionalizm” və həm də onu yaradan insanlar təhlükəli xəstəliklərdən qurtulmamışlar, həm də o xəstəliyi o quruluşun müxtəlif sahələrində yayacaqdılar. Bizcə, milli və anonim xalq ədəbiyyatı müqəddəs müstəqillik və azadlıq istəyi yolunun ən önəmli sayılan addımıdır. Bu yolda atılan bir yanlış addım bir xalqı yüzlərcə ilinə bərabər olan tarixindən və sosial istəklərindən uzaqlaşdırar.

Əlinizin altındakı kitabda ata sözlərinin açıqlanması yolunda atdığımız ilk addımlarla tanış olmaqdasınız. Bu kitabda xalqımızın enişli-yoxuşlu həyatı, tarixi və toplumsal təcrübələri

qələmə alınmışdır. Tarixin qanlı səhifələrindən göyə baş qaldıran bu xatirələr dünya ədəbiyyatının coşub-daşan həyat bulacağını, göyə yüksələn uca dağlarını simvollaşdırmaqdadır.

Yeri gəlmişkən, qısa da olsa folklor sahəsində ilk çalışanlardan bəhs etmək yerində olacaqdır. İranda yaşayan türkləri folklorun dəyərini bilən və toplanmasına cəhd göstərən ilk millətlərdən saymaq mümkündür. Səfəvi sülaləsinin qurucusu¹ “Xətayi” ləqəbilə məşhur olan Şah İsmayıl və onun xələfi Şah Təhmasib dönməsində türkcə nağılların toplanıb yayımlanması ölkədə geniş bəyənilmiş, bu təşəbbüs ziyalılar tərəfindən böyük fəxrə qarşılanmışdır. Keçən dövrün ortalarından demokrat yazarlar və bu demokrat yazarlardan Zərdabi, M.Mahmudbəyov, M.Kazımbəy, F.Köçərli, P.Əfəndiyev, E.Sultanov, M.Qəmərli və b. zəngin anonim xalq ədəbiyyatımızı yayınlayanlardandır. Şərqi inqilab beşiyi olaraq tanınan Quzey Azərbaycanda folklor örnəkləri 1920-ci illərdən başlayaraq, “Yeni yol”, “Kommunist”, “Kolxozçu”, “Dan ulduzu”, “Maarif və mədəniyyət” kimi dərgilərdə yayımlanmışdır. V.Xulufu, H.Zeynalı, S.Mümtaz, Hümmət Əlizadə “El aşığı” (1972), “Koroğlu” (1927), “Azərbaycan tapmacaları” (1926), “Azərbaycan atalar sözü” (1926), “Sarı Aşıq” (1932), “El aşığı” (1927, 1 və 2-ci cildlər, 1935), “Azərbaycan aşığı” (1 və 2-ci cildlər, 1936), “Azərbaycan bayatıları” (1938), “Aşıq Hüseyn Bozalqanlı” (1938), “Aşıq Əsəd” (1938), “Koroğlu” (1941) və s. kitablar hazırlayıb yayımlanmışdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə xalqımızın qeyrətli övladları və görkəmli xalq ədəbiyyatçıları Həmid Araslı, M.H.Təhmasib, Mirəli Seyidov, M.Hatəmi, V.Vəliyev, Rüstəmzadə, H.Arif Azərbaycanın tükənməz folklorunu elmi görüşləriylə araşdırıb yayımlamışlar. Araşdırmalarda xalqımızın adət və ənənələrini, xalq ədəbiyyatını və həyatdakı qara güclərə qarşı verdikləri mücadilələri və dünyagörüşlərini əks etdirmişlər.

Ümumilikdə, dünyanın ən böyük elm və siyasət adamları tərəfindən anonim xalq ədəbiyyatının dəyərləndirilərək, onun dərin

¹ Bu sülalə 1501-1736-cı illərdə hakimiyyətdə olmuşdur – tərtibçi.

və anlamli məzmunundan yararlanılması dəfələrlə irəli sürülmüşdür. Demək gərəkdir ki, anonim xalq ədəbiyyatını araşdırmaq yeni dünyagörüşlərinin dərinləşməsinə səbəb olur, sosial ədalət və hüquq azadlığı yolundakı böyük mücadiləyə önəmli dərəcədə təsir edir. Azərbaycan xalqının estetik anlayışlarının ifadəsi olan zərbi-məsəlləri (ata sözləri, deyimləri), alleqorik şeir və ədəbi lətifə örnəkləri xalqımızın mənəvi aləmini əks etdirərək, onun cürbəcür çətinliklərlə dolu həyat tərzini tarix boyu köksündə gözəl bir şəkildə qorumuşdur. “Anonim Xalq Ədəbiyyatı Antologiyası” ən qədim dövrdən bu günə qədər inkişaf yolunda olan müxtəlif folklor əsərlərini əhatə etməkdədir. Əfsanələrdəki təhkiyə (nağıl etmə, anlatma) onun quruluşunu, ədəbi təsvir və söyləmə şəkillərini aydınlaşdırır. Əfsanənin əsl olması da, onun əsas məzmunu, ya da onu doğuran olayın gerçək səbəbi xalq arasında bu və ya başqa şəkildə gerçək anlamını qazanmaqdadır.

Əfsanələrdəki əhvalatların bir sıra gündəlik olayla o qədər bənzərliyi var ki, onları dinləyənlər sanki öz dövründə baş vermiş deyə, qəbul etməkdədirlər. Əgər saysız xalq rəvayətlərində yalnız həyatdakı olaylar əks olunursa, əfsanələrimizdə türk millətinin həm keçmiş və həm indiki və həm də gələcəkdəki həyatını məcazi olaraq ədəbi təsvirlərlə göstərmək mümkündür. Əfsanələrdə insan həyatının inkişafı, idealları və xəyalları təsvirlərin rəngləriylə əks etdirildiyindən gerçəyi də ifadə edəcəyi dəqiqdir. Rəhmətlik Səməd Vurğun (Azərbaycan şairi) deyir ki, “Hər əfsanədə xalqın gerçək həyatı, onun şüur və zövqü, gələcəyə olan inanc və arzuları əks olunmaqdadır. Orada xalqın sosial, fəlsəfi düşüncələri və keçmiş dönmənin yüz illərdir mənəvi və maddi xatirələrindən söz edilir”.

Anonim xalq ədəbiyyatımızın ən geniş şəkildə yayılan qollarından biri də nağıllardır (masallar). Türk millətinin nağıllarında olan mifoloji ünsürlərdən ən önəmlilərindən birisi divlərdir.

Nağıl yaradıcılığının ən əski dönməinə aid olan örnəklərdən bəzilərdə divlər insanlara yardım edən və xeyirsevər, bəzi örnəklərdə də şər gücləri və onların düşməni sayılmaqdadır. Zər-

düstün “Avesta” kitabında divlərlə mübarizə müqəddəs sayılmaqdadır. Divlər soyuq və quraqlığın simvolu kimi görünməkdədir. Bu kitabda həyatın cürbəcür problemləri ilə bağlı dərs verici, anlaşılıq sözlərlə xalqın dühasını ümumiləşdirmiş həqiqi səsinə dilə gətirən nağıllarımızın örnək verilməsinə çalışmışıq. Burada düzülməmiş incilər kimi xam material diqqətimizi çəkdi. Doğrusu, ata sözlərinin hər biri bir dastandır. Həyatın çətinliklərindən geri qalan bir təcrübədir. Bu sözlərin gücünü göstərən bir neçə örnəyə diqqət edək: “İt ilə yoldaş ol, amma cibində daş gəzdir” və ya “Qurdun qonaqlığına get, köpəyi özünə götür” və ya “El atan daş dağdan aşar”. Həqiqətən də, əgər düşməne qarşı sosial münasibətlərimizdə bu kimi örnəkləri, sözgəlişi:

Qabağa salma naşını,

Döydürər öz yoldaşını, –

sözlərini yaxşı qavrayıb, işlərimizə rəhbər edə bilsəydik, dünənki savaşa meydanlarında qazandığımız qələbə və etibar, şübhəsiz, bu qədər asan itirməzdik. Və ikiüzlü şovinistlərlə bir səngərdə yatmazdıq və minlərcə şəhid verməzdik. Bu anlamda bir çox həyatı sınaqlardan çıxan zərbi-məsəllərə ya diqqət etməmişik, ya da onları heçə sayaraq, onlardan vaz keçmişik.

Anonim ədəbiyyatımızda tənqidi dünyagörüşü dilə gətirən deyim və ata sözlərindən:

Özüm özümə elədim,

Külü gözümə elədim, –

örnəyi çox anlamlıdır. Və dünənə qədər müqəddəs sayılan qaydalara tənqidi gözlə baxmağı öyrətməkdədir.

Türk xalq ədəbiyyatında “birlik” mövzusu ən önəmli və həyatı bir vasitə olaraq tanınmaqdadır: “Harda birlik var, orda dirlik var”. Ancaq həyatın zorluqlarından təcrübə qazanan müdrik xalqımız uyğunsuz birlikdəlikləri yerli-yerində qınamaqdadır və haqlıdır:

Yoldaşını bab elə,

Görən desin ha belə.

Şifahi (anonim) xalq ədəbiyyatının parlaq örnəkləri, xalqın keçmiş dövrlərdəki fəlsəfi, sosial düşüncəsini, etnik özəlliyini, ovda, savaşa, böyük təbiət hadisələrində doğan şərqi, şeir və bənzərlərini, ağac, dağ, su, gün, ay, heyvan kimi vasitələrin qutsal sayılmasını açıqlamaqda; bu cür anlayışlardan doğmuş müxtəlif törənlərin təməlini açıqca göstərməkdədir. Hətta müxtəlif tarixi mərhələlərdə insanın öz əlilə yaratdığı totem, onqon və tanrıların əlində dustaq olduğunu ortaya qoymağdadır. Amma insanlığın inkişafı və elmin irəliləməsi savadsızlığa son verib insanlığın ilk dövrlərdəki dünyagörüşlərindən uzaqlaşdırmışdır. Bu dövr: “Qiyamət o vaxt qopar, biri yeyər, biri baxar”, – kimi incəlikli sözlərin yaradıldığı dövrüdür. Bu sözlər dəyərini hələ də qoruyan elmi dünyagörüşünün daşıyıcısı olmuşdur. Beləliklə, insan baxtının göylərə deyil, sosial münasibətlərlə sıx bir şəkildə bağlı olduğunu açıqca anlatmışdır. Dünyada baş verən olayların təməlinin sinfi çəkişmələr nəticəsində doğan uçurumlar olduğunu görərək kütləvi inqilabların (burada “qiyamət” kəlməsi “inqilab” mənasını daşımağdadır) yaxın olmasını təsdiq etmişdir.

Əski inanc və etiqadları bizə çatdıran anonim xalq ədəbiyyatının bir bölümü də sehr və əfsun¹lardır. İlk insanlar təbiətlə münasibətdə təbii fəlakətləri sehir, cadu və başqalarının ortadan qaldıra biləcəyinə inanmışlar. Aşağıda verdiyimiz örnəklərdə istək məsələsi özünü açıq bir şəkildə göstərməkdədir:

Çax daşı, çaxmaq daşı,
Allah versin yağışı.

Əski inancların hegemonluğu ilə bağlı olan əfsunlar 3 qrupa ayrılmaqdadır:

1. Təbiət güclərilə bağlı olan əfsunlar;
2. İnsanın həyat və yaşayışını saxlayan bitki və heyvanları qoruyan əfsunlar;
3. İnsanın gündəlik yaşamı və sağlığı ilə bağlı olan əfsunlar.

¹ Ovsunlar nəzərdə tutulur – tərtibçi

Bu gün oxunan “Çoban” havası və inək sağan qadınlar tərəfindən oxunan “Dutum, nənə” şərqi heyvanların çox süd vermələrini təmin edir. Holavar və sayacı nəğmələri onların yorğunluqlarını alması, onları işə həvəsləndirməsi ilə yanaşı, heyvanların əhlilləşdirmə dönməsinə də şahidlik edir. “Cütləmə” çoban havalarının ən əskisi, ov dönməindən qalma bir hava sayılmaqdadır. Qədim çağlarda ov etmək istəyən insanlar ovda bu şərqi söylədikləri zaman musiqiyə heyran olan heyvanlar çox rahat bir şəkildə ovlanmış. Bu nəğməni dinləyən ov heyvanları o sırada ovçunu unudub, musiqi dalınca qaçanda yaxalanarlarmış.

Xalq ədəbiyyatını bir bölümündə də yağmurla bağlı qoşmaları¹ xatırlamaq mümkündür:

Çömçə qaşığı nə istər?
Allahdan yağış istər.

Bu sözlərin çoxunun dinlə əlaqəsi olmamış, bəlkə, illərdən bəri atalarımızdan və başqa düşüncələrdən qaynaqlanmışdır. Anonim xalq ədəbiyyatımızda olan ayin və etiqadlar müxtəlif xalq kütlələrinin sinifləşməsindən sonra və yavaş-yavaş inkişafı müddətində dəyərini itirərək yaşamını itirmişlər. Və indilik başqa bir biçimdə həyat sürməkdədir. Məsələn, atəşpərəstlik (atəşə sitayiş) dövründən qalan atəşə sayğı və inanc bu gün xalqın mart ayının son çərşənbəsində atəş yandırır üzərindən atlanmaq şəklinə özünü göstərməkdədir:

“Azərbaycan oğluyam,
Odu Allah sanmışam.
Anam torpaq,
Babam od,
Mən oddan yaranmışam”.

Günəşə və onu yer üzündə təmsil edən atəşə ibadət edilməsi uzun zaman xalqımız arasında yayılmış törənlərdə gerçəkləşdirilirdi. İndi də Aya, Günəşə yəmin etmək və onları müqəddəs saymaq yurdumuzun dörd bir yanında davam etməkdədir.

¹ Bu sözü müəllif şeir mənasında işlətməmişdir – tərtibçi.

Dünyada atəş və Günəş azadlığın, insansevərliyin, sevginin, xoşbəxtliyin, xalqın ölümsüzlüyünün simvollarındandır. Digər tərəfdən də, qış, qaranlıq, sosial həyatda zülm və onlara bağlı şeyləri simvollaşdırır.

Günəş və Ay tutulması zamanı xalq arasında olan inanışlara görə, mis və dəmir qaşığı bir-birinə vurularaq, qurşun atılır. Beləliklə, qara divin (zərərverici güclərin) əlindən qurtulacağı mümkün sayılır. Bu inanclar əski çağlardan qalan şamanizmdən qaynaqlanır və Güney Azərbaycanın bir bölümündə (Tikantəpə, Qaradağ, Zunuz və b.) yaşamaqdadır. Zunuzda Kəmçi dağının qucağında yerləşən Daran kəndində Ay və Günəşin açılmasına (tutulmanın bitməsinə) qədər mis qabları bir-birinə vurmağa davam edirlər. Günəş bulud arxasından çıxdığı zaman evin ilk uşağı atəşi götürüb günəş işığının qarşısına tutaraq belə söylər:

“Mən nənəmin ilkiyəm,
Ağzı qara tülküyəm.
Yandırdım mən səni.
Yandır sən də mən!”.

Çox əski dövrlərdə soyuq qış aylarında xalqımızın tam bir inancla söylədiyi “Kudu kudu” şərqiəri oyun havalarına çevrildi:

“Kudu kudunu gördünmü?
Kuduya salam verdinmi?
Kudu burdan keçəndə
Qırmızı günü gördünmü?”

İnsanlar bu törən və nəğmələrlə Günəşi qarşılayıb, bütün aləmə, təbiətə can verən yazın və onun günəşinin istisinin, əzabkeş xalqımızın əlini-qolunu bağlayan qışdan qurtarmasını arzu edirlər. Qaranlıq gecələrə qarşı yeni düşüncələr yaratmaq və işində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün də yazın gəlməsini canı-könlükdən istəmişlər. Yazın yaxınlaşması ilə təbiət canlanır və insanlarımız təbiətlə bərabər günəşin istisindən bəslənir. Təbiətin yenidən qaynayıb coşması ilə özünü xoşbəxt bir insan sayır. Belə bir dünyagörüşü səbəbindən bizim xalqımız yazı, ilk baharı

qarşıladığı Novruz bayramında (Bahar bayramı, Yeni gün) ayinlərində çamurdan hazırlanmış tütəklə (su fişkası) bülbul səsi çıxarmaq istər. Beləcə yaşama yeniliyi ərməğan edən baharı bülbulün xoş səsilə sehləyib, təbiəti yeniləməyə və təbiətdə əziyyət çəkən azadlıq aşiqi insanların sonsuz mübarizəsinə çağıracaqdır. Bəlkə, beləcə, qarlı-boranlı qışı günəşin istisilə; insan haqlarının əzilməsindən yararlanan haqsız dünyanı, ədalət, bərabərlik uğrunda döyüşən yeni fikirli, igid və qorxusuz insanların birliylə ortadan qaldıraraq, insan adına layiq olan yeni bir dünya yarada biləcəkdir.

Mənim də arzum elimizin, obamızın unudulmaz varlığını bu günə uyğun olan insani istəklərini qorumaqla öz vəzifəni yerinə yetirmiş olmaqdır.

Bu kitabda yer alan ata sözlərinin kökləri həyatımda böyük izlər buraxan elimizin, yurdumuzun qayğısını çəkən və vətənimizin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan yorulmaz arkadaşlarımızın eşqi və yardımıyla toplanmışdır. Biz bu əsərdə geniş oxucu kütlələrini diqqətə alaraq xalq sözlərini məndə qorumağa çalışdıq. Əsər haqqında tənqidi fikir söyləyəcək mütəxəssislərə və oxucularıma öncədən minnətdarlığımı bildirir, təşəkkür edirəm. Burada müraciət etdiyimiz və bilgi aldığımız və bizə yardım edən dost və arkadaşlarımızın adlarında xətalər ola bilər. Buna görə bizi əfv etmələrini diləyirik. Saygılar.

LENİNİ MƏN GÖMDÜM
(“Hürriyyətə uçan türk” əsərindən bir parça)

“Lenin öldü!”, “Lenin öldü!”, “Lenin öldü!”

1924-cü ilin, deyəsən, 24 yanvar günündə hər kəsin dilində bu iki kəlmə:

– Lenin öldü!

Onun uzun bir zamandan bəri yarı iflic olduğunu bilirdik. Bəzi ailə toplantılarında mövzu Lenindən düşüncə, onun uzun zaman yaşaması üçün dua edənləri də dinlərdim. Anam da bunlardan biriydi. Əllərini açaraq yanıq bir ürəklə Allaha yalvarırdı:

– Ya Rəbbim, sən Leninə uzun ömür ver! Ya Rəbbim, sən onu sürüm-sürüm süründür! Ya Rəbbim, bir tərəfinə enən iflic o biri tərəfinə də ensin! Ya Rəbbim, onun əlləri tutmasın! Ayaqları basmasın! Dili danışmasın! Ya Rəbbim, bizə çəkdirilənlər onun da başına gəlsin!

Bəddualar uzanardı. Leninin sürünməsinə, əzab çəkərək yaşamasını istəyənlər ona hər zaman uzun illər diləyərdilər.

Lenin bu bəddualarla 1924-cü ilə qədər yaşadı. Biz onun ölümünü məktəbdə öyrəndik. Müdhiş bir qış günüydü. Qar, fırtına və soyuq bütün Azərbaycanı sanki iflic etmişdi. Müəllimimiz Mirzə Hüseyn sinfə girdi:

– Uşaqlar, – dedi, – Lenin öldü. Onun üçün bütün Sovetlərdə bu gün böyük bir cənazə mərasimi keçiriləcək. Hər şəhər, hər qəsəbə, hər kənd Leninə, öz torpağında ölmüş kimi bir cənazə mərasimi hazırlayacaq. Bu baxımdan biz də Leninin təmsili (simvol) cəsədini günortaya yaxın qəbiristanına götürəcəyik. Mərasim başlamadan öncə hamınız ağlayacaqsınız. Ağlamayanının başını əzərim. Cənazə mərasimində yüksək səslə, hönkür-hönkür ağlayacaqsınız!

Ətrafda bir təlaş, bir qaçaqaç vardı. Lenin yeni yetişən gənclərə bir büt kimi təqdim edilirdi. Yaşlılar Lenini qətiyyə

sevirdilər. “Sevirdilər” nə demək, nifrət edirdilər. Çünki Azərbaycanın başına gələn bütün bəlalar onun üzündəndi.

O, Azərbaycanın işğalına qərar verdiyi və ordularını üzərimizə sürdüüyü üçün gənc Cümhuriyyətimiz yıxılmışdı. Xalqın seçdiyi millət vəkilləri güllələrə düzülüşdü. On minlərcə məsum insan öldürülmüş, küçələr insan cəsədindən keçilməz olmuşdu. On minlərcə insanın evi-əşiyi yağmalanmışdı. On minlərcə insan yerindən, yurdundan olmuş, başqa ölkələrə sığınmış və ya Sibirə sürülmüşdü. On minlərcə uşaq yetim qalmışdı. Azərbaycan Rusiyanın rəsmən müstəmləkəsi olmuşdu... Bütün bu fəlakətləri başımıza Lenin və kommünizm gətirmişdi. Bu acılara, zülmələrə səbəb olan bir adam necə sevilirdi?

Müəllimimiz Mirzə Hüseyn bu Lenin üçün ağlamamızı istəyirdi. Biz Leninə necə ağlaya bilərdik? Hərçənd Lenin məktəb kitablarında bizə “ən böyük xilasedici” olaraq anlaşıldı. Amma Lenin Azərbaycanı məhv etmişdi. Yurdumuzun qanını, iliyini əmmişdi. Lenin Azərbaycanı Rusiyanın yemi halına gətirmişdi. Lenin atamın güllələnməsinə səbəb olmuşdu. Babamın ölümünə, dayımın güllələnməsinə zəmin hazırlamışdı. Səfalət içinə yuvarlanmamız, isti və fırvan ailə havasından yetimxanaların bitməz-tükənməz sıxıntılına düşməmiz onun üzündəndi. Leninə necə göz yaş tökə bilərdim?

Ətrafda böyük bir təlaş vardı. Məktəbə bir tabut gətirildi. Evlərdən süni çiçəklər, rəngli kağızlar, əl işləmələri toplandı. Leninin böyük bir şəkli tapıldı. Bu şəkli çox böyük bir diqqətlə və səssizcə o tabutun içinə uzatdılar. Tabutun üstünü süni çiçəklərlə, rəngli şəkillərlə və tüllərlə süslədilər. Bütün bunlar şagirdlərin və müəllimlərin gözləri önündə cərəyan etdi. Şəhərin valisi, bələdiyyə başqanı və digər vəzifəli şəxsləri vilayətdə keçiriləcək mərasimdəyidilər. Vilayət binasındakı təmsili cənazə mərasimi bitdikdən sonra heyət bizim məktəbimizə gələcəkdi. Tabutu qaldırıb bir masa üzərinə qoydular. Bayırda müdhiş bir soyuq vardı. Vilayətdən gələcək heyəti, bəlkə, bir saat, bəlkə, iki saat gözlədik. Kimsə görünmürdü. Məktəb müdiri siniflərə keçməmizi söylədi.

Yerlərimizə oturmağımızdan daha 5-10 dəqiqə keçməmişdi ki, bayırda qaçaqaqlar, bağırısmalar eşidildi. Müdir müavini sürətlə sinfimizə girdi. Müəllimimizə əmr verdi:

– Mirzə Hüseyn, heyət gəldi! Uşaqları tabutun başına topla! Yalnız onları oraya ağlamadan gətirmə! Söylə onlara, böyük Lenin üçün hönkür-hönkür ağlasınlar!

Müdir müavini başqa siniflərə demək üçün tələm-tələsik getdi. Əslində müəllimimiz çox yaxşı bir adamdı. Üzünü, demək olar ki, heç qaşqabaqlı görməmişdik. Amma o gün üzündən qaşqabaq tökülürdü. Sinfə döndü və var səs ilə bağırdı:

– Söylənənləri eşitdiniz. İndi Leninin cənazə mərasimi üçün bağçaya çıxacağıq. Hamınız hönkür-hönkür ağlayacaqsınız. Vali orada! Bələdiyyə başkanı orada. Onların yanında məni xəcalət etməyin. Əgər ağlamasanız, sizə lazım olduğu qədər Lenin sevgisi öyrədə bilmədiyimizi sanacaqlar. Onun üçün hamımız bir yerdə ağlamağa başlayacağıq!

Haydı, indi ağlayın görək! Hönkür-hönkür ağlayın!

Soldan, sağdan bəzi arkadaşların mızıldanmaları oldu. Bu kaman səsinə bənzər mızıldanmalardan müəllimimiz məmnun olmadı. Suç üstə yaxalanan bir adam kimi bir həyəcan içindəydi. Başını çox sərt hərəkətlərlə bir sağa, bir sola çevirir, əliylə bir ağırlıq qaldırır kimi əzab çəkirdi:

– Haydı! Haydı! Haydı! Hönkür-hönkür ağlayacaqsınız! – deyirdi.

Bət-bənizi ağarmışdı. Müəllimimizin bu həzin halı illərlə gözlərimin önündən getməmişdir.

Bütün sinifdə heç kim hönkür-hönkür ağlaya bilmirdi. Müəllim ildırım vuran adam kimi dönüb qapını qapadı.

– Oğlan, köpəkoğlu köpəklər, – deyər bağırdı, – sizi mənə seçibmi verdilər? Siz ağlamağı da unutmuşsunuz. Mən indi göstərəm sizə ağlamaq necə olurmuş. Susanın canını alaram.

Müəllim hücumla üzərimizə atıldı. Necə gəldi şillələməyə. Təpikləməyə başladı. O şillələrdən mən də yetəri qədər payımı aldım. Üzünə iki-üç şapalaq yeyən, baldır sümükləri, dizləri təpik-

lənən arkadaşlar fəryada başlamışdılar. Müəllimimiz özündən çıxmış kimiydi. Hədəqəsindən çıxan gözlərlə üzərimizə yeriyir, ondan heç gözləmədiyimiz acıqla bizi döyürdü. Sinfdə bir vaveyla başladı. Ağlamayan yox kimiydi. Müəllimimiz:

– Bəsdi, – dedi, – Bax, belə! İndi sinifdən Lenin yoldaşın tabutunun olduğu yerə qədər ağlayaraq gedəcəyik. Orada da susmaq yoxdu. Hər kəs istədiyi qədər çırpınıb ağlayacaq. Yoxsa hamınızın sümüklərini qıraram!

Sinfin qapısı açıldığı zaman digər siniflərin də hıçqırıqlara boğularaq bağçaya çıxmaqda olduqlarını gördük. Biz də onlardan geri qalmamaq üçün səsimizi yüksəlttik. Mərasim yerində toplandığımız zaman səsimiz yeri-göyü inlədirdi. Müəllimlərimiz ağlayırdı. Vilayətdən gələn heyətdən ağlayanlar vardı.

Hava müdhiş soyuq idi. Göz yaşlarımızı donduracaq qədər soyuq idi. Danışarkən, Leninin təmsili tabutunun başına gələnlərin ağızlarından soba tüstüsü kimi buxar yüksəlirdi. Orada iki çıxış edildi. Vilayətdən gələnlər Leninin ölümündən duyduğumuz üzüntünü bağıra-bağıra dilə gətirdilər. Və sözlərini eyni cümlələrlə bitirdilər:

– Böyük Lenin! Artıq sən məzarında rahat uyu! Arxandan belə səmimi göz yaş tökən övladların sənə bayrağını həmişə yüksəldəcəkdirlər. Sən ən böyüksən! Sən ölmədin! Səni qəlbimizə gömürük!

Soyuq iliklərimizə qədər işləməyə başladı. Titrəyir və ağlayırdıq. Mərasim çıxışlarından sonra təmsili tabutu çiyinlərimizə aldıq. Leninin tabutunu daşımayan tək bir adam qalmaması istənilirdi. Bu baxımdan hamımız onun tabutunu əllərimizin üzərinə alaraq qəbiristanına yönəldik. Əllərimiz, ovcumuzun içi soyuqdan tabutun taxtalarına yapışırdı. Yola çıxdıqdan sonra gerçəkdən ağlamağa başladıq. Çünki soyuğa dayanmaq mümkün deyildi. Ayaq barmaqlarımız, üzümüz, qulaqlarımız, əllərimiz bir mişarla dilim-dilim kəsilmiş və bir duzlu suya batırılmış kimi sızılıydı. Ağlamamaq mümkün deyildi. O müdhiş soyuğa rəğmən, idarəçilər bizi qəbiristanına qədər apardılar. Yaxşı ki,

məzar daha əvvəlcədən hazırlanmışdı. İçərisində Leninin böyük bir şəkli olan o bəzəkli tabutu açılan məzara endirdik. Sonra üzərinə torpaq atmağa başladıq. Torpaq qabarmağa başladıqdan sonra işimiz bitmişdi. Müdirimiz daha artıq üşüməməmiz üçün məktəbə qaçaraq dönə biləcəyimizi söylədi. Külək uşaq sifətimizi bir bıçaq kimi kəsirdi. Ayaqlarımız, qıçımız sanki bizim deyildi. Yıxılıb dura-dura məktəbə yetişdik. Yerlərimizə sərildiyimiz zaman içərimizdə hönkür-hönkür ağlayan arkadaşlarımız vardı. Bir az sonra otağa sinif rəhbərimiz girdi. Əlindəki mis bir qabı masanın üzərinə qoyduqdan sonra sinfə döndü. Səsi hər zaman kimi hərarətli və yumşaq idi. Mərasimdən öncəki vəziyyətdən əsər-ələmət yox idi. Hətta deyə bilərəm ki, bir az üzgün, bir az xəcalətli şəkildə danışmağa başladı:

– Balalarım mənim! Leninin cənaza mərasimi üçün, həqiqətən, çox gözəl ağladınız. Məni və müdirimizi gələnlərin qarşısında xəcalətli etmədiniz. Üzümü qara etmədiniz. İndi hamınıza mükafat olaraq qənd verəcəyəm. Başdan etibarən bir-bir gəlib alacaqsınız!

Müəllimimiz sinfə girərkən, gətirib masanın üstünə qoyduğu qapaqlı mis qabın içərisində çay şəkərləri vardı. O zamanlar çay şəkəri tapmaq və yemək də bir nemət idi. Müəllimimiz masanın önünə gələn hər şagirdin üzünü oxşayır, əlləriylə saçlarını düzəldir, göz yaşlarını silir, sonra işıqlı bir sifətlə bir parça qənd uzadırdı.

ŞƏRHLƏR

Əhməd Cəfəroğlu.

“Azəri-türk həyatında batil etiqadlar”. Ə.Cəfəroğlunun “Azəri-türk həyatında batil etiqadlar” etüdü 1939-cu ildə İstanbulda “Konfranslar seriyası”nda nəşr olunmuşdur.

“Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri”. Tədqiqat Ə.Cəfəroğlunun Xalq evində dinləyicilər qarşısında etdiyi məruzəsi əsasında hazırlanmış. İstanbulda “Konfranslar seriyası”nda 1940-cı ildə nəşr edilmişdir.

“Hüddud boyu saz şairlərimizdən Bağdad xanım”. Məqalə Ankarada nəşr edilən “Azərbaycan” dərgisinin 1954-cü il 12-ci sayında (s.7-11) işıq üzü görmüşdür.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

“Dədə Qorqud” dastanları”. Məqalə “Azərbaycan” (Ankara) dərgisinin 1952-ci il 6-cı sayından (s.2-5) götürülmüşdür.

“Dədə Qorqud” oğuznamələri”. Məqalə “Azərbaycan” (Ankara) dərgisinin 1953-cü il 7-ci sayından (s.26-27) götürülmüşdür.

“Novruz bayramı”. Məqalə “Azərbaycan” (Ankara) dərgisinin 1954-cü il mart sayında (s.5-7) dərc edilmişdir.

Mirzə Bala.

“Dədə Qorqud”. Məqalə Münhendə çıxan “Qafqaziya” dərgisinin 1952-ci il 8-ci sayında (s.10-12) nəşr edilmişdir.

V.Nuhoğlu.

“Dövlət quşu”. M.B.Məmmədzadənin “V.Nuhoğlu” imzası ilə təqdim etdiyi bu məqalə “Qurtuluş” (Berlin) dərgisinin 1936-cı il 19-cu sayında (s.536-537) dərc edilmişdir.

İren Melikoff.

“Qazan” sözcüyü üzərinə. Çikaqo Universitetinin professoru Robert Dankoffun “Amerika Şərqsünaslığı jurnalı”nda (“Journal of American Oriental Studies”, 1202(2000), s.273-274) nəşr edilmiş tədqiqatına cavab olaraq qələmə alınmışdır. Turan Alptekin tərəfindən türk dilinə tərcümə olunaraq “Prof. İren Melikoffun ardından” kitabında (İstanbul, “Demos” nəşr, 2009, s.87-92) nəşr edilmişdir.

“Gürcülər, türkmənlər və Trabzon: “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərinə”. Tədqiqat Turan Alptekinın tərcüməsi ilə İstanbulda “Demos” yayınları tərəfindən 2008-ci ildə nəşr olunmuş İren xanım Melikoffun “Dastandan masala (türkoloji yolçuluqlarım)” kitabından (s.27-40) götürülmüşdür.

“Anadolu türklərinin dastani ədəbiyyatında (dinsəl qəhrəmanlıq mətnlərində) simvol saylar”. Tədqiqat Turan Alptekinın tərcüməsi ilə İstanbulda “Demos” yayınları tərəfindən 2008-ci ildə nəşr olunmuş İren xanım Melikoffun “Dastandan masala (türkoloji yolçuluqlarım)” kitabından (s.121-130) götürülmüşdür.

Səlim Rəfiq.

“Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Alı” dastanı”. Məqalə İstanbulda 1933-cü ildə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin 23-cü sayında (s.415-419) nəşr edilmişdir.

“Nigaristanlı Aşiq Sadıqın bir şeiri”. Məqalə 1933-cü ildə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində 34-cü sayında (s.434-435) nəşr olunmuşdur.

Hüseyn Baykara.

“Azərbaycan tarixində qaçaqlar hərəkəti”. Bu parça “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi” (İstanbul, Gənclik Basımevi, 1975) kitabından (səh.89-106) götürülmüşdür.

Nəbi Turablı.

“Qaçaq Nəbi”. Məqalə Ankarada nəşr edilən “Mücahid” dərgisinin 1960-cı il 31-32-ci sayında (s.14) nəşr edilmişdir.

Yunus Lənkəranlı.

“Qaçaq Nəbi”. Məqalə “Azərbaycan” (Ankara) dərgisinin 1981-ci il 236-cı sayında (s.13-14) dərc edilmişdir.

Məmməd Sadıq Sənan.

“Azəri saz şairləri”. Məqalə İstanbulda nəşr edilən “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin 1932-ci il 2 -ci sayından (s.55-59) götürülmüşdür.

Mehmet Şakir.

“Aşiq Qurbaninin üç mənzuməsi”. Məqalə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin 1932-ci il 4-5-ci sayından (s.167-169) götürülmüşdür.

Mirzadə Mustafa Fəxrəddin.

“Azəri aşıqlarından Sarı Aşiq”. Məqalə İstanbulda nəşr edilən “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin 1934-cü il 29-cu sayından (s.176-178) götürülmüşdür.

Əbdülvahab Yurdsevər.

“Aşiq Ələsgər”. Tədqiqat Ankarada nəşr edilən “Azərbaycan” dərgisinin 1952-ci il 7-ci sayından (s.2-3) götürülmüşdür.

“Ergenekon”. Məqalə Ankarada nəşr edilən “Azərbaycan” dərgisinin 1952-ci il birinci sayında (s.8-9) nəşr edilmişdir.

Xavər Aslan.

“Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı”. Məqalə İstanbulda nəşr edilən “Xəzər” dərgisinin 1980-ci il 11-12-ci sayında (s.13-20) dərc edilmişdir.

“Sözlü ədəbiyyatımızda həcv”. Məqalə İstanbulda nəşr edilən “Xəzər” dərgisinin 1980-ci il, may, 14-cü sayında (s.3-11) dərc edilmişdir.

Mustafa Haqqı Türkəqul.

“Azərbaycan musiqisi”. Bu tədqiqat “Azərbaycan”(Ankara) dərgisinin 1953-cü il 5-ci (s.10-12), 6-cı (s.9-11), 7-ci (s.4-5), 8-ci (s.13-24), 9-cu (s.8-10) sayında dərc edilmişdir.

Əziz Əzər.

“Türkiyədə azəri türkü və oyun havaları”. Məqalə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisinin 1954-cü il 37-ci sayında (s. 28-31) dərc edilmişdir.

Behruz Həqqi (Çöl gülü).

“Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər”. Behruz Həqqinin Almanyanın Köln şəhərində 1998-ci ildə türk dilində nəşr etdirdiyi “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” kitabının “Ön söz”ü (s.11-21).

Məmməd Altunbay. “Lenini mən gömdüm”

Məmməd Altunbayın “Hürriyyətə uçan türk” xatirələr kitabından (Ankara: 1989, s.242-248) götürülmüşdür.

FOLKLORE RESEARCHES IN THE EMIGRATION (1st book)

SUMMARY

People who represented Azerbaijanian emigration, such as Ahmad bay Aghaoghlu, Ali bay Huseynzadeh, Mahammad Amin Rasulzadeh, Mirza Bala Mammadzadeh, Ahmad Jafaroghlu, Jeyhun bay Hajibayli, Salim Rafiq Rafiqoghlu, Naghi Keykurun, Huseyn Baykara, Abdulvahab Yurdsevar, Mammad Sadig Sanan, Mirzadeh Mustafa Fakhraddin, Hilal Munshi, Majid Musazadeh, Aziz Alpaut, Aziz Ozar, Mustafa Haggi Turkagul, Yunus Lankaranli, Nabi Turabli, Ali Volkan, Iren Melikoff, Khavar Aslan, Turkhan Ganjayi, Hamid Nitgi, Behruz Haggi and others fought for objective and unprejudiced recognition of abundant cultural resources of their nation far away from motherland, they researched different genres of the folk literature and thus, created comprehensive researches on the folklore in the emigration.

Scientific-theoretical researches of emigration folklore studies differ in a great deal from the researches conducted under the Soviet pressure of the same period with its objectivity, peculiarity and methodological aspect.

Many issues of the different genres of the folk literature which were forbidden during Soviet censorship were dealt and researched in the emigration for the first time.

It is worth to note that, during the Soviet ruling not only talking about the researches in the emigration, but also mere mentioning of them could have generated great concern. However, names of A.Huseynzadeh, A.Aghaoghlu, M.A.Rasulzadeh, A.Jafaroghlu, J.Hajibayli and others were mentioned from time to time in the Azerbaijanian press. But unfortunately, these articles had the objective of prejudicing them and were written under the Soviet censorship and lacked any objectivity.

After regaining independence, conditions for the research and promotion of the folklore heritage were created in Azerbai-

jan, but during these years their researches have not been published collectively.

Some of the work of these emigrants living in Turkey, Germany, France and USA were compiled in the book "Folklore researches in the emigration" (1st book) published by Folklor Institute of Azerbaijanian National Sciences Academy. It is envisaged to continue this work in the future and to include not only the researches, but also folklore materials collected in the emigration and published in different countries of the world.

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Mühacirət folklorşünaslığının dəyərli örnəkləri (<i>Almaz Həsənqızı</i>)	3
Əhməd Cəfəroğlu	
Azəri türk həyatında batil etiqadlar.....	53
Folklorumuzda milli həyat və dil bakiyələri.....	70
Hüdüd boyu saz şairlərimizdən Bağdad xanım	86
Məhəmməd Əmin Rəsulzadə	
“Dədə Qorqud” dastanları.....	92
“Dədə Qorqud” oğuznamələri.....	96
Novruz bayramı	99
Mirzə Bala	
“Dədə Qorqud”	104
V.Nuhoğlu	
Dövlət quşu.....	109
İren Melikoff	
“Qazan” sözcüyü üzərinə.....	113
Gürcülər, türkmənlər və Trabzon: “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərinə	119
Anadolu türklərinin dastani ədəbiyyatında (dinsəl qəhrəmanlıq mətnlərində) simvol saylar.....	133
Səlim Rəfiq	
Azəri xalq ədəbiyyatında “Dəli Alı” dastanı	143
Nigaristanlı Aşıq Sadığın bir şeiri	149
Hüseyn Baykara	
Azərbaycan tarixində qaçaqlar hərəkatı.....	151

Nəbi Turablı	
Qaçaq Nəbi	170
Yunus Lənkəranlı	
Qaçaq Nəbi	173
Məmməd Sadıq Sənan	
Azəri saz şairləri	175
Mehmet Şakir	
Aşıq Qurbaninin üç mənzuməsi.....	180
Mirzadə Mustafə Fəxrəddin	
Azəri aşıqlarından Sarı Aşıq.....	184
Əbdülvahab Yurdsevər	
Aşıq Ələsgər	188
Ergenekon	190
Xavər Aslan	
Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı.....	193
Sözlü ədəbiyyatımızda həcv	202
Mustafə Haqqı Türkəqul	
Azərbaycan musiqisi.....	212
Əziz Əzər	
Türkiyədə azəri türki və oyunları.....	224
Behruz Həqqi (Çöl gülü)	
Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər.....	229
Məmməd Altunbay	
Lenini mən gömdüm.....	240
Şərhlər	245
Summary	248

Mühacirətdə folklor araşdırmaları
(I kitab),
Bakı, Elm və təhsil, 2015

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Nəşriyyat redaktoru:
Vəfa İsgəndərova

Kompyuterdə yığdı:
Ləman Qafarova

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 60X84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 252 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Redaksiya-nəşr bölməsində yığılmış, səhifələnmiş,
“Elm və təhsil” NPM-də ofset üsulu ilə
hazır deopozitivlərdən çap olunmuşdur.